

Др. ДМИТРО ДОНЦОВ.

Підстави нашої політики.

ВІДЕНЬ 1921.

Видавництво Донцових.

*Гадки, висловлені в I—IV розділах, сеї книги —
дальший розвиток тих, що я боронив від 1907 р.
Критика драгоманівщини, як і цілої нашої політики
— продовження тої, з якою я виступав як перед
війною, так і за Ради, Гетьмана та Діректорії.*

*Занепад нашої політичної думки в останні два
роки, що знов збочила на манівці провінціоналізму,
москвофільства та космополітизму, спонукав мене
прискорити видання сеї книги, помимо того, що від
сего мусіло потерпіти докладне формулованя тез
праці.*

До деяких з них верну згодом.

Автор.

Берн (Швайцарія), Март 1921.

Найважніші друкарські помилки.

		є:	має бути:
4 стор. примітка, К. Побѣдоносцевъ, Московскій			
Сборникъ			„Дневник писателя“
9	” 6 ряд з долу	Европи	Европою
11	” 14 ” ” ”	бо	то
15	” 16 ” ” ”	демократи	демократіі
26	” 12 ” ” ”	Apprenez	Apprenez
26	” 11 ” ” ”	pus	plus
26	” 10 ” ” ”	perservie	personne
46	” 10 ” ” ”	ныто	нѣт
48	” 23 ” ” ”	en genquillement	engenouillement
51	” 11 ” ” ”	judex	index
52	” 4 ряд з гори	не	—
58	” 1 ” ” ”	палки	палки;
58	” 2 ” ” ”	hat	hat der Russe
60	” 16 ” ” ”	Або ще ліпше	Се були
64	” 20 ” ” ”	істнованя	істнованя“
64	” 22 ” ” ”	виборів“	виборів
85	” 7 ряд з долу	Маркса	марса

Підстави нашої політики.

Souvenons-nous surtout, que les droits de la patrie sont imprescriptibles, et que le peu de cas qu'elle fait de nos conseils ne nous dispense pas de les lui donner.

Ernest Renan (La réforme intellectuelle et morale).

Особливо пригадаймо собі, що права рідного краю не передавляють ся та що факт, що він дуже рідко робить собі щось з наших порад не звільняє нас від обов'язку давати їх йому.

Ernest Renan (Інтелектуальна і моральна реформа).

I.

Від самого 1648 року, від часу, коли по довгій перерві нація знова виступила активним чинником в європейській політиці, не переходила Україна кризи поважнійшої від теперішньої.

Катастрофальний упадок трох імперій, увільнення скритої національної енергії уярмлених досі народів Східної Європи, енергії, що своєю руйнуючою силою лишила далеко по за собою аналогічні рухи 1848 року, соціальна криза, що поставила під знак запитання саме існування нашої цивілізації — ось те оточення, серед котрого збуджена лоскотом світової заверюхи з довгого сну нація мусіла шукати і реалізувати свій колективний ідеал.

Майже жадну з європейських націй війна не заскочила зненацька: та чи иньша була може не підготована до неї військово, але кожда була свідома своїх політичних цілей в сей памятний 1914 рік. Велика Британія з її старими і протягом віків незмінними традиціями її континентальної політики, Франція, що горіла жадобою реванша, Росія з своїм „тестаментом Петра першого“, навіть Австрія з своїм старим цісарем, що ще памятав Метерніха, і традиції наполеонських воєн, що був

свідком кримської війни, навіть ся Австрія знала за що вона має бити ся. В подібній ситуації знаходили ся і інші, втягнуті у вир світової війни народи. Старі й молоді, одні на передодні кінця своєї історичної карери, другі на її початку — всі вони мали отверті очі не лиш на суть великого конфлікту, але й на средства, котрими міжнародні конфлікти звичайно розв'язують ся: ні Лойд Джорж, ні Кіченер, ні Клемансо, ні Берхтольд, ні Пашіч, ні Тіса, ні Гольвег — ніхто з них не забував старого правила, що великі історичні суперечки рішають ся кровю і залізом...

Як же-ж інакше представляла ся справа в нас! Вибух війни знайшов нашу політичну думку на роздорожку. Немногі голоси, вказуючі на перші товчки великого землетрусу, на потребу приготувати ся до него, коли не хочемо, щоби він поглинув нас, закрикували ся, як голоси докучливої Ксандри, відриваючи не потрібно людей від їх важної праці. Наша *raison légal* група людей, що представляла націю та її аспірації жила з дня на день, без ясно виробленого, загально прийнятого політичного ідеалу, не зазираючи в майбутнє, котре, як байронівський Камінний гість стукало вже в двері, здавалося так безпечної нашої хати, щоби одного гарного ранку зявити ся на її порозі перед переляканим українським Дон Жуаном.

Заколисана навіяними її пророками снами-мріями про мирну еволюцію людскости, про мирне поладження всіх національних конфліктів, про різні „федерації“, „децентралізації“, „народне братерство“, втягнута сіми пророками в русло чужої національно-державної ідеї, нація здавалося спала летаргічним сном. Застрашаючий хаос ідей, повний брак загально респектованих традицій, відсутність загально узнаного прапору, що малював ся одними на два, одними на оден, а иншими знов на три кольори, дезорієнтація провідників, получена з фаталістичною і обезвладнюючою вірою в „несмертєльність нації“ — ось були найбільш характеристичні прикмети групи людей, котрим, немов на кепський жарт історії судило ся ділати в момент, що приходить раз на одну або дві сот — ки літ, треба було виступати на політичну арену не лиш з доброю волею і любовю до рідного краю, але й з ясно сформулованим політичним ідеалом.

Накидати загальні риси цього ідеалу, як його розуміє і розумів автор, є цілком своєю справою. Це зробити ніколи не є запізно, бо криза, котру переходимо не хвилює: як пропасниця стрясатиме вона ще довго нашим національним організмом. Ще довго стоятимемо перед завданням знайти вихід з проклятої ситуації, з котрою опинилася наша країна.

Виробити цей ідеал, або радше віднайти його, що, хоч творить ся чинниками зовнішніми, але захований в неясній, підсвідомій психіці народу — неможливо без правильної оцінки суті тої кризи, котру ми враз із цілим світом переходимо.

Вульгарна думка бачить причину хвороби, що стрясє суспільний організм Європи, в боротьбі різних ворожих собі імперіалізмів (котрі, розуміється, є ділом „тайної дипломатії“, „генералів“ і пануючих) і в назриваючій соціальній революції. Наражаючи себе на закиди „реакційности“ або парадоксальности автор не поділяє цієї думки. Або — не цілком її поділяє. Безперечно теперішній хаос є результатом боротьби „імперіалізмів“ (хоч причини її не такі примітивні як здається ворогам тайної дипломатії); безперечно гістеричний крик низших верств за новим соціальним ладом є одна з істотних причин кризи, але поза сими конфліктами криється глибший або в кожному разі давніший.

Сей інший конфлікт захований в соціальній боротьбі, котру переходить Європа. Сей конфлікт лежав в основі конфлікту двох ворожих груп держав 1914 році. Він же ж крився за визвольною боротьбою австрійських і турецьких Славян проти габсбургської та отаманської державної ідеї. Він же ж товаришив при повстанні білоруських і українських селян в Польщі в кінці XVIII віку. Його ж контури бачимо в революції 1648 р. на Україні, як і в національних революціях 1917 на сході Європи. Сей конфлікт, що його з тривогою передбачав Ляйбніц і Ренан, Наполеон I. і Гюґо, Енгельс і Біконсфілд, про котрий з жаждою помсти візюнували Герцен і Леонтієв, Бакунін і Горький — се великий конфлікт двох цивілізацій, двох політичних, соціальних і культурно-релігійних ідеалів, конфлікт Європа-Росія.

Що сей конфлікт справді лежить в основі многих хвилюючих наш час питань, про се найлегше переконатися коли звернути ся до останньої фази сего конфлікту, до зявища, що

дістало від нині незатерту назву большевізму, до аналізу зявища, в котрім велика частина нашої безкритичної інтелігенції бачить найбільше викінчену форму соціальної революції.

Що є большевізм? — питають ся його несвідомі приклонники (бо свідомі не питають про се) і відповідають: се інтернаціональний рух, а цілею його є повалення імперіялізму, капіталізму, націоналізму і прочих богів буржуазного пантеону. Большевізм — відповідають його противники — се бунт рабів, се негація законів льогіки і народного господарства. Большевізм — твердять антисеміти се жидівська змова на згноблення християнства на користь воюючого Ізраеля. І одні і другі і треті мають о стільки рацію, що большевіцька Росія справді дала товчок соціальним рухам міжнародної ваги. Але і одні і другі і треті нехтують се, що большевізм, як вже показує його назва се зявище російське і в першій лінії російське. Слушно, найблизшою метою платних і ідейних агентів большевізму за границею було знищення європейського буржуазного порядку, тільки — чи лише се? Чи се лише причина того завзятя з яким хмари сих агентів у Відні, Булапешті, Копенгазі, Римі, Парижі та инших більших і менших центрах заходу робили свою роботу зруйнованя існуючого порядку в сих країнах? Чи справді повалення системи виписку було їх першою цілею, чи може в і завзятю греба шукати сих глибших і сильнійших мотивів, незнаних самим мандрівникам пролетарської революції за границею про котрі свого часу писав Достоевский? В однім зі своїх „Дневників писателя“ пише він: „Чому майже девять десятих Москалів у своїх мандрівках за границею пристає все до тих, лівих, верств європейських, котрі так сказатиб відкидають свою власну культуру? Чи не слідно в сім факті російську душу, котрій європейська культура все була чужою? — Я власне так і гадаю. Європейці бачуть в нас скорше Варварів, що волочать ся по Європі та тішуть ся, що знайшли щось, що можна зруйнувати; котрі руйнують задля самої руйнації, задля приемности, тільки щоби поглянути як се все розлетить ся в звалища, ось як орди дикунів, як Гуни, що вривали ся в старий Рим демолуючи святе місто не маючи самі понятя про се, що за скарби культури вони нищили при тім¹.

¹ К. Побѣдоносцевъ, Московскій Сборникъ.

Чи є хоч зерно правди в сих словах геніяльного Москаля? А коли так то чи відносять ся його слова тільки до таких мандрівників революції як Бакунін або навіть Герцен, що з криком: „Хай живе Хаос, vive la mort!“ послав своє прокляття західному світови? Чи також до епігонів Леніна, заповідаючих смерть європейській демократії? Чи може і до оберпрокурора Найсвятійшого Синоду Победоносцева, що кидав громи на сю саму демократію, сю „велику брехню нашого віку“?

Чи тільки до духовних нащадків Бакуніна, до російської червоної армії, чи також і до війська царя, котре з такою самою завзятістю старало ся зробити з Галичан православних Росіян, як большевіки російських комуністів? До війська, що з такою самою енергією хотіло накинути Європі свою *raх moscovitica*, як Ленін втягнути її до свого Союзу Народів, до свого *societas* Леніна або *leonina*? Чи наповнені почуттям глибокого смутку та національного сорому питання Достоевского можна застосувати тільки до лядскнехтів Буденного, що несли на захід свою соціальну систему—совети, чи також і до жовніврів Катарини, що несли на Україну тодішню соціальну систему Росії панщину?

А коли се так, то чи не маємо ми тут, в сих мандрівках узброєних і неузброєних Росіян різних поколінь до Європи, втішених, що можуть в ній щось зруйнувати, раз уніятську церкву, раз капіталістичний лад, чи не маємо ми тут до діла зі зявищами одної і тої самої категорії, з фактом, більш універзальним, більш небезпечним ніж большевізм або царизм? Можна з певністю сказати, що так власне і є, що так ідеальогія російського комунізму як і царизму се тільки різні форми одної і тої самої суті, одного і того самого зявища загальнішого характеру, що не є нічим иншим, як воюючим із заходом, російським месіянством. Подібно як Наполеонізм, з всіма одідиченими ним гаслами великої революції був нічим иншим як новою формою каролінгського імперіалізму. З грізно піднесеною рукою, жадібно шукаючи очима довкола, стояла ще недавно большевіцька Росія перед нами, як за часів Миколи I, нишпорячи „де є ще щось, що можнаби ще зруйнувати“, відмовляючи відповіді на наш запит.

Але ми можемо зречи ся сеї відповіді! Тисячу разів дала вже її російська інтелігенція, та сама, що колись „ходила

в народ“, а потім засідала в „чрезвычайках“ і в „пролеткультках“, носителька ідеї російського месіянства. В її власних очах — хоронителька і втілення ідеалів „правди і справедливости“, одержимий духом пророк великого посланництва російського народу ушчасливити весь людський рід, а в наших — тамбур мажор московсько-петербурзько-петроградсько-знов московського імперіалізму, сентиментальний апольтет московського *Drang nach Westen*, суворий прокуратор при історичнім процесі націй, що обливаючись кровю, стукали до дверей раю свобідних народів, *advocatus diaboli*.

Міцю духа, теніяльностью могли різнити ся між собою представники сеї інтелігенції. Перед одними, як перед вже цитованим Достоевским, мусів кожний, що мав зрозуміня великого, до якої національності він не належавби, відкрити голову. Інші збуджували тільки сміх публіки, як напудровані циркові блазні своїми дурними дотепами та скоками. Але всім їм, пророкам і арлекінам одно було спільне: глибока містична віра в велике покликання, світову місію російського народу. Вони могли малювати сеї нарід або в рожевих барвах як народники або, як Чехов у своїх „Мужиках“ прівнювати його з худобою; цілувати поли його смердючого „зипуна“, як робив граф Л. Толстой, або в переляці перед його незрозумілим і неохвитним еством апелювати да царських багнетів. Як се робив П. Струве та інші не менше славні автори колись славнозвісних „Вѣхъ“ — все одно! Ангел чи люципер, Апольо чи Центавр, пів людина, пів звір був сеї народ всій російській інтелігенції, народом богоносцем (не в евангельському сенсі), а коли й худобою то священою худобою, котрій мають поклоняти ся всі язика. Він, тільки він мав проголосити агонізуючому заходові нове слово. Тільки з його уст мало розлягти ся над світовим хаосом збавленне: *Fiat lux!*

„Я вірив і тепер ще вірю, що Росія, котра має стати на чолі якоїсь нової східної державности, повинна дати світови і нову культуру, замінити сею новою славянсько-східною цивілізацією упадаючу цивілізацію романо-германської Європи“, писав папа славянофілів Леонтев пятьдесят літ перед нами¹.

Передповідуючи наглу смерть заходу взивав славянофілський поет Тютчев: „Над гігантськими руїнами заходу

¹ К. Леонтьевъ, Ростокъ, Россія и Славянство.

підносить ся мов святий ковчег ще більша Росія: . . . хто посміє сумнівати ся в її покликанию? — „Захід сказав уже все, що міг сказати. Ех oriente lux! Тільки Росія покликана перебрати духовний провід над Європою“, — заходить ся знана крикливиця російського месіанізму С. Булгаков. І зворушений сими словами немов луна відповідає йому Розанов: „Давно була пора се сказати.“ Пушкин ідеалізує російське кріпацтво, протиставляючи його „поневоленю“ англійського селянина¹ і пише поему в котрій звучать енергічні ноти ненависти до європейської цивілізації².

Патріот-візіоніст А. Герцен літами маячить про велику нам сподівану хвилину упадку заходу і мріє про „нових варварів, що йдуть її руйнувати“. Ю. Самарін тішить ся ролею, яку доведеть ся грати Росії в „цілім світі“, а архиреволюціонер Бакунін вірить, що російський нарід „внесе до історії нові засади і створить нову цивілізацію, і нову віру, і нове право, і нове життя“. Горкий „плсе в обличчя“ Америці та „прекрасній Франції“ в ім'я російсько-босаяцких ідеалів, а Ленін узурпує собі становище наступника первоапостола соціалістичної церкви перед булями котрого, як перед Інокентієм та Боніфадієм королівські трони, мали падати трони впалих в гріх соціалістичних божків окцидента. І навіть Чаадаєв, оден одніський Москаль Европеець (защо його і зробили божевільним його земляки), і той кінчить вірою у велике післаництво Росії в своїй „апології божевільного“. „Наше діло“ — пише він — „вести спасаючий принцип порядку в світ, що став здобичю анархії. Росія не сміє кинути сеї місії, що повірена їй царем небесним і земним“. Голоси всіх представників російської політичної думки зливали ся в одній похвальній пісні свому народові, всі вони в суті річа підписували ся під офіцальною теорією російської історії, виражену графом Бенкендорфом в таких словах: Минувле (Росії) було гідне подиву, теперішність більш ніж блискуча, а майбутнє — писав граф, думаючи очевидно про большевиків — „перевисшить все, що може собі представити людська уява!

Одні виступали зі „здоровими формами“ російського державного будівництва, що мали врятувати Європу. Другі лічили світ

¹ А. Пушкинъ, Разговоръ съ Англичаниномъ.

² А. Писинъ, Характеристика литературныхъ мѣтій, ст. 83.

російською „общиною“ або бачили свою місію у визволенню славянства (білі інтернаціоналісти) або у „визволенню“ світового пролетаріату (червоні) треті — в теократичнім ідеалі морального відродження людськості через Росію. Одні марили про „Москву-третій Рим“, другі — про Москву-столицю третьої інтернаціоналі. В деталях своїх думок ріжнили ся поміж собою ідеальоги російського месіянства, але всі міцно та непохитно вірили, що російський нарід, хоть і ремствуючи, хоч і не все добровільно, а поведе за собою, як віслюк під заохочуючі оклики своїх погоничів, всі інші народи на зустріч, хоч і незнаній але великій будучині, в котрій мерехтіли в очях політичних маняків то нова civitas dei то російський хрест на святій Софії, то „соціалістическое атечество“...

Пересада, односторонність — скажуть скептики. Прецінь месіянство не е особливістю російського народу. Ні пересада, ні односторонність, бо того, що я назвав російським месіянством (а правійшою назвою бувби панмосковітизм) в ніякім разі не можна рівняти з аналогічними зявищами в інших націй, а з окрема ні з панлятінізмом, ні з пантевтонізмом.

В латинстві була, правда, ся вигідна сторона, що мало воно вже в історії одностайну політичну організацію. Колись Етруски та Іберійці, Ілрійці та Кельти творили одну імперію. Але з її розпадом традиції єдності, з тяжкою бідою підтримувані церквою, завмерли та Піриней та Альпи показали ся перешкодою о котру розбила ся навіть колишна єдність культурної мови. Імпозантна спроба великого Наполеона злучити під своїм скиптром Францію, Бельгію, Італію, Іспанію та Португалію та менш імпозантне стремління маленького Наполеона заволодіти Італією були останіми подригами панлатинської ідеї. Коли не рахувати разуміеть ся галасу викликаного ad hoc парижською пресою з праводу приступлення до антанті „латинських сестер“ — Італії та Румунії.

Що до тевтонського світу то в нім було ще менше підстав до великого расового руху. Політичне розпорошення німецької раси, усамостійнення деяких її частин (Австрії, Голляндії, Швайцарії та пр.) з гори засуджували пантевтонську ідею на невдачу. Несмілі спроби її штучного відживлення (Бернгарді, автор „середної Європи Навман, швецький професор Стефен і Кіелен) шттовхнув у царство утопій версалський мир.

Англійська форма пантевтонізму показала ся справді більш живучою і певно, що такі ідеї як Greater Britain або Imperial Federation не є ніякі фантоми. Але вона не виходить подібно панмосковігізмowi поза рамки власної раси та не претендує на провід над іншими, окрім менше культурних від себе, народами. Своїми претенсіями та силою розмаху російський месіянїзм, що хоче панувати над народами, що стоять висше него так під взглядом культурним як і політично-економічним і над землями густійше від Росії заселеними — зявище одиноке в історії Європи останніх трьохсот років.

Скептики скажуть: се все дуже добре алеж месіянїзм не є суть большевізму. Форма в котру виляла ся пропаганда большевізму на заході зявище хвилеве, конечно як конечним були наполеонівські форми в які виляла ся Французька революція, що в першій мірі як і большевізм була соціальним переворотом. При чімже тут конфлікт Росія-Європа?

Хто не сягає пам'ятю дальше як по вчорашній день або хто (як багато наших досвідчених політиків) завше надає суспільним рухам такий зміст, який вкладають в них їхні вожди, для того щойно наведений хід думок здаєть ся незбитим. Але коли ми захочемо вглибити ся в се надзвичайно складне питання, то дійдемо до цілком иншого несподіваного висновку. Прийдемо до висновку, що „визволення світового пролетаріату“ як і „визволення славянства“ порожня фраза за котрою криєть ся цілком инша суть. Те саме нам вже знане московське месіянство.

Коли лишити на боці бомбастичну фразеологію большевиків призначену для з'ідіотілих від голоду і терору своїх підданих і скаптованих тими чи іншими средствами чужоземних „товаришів“, то одна характеристична риса їх ідеальоїї кинеть ся в очи. Се — розглядування всеї їх зовнішної політики не в крузі ворожих собі понять: „революція-реакція“, „пролетаріат-буржуазія“, а з точки видження противенства між Росією, як авангардою Азії з одної сторони; Європи яко цілості з другої. Коли большевіки використовують національно-релігійні рухи орієнту проти Англії, то се апеляція не до класової а до національної боротьби Сходу проти Європи. Коли шукаєть ся помочи Енвера паші або афганського еміра то се не альянс з інтернаціональною революцією проти интернаціональної реакції, не

політика союзу з трудовими масами, лише союзу з державами проти держав, звикла буржуазна політика, політика національних інтересів борба о перевагу Росії над Європою, політика, котрої даремно відпекують ся большевики. Коли Ленін виступає проти Англії та Америки він блямує їх англійські (а не капіталістичні!) свободи, котрих він не забуває взяти в знаки наведеня¹.

Коли Бухарін лютує проти угодности європейського робітництва, він нападає не так на зрадників робітничої кляси, як проти „німецьких, австрійських, французьких і англійських меншевиків“².

Коли Троцький підігривав патріотичний запал своїх червоних наемників у війні з Польщою то тільки для них була вона війною в „пняхтою“ для цілогож російського загалу се була війна з Поляками... Проти європейського „імперіалізму“, проти німецького тяжкодумства, проти французького міщанства, проти англійського професіонального кретинізму — ось проти чого гремлять з московського совітського Олімпа. Європейський світогляд робітництва заходу, що робить його мало доступним московській пропаганді, і Європа, що противить ся політичній експанзії Росії — ось ворог більшевизму та його азійських союзників. Тут Європа — там Росія! — Така формула зовнішньої політики совітської Москви.

І цікава річ! — З такої самої точки погляду гляділа на сю політику друга російська месіянська ідеалогія — славянофільство. Чи виникає квестія славянська, вона розглядаєть ся не відрубно, не абстрактно тільки як етап до загального походу проти заходу. Чи повстає наново турецьке питання-славянофіли висказують ся навіть за залишенням Турків в Константинополі, коли заносить ся на заміну султана в його резиденції комісаром тої чи иншої великої європейської держави. Чи ходить о внутрішні справи підвладних або непідвладних Росії європейських народів, всі ці питання розглядають ся з точки погляду збільшення могутости Росії супроти Європи. Дальше аналогія ще більше вражаюча! Большевіки

¹ Н. Ленинъ, Государственность и революція.

² Бухаринъ, Програма комуністовъ.

голосять війну європейському буржуазному порядку і апелюючи до пролетаріату. Війну тій самій буржуазії голосили старі славянофіли апелюючи до тогож самого пролетаріату! Чи вони теж були борцями за соціалізм, чи большевіки славянофілами? Ні одно, ні друге. І перші і другі служили тому самому національно-російському ідеалові, для котрого потрібний був упадок Європи. Обґрунтовуючи свою політичну теорію Леонтев писав: „Всі Славяни, полудневі та і західні, в сім так дорогім для мене культурно-побутовім сенсі нічо инше як неминуче лихо, бо сі народи в лиці свої інтелігенції нічо опріч найординарнійшої („найбілье пошлой“) і звичайної європейської буржуазії, світові не дають¹.“

„Ординарної буржуазії!“ Звідкіля сі ноти в парофіла Леонтева!? Ляпсус? Ні, се його глибоко передумана гадка, бо в другім місці він каже: „Пора покласти край розвиткові міщанського (отже буржуазного!) ліберального поступу!“², а двома сторінками нижче, звертаючись знов до славянських братів, він з жалем стверджує, що „наші західні та полудневі односторонці далеко більше від нас подібні всіма своїми чеснотами і хибами до європейських буржуїв найбільш пересічної сорти.“ „Коли світ“, читаємо дальше на 415 сторінці нашого антібуржуазного цариста, „мусить скоро відкинути буржуазну цивілізацію, бо новий ідеал людськості вийде конче від Росії, від народу в котрого слабше розвинені буржуазні чесноти.“ Як бачимо се вже щось немов з Леніна або Бухаріна, котрі аргументували світову місію російського пролетаріату тим, що він менше як його західні товариші пересяк буржуазною моралю та пересудами...

Але автор консеквентний! Коли „буржуазна цивілізація“, так йому ненависна конає то мусить бути і той, що поклав би її в домовину? Для Леніна сей грабар звичайно революційний пролетаріат. Для Леонтева — та кож! Передовим герольдом тогочасної буржуазної культури була Франція через те саме повинна вона була згинуті для нашого панславїста, і розуміється від руки пролетаріату. „Коли для дальшої незалежності східно-російської думки від думки романо-германської для

¹ К. Леонтьевъ, *op. cit.* ст. 108.

² *Ibid.*, ст. 384.

виступлення на новий інший шлях культури та державних форм потрібно, щоби все низше і низше падала в очах людей сходу повага романо-германської цивілізації, коли потрібно, щоби забобони відносно цієї цивілізації як найскорше перейшли в дике упередження проти неї, то треба бажати, щоби як найхутше та остаточно скомпромітувалаби свій геній країна, котрій належить ініціатива в сучаснім поступі¹.”

Себто Франція, а що писав він свій памфлет підчас парижської комуни то закликає на поміч її, фригійську шапку, що застромлена на вежі Нотр-Дам звітувалаб остаточної кінець буржуазного світу. Ще ліпше звичайно булоб якби Париж зі своїми „буржуазними“ церквами та парламентом взагалі щез із поверхні землі, а що се неможливо без большевицьких метод то Леонтев поручає їх також. „Чи можливий“ — питаєть ся він, — „тріумф і панованя комуни без вандалізму, без матеріального руйнованя будинків, пам'ятників штуки, бібліотек тощо? Звичайно ні, а при сучасних средствах знищення обернути більшу частину Парижа в руїни та згарища далеко легше ніж в старі часи зруйнувати інші великі культурні центри, як Вавелон, Нініву, Старий Рим. А сего треба бажати тому, хто прагне нових форм цивілізації“²!

Чи се розумованя маняка? Витяг із записок божевільного Гоголя, чи з вступної статі „Ізвестій“? Цілком ні, се, повтаряю, глибоко передумана гадка великого російського патріота свідомого неприєднаної ворожости між його країною та Европою, що шукає скрізь вільних або невільних союзників своїй справі. Подібно як Зіновев і інші комівояжери большевізму, що голосять терор і вандалізм також в імя „нових форм цивілізації“. Се не значить, розумієть ся, що перший був соціалістом або другі панславїстами. І в одній і в другій сторони відклик до пролетаріату се комедія, средство до осягнення цілий, що з визволенням пролетаріату так само не має нічо спільного як панславїзм з визволенням Славян: до запаленя світового пожару, в котрім згоріла-б ціла Европейська цивілізація. Зрештою Леонтев не стоїть сам зі своїми, як на час і на особу, будь що будь оригінальними думками. Знаний та досить інтелігентний

¹ Ibid., ст. 433—4.

² Ibid., ст. 435.

ідеолог славянофільства Міллер писав в приблизно той самий час: „Зачинаючи підтримувати його (принцип національності) у Славян нам довелоб ся удброювати проти себе всю стару Европу, шукати проти неї опертя в Европі таки, в співділаню, скрізь і всюди, з всіма її свіжими силами¹.“

Що се за свіжі сили? Ті самі, котрі викликував Леонтев і Ленін. Для добра Росії та знищення Європи потрібно визвати на заході духів, що ворожі західній цивілізації. Отже, що шкодить коли сі духи машерують під червоним прапором соціалізму і кленуть ся на евангеліє не св. Марка але св. Маркса? Аби робили свою роботу, і ось стороник общини та самодержавія німецький Мюлер обернутий в московського Мілера радить відкинути на бік всякі засади легітимізму властиві нібито російській політиці та подати руку Мефістові революції . . . Навязуючи до місіонарської ролі Росії пише Мілер: „Мені здаеть ся, що на відносини Європи до нас моглоби мати великий вплив щире виреченя з нашої сторони тої політики якої держали ся ми до східної війни, виреченя всяких традицій легітимізоманії та революціофобії.“ Росія (царська Росія!) мусить виявити „тверду рішучість і вміня довести на ділі народам Європи, що і поза границями славянського світу наша задача — визволеня“². І даліше: „А коли самі народи Європи все ще вірять ім (своїм пануючим клясам). суть в їх руках сліпим знарядям ворогованя проти тих з ким ім належалоби скорше заприязнити ся для згідної одсічі загольно-европейській реакції (себто проти Росії) то в сім богато винні старі гріхи нашої власної політики з тих часів, коли вона хорувала на прищеплені їй недуги легітимности і свободобязни³.“

Отже короткий змісл довгої мови, розвинений даліше в Мілеровій книзі є, аби Росія сперла ся в своїй европейській політиці на тамашні революційні елементи і разом з ними штовхнула в пропасть цілий будинок так званої буржуазної, а в ґрунті річи впрост европейської культури. Подібну мову знайдемо і в инших отців славянофільської церкви, напр. у Самаріна, що радив Росії переняти в Польщі „ту визвольну ролю, котру рано чи пізно, волею чи неволею доведеть ся

¹ О. Миллерь, Славянство и Европа, С.-Петербург. 1877, ст. 63.

² Тамже, ст. 99 і 109.

нам відіграти в цілм світі“. До подібного договоркеть ся Бакунін: до „повної негациі заходу“ і до великої визвольної місії російського народу на чолі зі своїм царем.¹

Щож до Герцена то сей безнадійно плутає місію царату з місією пролетаріату малюючи ляповатий образ останнього дня Європи повіряючи роллю серафимських трубачів донському козакови, що „в свій час прийде збудити європейських Палеологів і Порфірогенетів, — коли їх не збудить трубний згук останнього суду, що творитиме над ними соціалізм помсти-комунізм.“²

Але оставмо на боці Герцена і Бакуніна, вониж були „також соціалісти“, але що робити з Ю. Самаріном і Мілером або з Леонтевим, котрих ніхто не запідозрить не тільки в революційних але навіть в ліберальних настроях? Що робити з всею практикою російської політики в Європі починаючи від Олексія, Петрового батька і кінчаючи Миколою II, політикою, що на ділі рвала з принципами легітимізму роблючи революційно-демагогічну пропаганду серед українських та польських селян проти їх „панів“, серед фінських селян („тропарів“) проти вождів селянського незалежницького руху, серед турецької „райі“ проти її гнобителів або серед австрогогорських селян проти „утискаючої їх німецько-мадярської буржуазії? Що робити з самою ідеєю царату, сего „царства бідаків“, сеї диктатури на користь убогих, що так разячо нагадує совітську ідеалогію також диктатуру „бідних над богачими“? Чи інспіратори сеї політики, всі ці Ордин-Напцокіни, Меншікови, Паніни, Горчакови, Ізвольські, Щебеки та Гартвіги були агентами світової революції. Коли звернути ся навіть до, одної-одніської ідеї большевиків здавалосьби, що не є плягіатом — до гадки мобілізації музульманських народів проти „західного імперіялізму“ то і тут можемо поіра-тулювати з їх винаходом не вождям третої інтернаціоналі а їх великим вчителям. Бо вже той самий Леонтев писав, що „стала небезпека Росії на заході“ та що там треба шукати собі союзників: „коли сим союзником схоче стати музульманство тим ліпше“, бо „в самій вдачі Москаля є дуже сильні

¹ М. Бакунінъ, Письма о варіотизмъ.

² А. Герценъ, Письма изъ Італіи и Франціи, ст. 267.

та важні риси, які далеко більше нагадують Турків, Татарів або інших Азіятів, або просто нікого, ніж Славян.“ Союз з ними „догідний вже для того, що вони не пересякнуті європеїзмом“¹.

Чи не тому і Ленін шукає там союзників для свого, як його назвав Кавцький татарського соціалізму? Чи не суть острроверхі татарські шапки комуністичних офіцерів атавістичним символом ролі, яку судилося відіграти їм в Європі?

Можна залишити приклади, або можна б їх нагести ще безконечну низку, можна цитувати ще інших славянофілів, а будемо певні, що знайдемо там Леніна. Можемо робити витяги з творів або промов останнього — і нехибно спіткаємося з плягіатами з панславістського євангелія. Залицяння до революції та пролетаріату — і тут і там. Хрестовий похід проти буржуазії — і тут і там. Переморгування з Азією — і тут і там. Громи проти принципу легітимізму — і там і тут. І там і тут одна одніська мета — знищення „згнилої“ європейської демократії *ad majorem Russiae gloriam!* демократи, однаково смертельної, однаково ворожої для всіх досі існуючих форм російської державності!

В сім і в нічім іншій лежить спільна суть обох форм російського імперіалізму: царської та большевицької. Се розумів м. і. вже Страхов, що твердив, що „коли ми візьмемо взагалі наш нігілізм, візьмемо його в цілім складі його виявів то будемо мусіти узнати за його найважнішу рису — скептичний погляд на Європу (а не на буржуазію!) Люди найбільш російського напрямку часто-густо бувають в сім відношенню цілком згідні з думками нігілістів“ (і на відворот додамо ми від себе!)².

Се розумів також Леруа-Боліе на думку котрого нігілізм „певного роду протест Росії проти Європи“³.

Протест, котрий виливався раз в садиські мрії зрівняння з землею Парижа, раз в пропозиціях європейському робіт-

¹ Е. Леонтьевъ, Ор. сіт. ст. 28 і 182.

² Страховъ, Борьба съ западомъ въ нашей литературѣ, ст. 126.

³ Leroy Beaulieux, L'empire des tsars et les Russes. Paris 1881, кн. I. розділ. 4.

випитву вирізати своїх „збуржуазілих“ провідників, як се робив Аппельбавм-Зіноєв на з'їзді німецьких незалежників в Гале, протест варварів, що „волочать ся по Європі та радіють, що знайшли щось, що можна зруйнувати, не маючи поняття, що за скарби культури мають перед собою.“ Іх демагогічні кличі нічо инше тільки средство боротьби, свого роду нафта, котроку треба піляти колючий, як казав Герцен, очи всякого Москаля чудовий будинок окцидентальної культури, щоби на згаришах могли засісти або пар земной Микола Романов або диктатор над пролетаріатом Микола Бронштайн-Троцький. Коли сего треба в інтересах Росії, панславіст і царіст — стає революціонером і ворогом буржуазії, соціаліст-большевік — противником демократії та союзником азіатських шовіністів.

Коли якраз по війні а не скорше російський імперіалізм набрав таку застрашаючу розгонову силу, то се треба поясняти передовсім тим, що тоді розлетіли ся два його найбільші противники, Австро-Угорщина і Туречина, що пролетарський рух, котрий на думку Герцена мусів обернути в хаос всю Европу, як раз тоді набрав такої интензивности, що в збалканізованій Австрії та на знищених безковечними війнами Балканах вже смерділо падлиною, що ворожила сбильну тризну московським комуністичним крукам . . .

Алеж се значялоб упрощувати питання: хстіти бачити в сітці страшних конфліктів світової війни нічо опріч ворогованя Европи з Росію! Се значилоб робити собі за легкоку задачу: замикати очи на се, що війна 1914 року була конфліктом двох груп держав з котрих одна мала своєю союзницею Росію, отже не конфліктом Росії з Европою. Се значить замикати очи на соціальні доктрини большевізму, що прецінь рїжняють ся від тих, що їх голосив парат або його ідеологи! — Аргументованя на позір слушне, але тільки на позір. Бо мимо свого зовнішнього вигляду війна 1914. року була в значній мірі лише дальшим тягом російського походу на Европу. Що Росія мала головні західні держави по своїй стороні як союзників не мінєє нічо на річі. Петро I. підчас великої північної війни також мав по своїй стороні Польщу, Данію а пізнійше навіть британського короля. Та мимо того ся війна була одним з головних етапів московської експанзії проти Европи.

Польща вже в 1772 році, коли по упадку України і Швеції прийшла черга на неї, переконала ся, що воюючи за посідання Балтику і Чорного Моря Петро I. виступав не тільки проти своїх тодішніх противників але і проти тої самої Польщі та проти Європи взагалі. По упадку Польщі також мала Росія союзників в поділових державах Німеччині та Австро-Угорщині. Але від сего часу як російська ескадра прибула до Тульону а цар Александр III. вислухував стоючи Марселезу переконали ся центральні держави, що Росія мала на спі боротьбу з ними як і з Європою взагалі, коли вона ділила Польщу. Виправа большевиків до Персії, Малої Азії, Польщі та Східної Галичини, Східної Пруссії, стали погрози проти Румунії та Угорщини переконали нарешті західні держави про те, про що вони досі, здаєть ся, не знали: що війна Росії з центральними державами, як колись з Україною та Польщею була нічим иншим як приготуваням, стадією її загальної боротьби проти Європи яко такої. Власне ся остання фаза російського імперіалізму, большевізм, що завіхає на передові сторожі західних держав в Європі та Азії показав наочно, що конфлікт 1914 року мав два істотні моменти: англійсько-німецький та російсько-європейський. З ліквідацією першого лишив ся тільки другий. Вискази Черчіля і Льюйда Джорджа, що недавно викликував в парламенті тінь ініціатора антиросійської коаліції — Дізраелі з одної сторони, офірованя Людендорфом німецької шаблі для боротьби з європейською небезпекою, большевізмом, з другої — ось перші пробіски почутя загально-європейської солідарности супроти небезпеки йдучої зі Сходу¹.

Інакше представляєть ся на перший погляд друге зявище, що, на ряду з боротьбою ріжних імперіалізмів, старають ся представити як другу причину світової кризи. Се зявище — грядуча соціяльна революція. Але й тут річ не маєть ся так просто. Звичайно в наслідок війни соціяльні конфлікти прийняли

¹ Англія вправді з властивою собі далекозорістю давно зрозуміла істоту російсько-європійського конфлікту і навіть підчас свого офіціального союзу з Росією старала ся знеутралізувати зростаючі впливи Росії на європейські справи. Порівняй енергічну словіцію британського кабінету російським вимогам що до Константинополя, фаворизованя Польщі в 1916 році та роля відіграня англійським послом в Петербурзі сером Бюккененом в останні дні царюваня Миколи II.

найгострійші форми і гамором їх повний світ. Але так як національні конфлікти на заході перед і по 1914 році були тільки явищем локального характеру в порівняно з конфліктом Європа Росія, так і за соціальною боротьбою, що нищить економічно організм Європи криється старий антагонізм двох світів: в данім випадку двох соціалістичних ідеалів європейського і російського. Двох виключаючих себе форм революцій: революції з долу і революції з гори, революції докраної свідомою демократією та революції докраної купкою соціальних Якобінців, революції більшості і революції меншості. Одну проводять в життя диктатори в Кремлю але від неї відхрещують ся майже всі соціалістичні партії на заході та всі економічні організації пролетаріату. Другу старається реалізувати робітничая демократія. Одна бачить в масах об'єкт політичних експериментів, друга суб'єкт.

Розглядаючи отже ролію совітської Росії в соціальних рухах Європи ми бачимо знов що ся доктрина (подібно як і російська імперіалістичная) тільки позірно стоїть по одній або по другій стороні різних поборюючих себе сил в Європі а в суті річи се ідея, що протиставляє себе Європі яко цілості, що також представляє в сім конфлікті одну цілість. Так колись еднала російська община і соціалістів і панславистів в Росії, маючи проти себе в Європі і соціалістів і буржуїв. Російська метода соціальної революції наближається скорше до метод парату, європейська — до метод західно-буржуазного лібералізму. Як в політичнім конфлікті 1914 року так в соціальнонім від 1918 знов бачимо конфлікт двох культур двох національних ідеалів.

Як бачимо отже дана тут оцінка суті європейської кризи різниться від загальної прийнятої. Не заперечуючи існування великих соціальних і політичних конфліктів в Європі ні ролі яку в них грає Росія я бачу за сими конфліктами тільки універсальнійший конфлікт, що важкою зморою тяжив над всіми слідуєчими одна по другій в Європі кризами від останніх двохсот літ.

Маючи сей конфлікт перед очима мусимо ми намітити лінії нашої зовнішньої та внутрішньої політики, або краще їх вибрати. Бо се питання вибору

стояло перед нами все. Стояло перед нами в 1612 році, коли козаки Сагайдачного добували ся через Арбатські ворота разом з Поляками до Москви. Стояло в 1654 і протягом слідуєчих п'ятьдесятьох літ не уступаючи з порядку денного нашої політики аж до Шведчини. Стало знов перед нами по упадку Польщі та і насильному згнетеню унії, як і тоді коли київське духовенство відмовлялося присягати на вірність батькові Петра I. Стало воно перед нами напевно і в 1812 колиб Наполеон зацікавив ся був українською справою не в 1813 році але о рік скорше. Стало воно кілька літ перед 1914 роком в цілій своїй остроті і то не тільки перед „російськими“ Українцями але і перед галицькими, буковинськими та угорськими. Стоїть воно перед нами і тепер. Чи ходило о вибір між тридержавним союзом а антантою, зараз се питання переміняло ся в питання з Росією чи проти неї? Чи ходило о вибір між католицтвом і ортодоксією се знов значило: за московське православіє чи проти него? Чи ходило о революцію те саме питання ставало знов перед нами в формі ділеми: диктатура чи демократія? Щоб ми не робили, якіб завдання не ставляла перед нами історія, все спиняємо ся перед одною і тою самою загадкою-сфінксом, що хоче вісти нас. Сеж саме питання стоїть і перед всіми відпалими від колишньої російської імперії народами, як і перед всім славянством взагалі. Вибору жадають від нас і самі Росіяни, що не йдуть на жадні компроміси а ставляють нас перед ділемою: або стати передовою стежею „воюйчого папізму“, чи „антантського імперіялізму“, чи німецького „пертя на схід“ — або авантардою „славянства“ (себто Росії) в його поході на захід. Отже з ними або проти них! Не інакше ставлять ся квестію і большевіки, котрі питання: „з буржуазію чи з пролетаріатом“? підпорядковують иншому: „з кремльовською інтернаціоналею чи проти неї“?

Росія всяка, все була носителькою ідеалу месіянства — се перший висновок, до котрого управние студійованя згаданих матеріалів і фактів. Росія всякий етап свої експанії до 1917 року (славянсфільство і неослявізм) і пізнійше (большевізм) трактувала в перспективі свої боротьби з Європою яко такою, і се другий висновок до котрого приходимо. Вона інстинктивно чула, що кожне розширення Європи політичне чи культурне

загрожує її існуванню. Для того всі такі питання як константинопольське, втягнення західного славянства в круг європейських впливів, католицизм на Україні були для неї частинами одної універсальної проблеми: боротьби з заходом. Якими фіговими листками ся боротьба не прикривала сяб, під якими прапорами вонаб не вела ся, під славянофільським чи під большевіцьким, зміст справи від сего не зміняв ся. Зрада принципу легітимізму царатом а засади демократії большевізмом були явищами цілком природними для того, хто бачив правдиву істоту упертої боротьби двох цивілізацій. Маючи перед очима істоту сеї боротьби мусимо ми намітити головні лінії нашої національної політики. Але перед тим треба присвятити трохи уваги иншій kwestії, причині засадничого антагонізму Росії до окцидентальної культури. Широке обговореня сего питання, що моглоб бути темою цілої розвідки виходить поза рами сеї книжки. Тут обмежу ся тільки на суті порушеної kwestії о скільки се потрібне для ліпшого освітлення головної теми: відстав нашої національної політики.

II.

В горі я зазначив, що те „нове слово“, котре несе Європі російскість абстрагуючи від її кожноразових форм е одне і те саме, випливає з одного й того самого зрозуміння національного ідеалу.

Придивім ся йому ближше.

Що кидаеть ся в очи при порівнанню двох світів: латинсько-германського до котрого належать і західні Славяни, і — російського? Барвистість, велич цілої історії, рухливість народніх мас, напруженість конфліктів, свєбідна гра сил, величезна роля великих особистостей, примат права і льюіки — на Заході. Однотоність, придавленість особистости, безбарвність історичних подій, величезний вплив незріжничкованої народної стихії, непропорціонально велика роля держави — в Росії.

Боротьба цісарів з папами, повна драматичних моментів — се Захід. Росправа всемогучих царів з позбавленим всякого значіння духовенством — се Росія. Завзята і вперта боротьба фєвдальних лицарів з королями — се Захід. Відтяпуваня голів

своїм „холопам“, як називав своїх бояр Іван IV. — се Росія. Трагічний конфлікт старої віри з реформою, ще більш імпозантна реакція першої — се Захід. Спир між офіційною церквою та „росколом“ — се Росія. Кальвінізм, Цвинліанство, Лютеранство — там. „Пригуни“, „хлясти“ і „столпники“ — тут. Великі фігури французької аристократії не забуваючі навіть на шафоті свої гідности — се Франція, се Захід. Малодушна банда теж „аристократії“ з ласки царської, що вештаєть ся по константінопольських і празьких кабарегах і шинках дожидаючи там ратунку свої країни — се Росія. Непозбавлений пезного драматизму момент страти Людовика XVI. або великого противника Кромвеля — се Европа, замордованя останого Романова незнати де і незнати ким — се Росія. Мірабо, Кавеньяк, Клемансо, три стовпи трох епох Французької буржуазії се „там“. Замоскворецький купець Островського, „весьегоньський Мірабо“ — Федя Родічев і Хлестаков Кереньській, три фігури також трох епох буржуазії — се „тут“. Лявоазіє, котрому відтяла голову республіка „непотребуюча науки“ по одній стороні, проф. Гредескул і Тимирязів, Горкий та Шаляпін в позі льокая перед народніми комісарами по другій. Ціла плеяда аристократичних імен знавих цілому контінентови, що стояла на чолі або вандейських повстань або армії коаліції, що боролася проти французької революції — се Захід. Брусілов, Поліванов, Клежбовскі, Гутор і маса інших царських генералів, що боролися за третю інтернаціоналю — се Росія. 1789 рік з його „правами людини та горожанина“ і 1848 з його „правом на працю“ і самоозначенням народів — се Захід. Грудень 1825, порив купки та повна апатія мас і Листопад 1917 з правом на рабство і знаним самоозначенням народів „вплоть до отдѣлення“ — се Росія.

Коли читаємо їх історію, історію Європи, — читаємо історію її народів. Читаючи історію Росії — не бачимо нічо опріч темної маси, що сліпо віддана своїм вождам, рухаєть ся нині в однім завтра в другім напрямку. В 1612 році се Поляки були в Москві але в 1832 не Росіяне тільки Паскович під Варшавою. В 1708 прийшли на Україну Шведи, котрих затьмити не могла навіть велика фігура їх короля так само як в 1812 році прийшли до Росії „дванадесять язиків“, але

проти Шведів і Французів били ся не Москалі тільки Петро „Великий“ та Александер „Благословений“. Там — історію робили кляси, партії, нації та великі одиниці, суспільність. Тут — держава, уряд, що скували і кляси, і одиниці, і суспільність.

Ся остана риса (і тут ми підходимо до суті європейсько-російського антагонізму) є характеристичною прикметою всіх примітивних суспільностей в тім числі і російської.

В примітивних громадах сепарація „я“ від „ми“, одиниця від маси, індивідуа від субстанції не є довершена. Одиниця не живе ще своєю думкою тільки збірним розумом маси. Веліня моральні, правні, релігійні та політичні відчувають ся не як веліня власного „я“ („совіста“) а як незрозумілі в своїй суті прикази з гори. Відповідно до того цілком відміно усталяють ся в такій суспільности відносини між одиницею або їх групами і загалом. Деінде нормують ся сі відносини правом, приписами „імперативно-атрибутивними“ себто такими при котрих обовязок одної сторони закріплюеть ся свідомостю другої як її право (обовязок віддати довг). В суспільностях примітивних нормують ся взаємовідносини між „я“ і „ми“ приписами односторонної, моральної чисто, „імперативної“ натурї, себто такими при котрих обовязок одної сторони цілком не мислить ся другою як її, сеї другої право. Тут наприклад обовязок держави помагати калікам гадаеть ся (як заповідь „Люби ближнього свого“) лише як моральний приказ, і з котрого ніяких прав для скаліченої одиниці не випливає, не так як в суспільностях з забезпеченням від каліцтва, з вище розвиненою правовою психікою. Загал тяжить над масою одиниць в примітивних громадах як всемогуче божество, котрого можна тільки молити о ласку, але в ніякім разі не жадати від неї своїх прав. Коли державні закони відчувають ся тут як моральні то і на відворот моральні відчувають ся як державні. Тут пише Гегель „і норма моралі і норма права є законом, але таким що управляє одиницею як зовнішня сила. Їх виконуеть ся але чисто зовнішнім способом як накинене з гори правило. Одиниця корить ся законіві але не як така котра розуміє їх справедливість тільки як така, що не знає, що вона робить¹.“

¹ Гегель, Philosophie der Geschichte, ст. 486.

Відповідно до того инший і спосіб, котрим в подібних суспільностях доходить ся до пізнання загальної волі нації (в державі) або загальної правди (в церкві). В більш розвинених суспільностях сей спосіб е: логіка і точно означена пропедара. Інституція парламентаризму, засада більшости і взаїмного переконуваня — в політиці. Інституція папства і свобідної інтерпретація догм покликаною то сего установою (католицтво) або власною совістю (протестанство) — в церкві. В Росії як і всіх инших примітивних суспільностях сі способи — неясне, інтуїтивне відгадуваня. Засада „єдиногласія“ на „мірських сходах“, ідея безвольного земського собора, що навіть в ХХ. віці ще дискутувало ся в російській пресі — в політиці. Примат вселенського собора, що ніколи не збираеть ся і непорушність догм — в церкві. Велика роля одиниці та її свобідних групувань, почутя особистої гідности, власних прав і обовязків, активність в підтримуваню громадської організації — головні прикмети західної суспільности. Преголомшеність і пасивність одиниці, відсутність правної психіки, повний брак автономної моралі, заступленої тут приказами або палкою — головні риси суспільности російської. Звідеи — selfgovernment, в найширшій значіню на заході, хаос або абсолютизм в Росії.

Сей примітивізм, сю аморфність в будові, російського народного організму слідно на всіх полях громадського життя в Московщині: на полі соціальнім, родинім, політичнім, релігійнім і духовної культури. Перейдім їх всіх по черзі.

Типовим прикладом соціальної організації е славновісна община, інституція вадля якої вели ся безперестані суперечки, але котрою захоплювали ся і славянофіли і западники е Герценом, і прихильники царату і його неприєднані противники, соціалісти-революціонери. В общині одиниця цілком гине. Вона не має ніяких враз проти загалу. Ніщо не е її властністю, навіть кусник поля оброблений власними зусиллями належить їй тільки на той час, щоб завтра його відібрали від неї. Община може видалити з поміж себе кожного зі своїх членів за ніякий злочин, тільки за проступок чисто індивідуальної натури, напр. за піяцтво. Може змусити його запровадити на його землі таку культуру, яка і їй подобаеть ся.

Особисте зусилля, особиста думка тут не потрібні та яко такі нереспектують ся Викорчваний моїми виключно зусиллями ліс може на черговім переділі відійти якомусь неробі в імя засади рівності всіх перед загалом. „Мое“ цілком не відділене від „твое“: одно може завтра стати другим і навпаки. Прав одиниці незалежних від комуни, прав, котрих титул — власна праця — община не знає. Так само не знає вона особистх обовязків. Там де панує „круговая порука“ (солідарна відповідальність) за податки відповідає не одиниця тільки загал. Розумієть ся се все не вадить великій гармонії, хоч і занадто перецінюваній, московсько-селянського життя, його розумности, але ся „розумність“ уживаючи термінольсії Гелля — Vernunft але не Intelligenz, себ то не selbstbewusste Vernunft¹. Розумність общини се не плянова організація свобідного колективу тільки автоматичний порядок, котрому без волі, без чутя корить ся, не розуміючи його, одиниця. Такий порядок існує наприклад, пише один з великих знавців народного москоського життя Гліб Успенський — і в звірячому царстві „Волжська риба сазан“ — читаємо в него, — „що живе свою сільською громадою має і виборних, і „ходаків“ і депутатів. Остатні звичайно йдуть поперед громади і, підходячи до загороди, що ставляють рибалки поперек ріки пробують її міцність носом. Тоді налягають боком, далі старають ся перескочити і коли се все не вдаєть ся вертають депутати назад і здають звіт громаді. Громадський „сход“ сазанів ухвалює взяти загороду всім „міром“ і справді вся отара з страшним розгоном кидаєть ся на загороду і вдаряє в ню цілою своєю колективною мордою („колективнимъ риломъ“). Богато гине, але решта просмикує в отвір і ратуєть ся².

Подібну громаду представляє на гадку Успенського російська община, де кожний член живе лише колективною мудрістю маси. Кожний член такої організації, як Платон Каратаєв (з „Війни і мира“ Толстого) — се „тільки частинка“, сама в собі ніщо“, індивідуальних переконань або поглядів на світ вона не має. Як фігуринки на шахівниці, посуваєть ся, кожна з них, послушна руці вправного грача, після певних правил, але полишена сама собі — власному розумові —

¹ Тамже ст. 45.

² Глебъ Успенскій — Власть земли.

лишаєть ся нерухома або паде. „Все може зробити така частинка — пише Успенській — „вирвана з привичних обставин, привикла без застановлення корити ся чужій волі, готова на все. „Візьми і звяжи“, „візьми і розвяжи“, „застріла“, „освободи“, „бий“, „бий сильнійше“, „йди та рятуй“ — всі сі прикази виконують ся, бо ні до одного з них ся „частинка“ критично ставити ся не може. Нині можуть такі частинки „усмирять польській метеж“, завтра „освободять братьєвъ-славянъ“, позавтра „бити ся за третю інтернаціоналю.“ „Сам особисто“ — каже Успенській — „він не має понятя про те, що мудре, що глупе, що добре, що зле.“ Описуючи безпорадність такого чоловіка в місті відданого під впливи всіх і кожного Успенській каже: „Він є тут весь чужий, людина сторонніх впливів, чужих приказів навіть чужого бажаня. Власного переконаня і моральности в него нема. Се цілком порожний глечик, котрий можна наповнити чим хочете“, царською або комуністичною юшкою. Така людина корить ся всему на що її „Бог нанесе“ всему, що волею долі „набіжить на неї.“ Вона аморальна, бо не має ні понятя права ні обовязку до інших. Вона не відповідає за свої вчинки, бо до сего привчило її кріпацтво, коли за неї відповідав „барин“, — і община.

Подібний устрій також інших суспільних груп в Росії. Ні одна з них не існувала через себе і для себе як на заході, тільки для трону і для держави. Ні одна не повставала з власного права тільки покликувала ся до жатя державою. Ні одна в боротьбі між собою і з тронем не розвинула в собі корпоративного духа і становой чести, а привілеї дістала від зверхної влади без боротьби і старань. Духовенство зробило ся тут департаментом духовних справ під своїм міністром, оберпрокурором синоду. Певний своїх прав європейський „третій стан“ обернув ся тут в купів ріжних „дільдій“ залежних від всякого Сивовніка-Дмухановського. Шляхта — в „служилое дворянство“, в упівелєйованих царських „холопів“, позбавлених клясового патріотизму, що його витворив фєдализм на заході. Шляхетности з права своїх предків Москалі майже не знали. Їх шляхетство було нагородою за службу царєві. Правда стани мали своїх „предводителів

дворянства“ , „міщанських старостів“ і т. д. але се не були свободні делегати свободних корпорацій тільки звичайні „чиновники“ царя, ханські „баскаки.“ В Росії як і на заході були дворяни (nobles), буржуа і демос але ніколи — noblesse, буржуазії та демократії, незалежних від держави, часто їй опозіційних корпорацій та клас. Ніби щоби більше ще підчеркнути „служивий“ кріпацький характер російського дворянства історія не відмовила йому установи, що стрічаємо і в общині, кругової поруки: за часів Івана IV. за кожного „свободного“ дворянина, що ухилив ся від служби великому князеві московському або від него відходив, відповідали „головою“ члена тої самої або иншої дворянської родини. Відгомін сеї сүто російської правної концепції знаходимо і в большевіцькій практиці, в круговій поручі родини за своїх „контрреволюційних“ членів. У вічній залежності від свого пана дворянин, спершу такий самий волоцюга як і селянин перед царем Борисом, потім державця землі великого князя, певний свого права тільки так довго, як довго повнив свою службу — дворянин, за котрого як за мужика община, думала держава, так само мало міг виробити свій власний кодекс політичної та товариської моралі. В сім відношенню він, так як буржуа і селянин, лишив ся моральним і політичним нігілістом. Він підлягав правилам колективної волі, що втілювала се в особі царя, але активної свідомої участі в твореню сеї волі він не брав. Над масою він в суті річи не вивисшав ся і для царя був так само мало considérable, як останій мужик „Arrenger, Monsieur“, відповів цісар Павло на невинну увагу Дюмуріе, qu'il n'y a pas de considérable ici, que la perservie à la quelle je parle, et pendant le temps que je lui parle.“ (Знайте пане, що тут ніхто не є значною особою окріч тої до котрої я говорю і то тільки так довго, як я до неї говорю.) Сі слова не були балаканиною божевільного, лише дуже трафно схопленою формулою відносин між „я“ і „ми“, між одиницею і загалом в Росії. Павло висловив тільки по французьки думку, що лягла в основу сеї правдиво-російської установи, котра називалась „местничество“, установи чисто службового характеру: пишали ся бояре передусім службою царською своїх батьків і дідів, а не старо-

давністю самого роду, не вартістю самої особи, що — без царської ласки — ніколи не була і не могла бути *considérable*.

Спроби зверхньої влади надати російським „сословіям“ атрибути європейських станів приймали карикатурний вигляд. Так особливою „прерогативою“ дворянства зроблено право робити перед царем „ходатайства о нужлахъ народа“, себто привілеєм стало те, що було невіддільним правом європейської шляхти з давніх давен. Цікаво рівнож, що сей привілей надано „благородному дворянству“ з гори. Спроби надання селянству характеру повноправного стану були не менш смішні. По „епосі великих реформ“ Плятон Каратаев міг на рівні „з отставними генералами“ і купцями засідати на лаві судів присяглих, мав право „в'язать и рѣшить.“ Але по повероті до села сей свободний горожанин міг бути висічений різками за малу дурницю.

Те що надавало блиск, відпорну силу, кастовий патріотизм, виплеканий віками твердий кодекс *savoir vivre*, всім тром європейським *états* (станам), а одиниці почуття особистої гідності все се в Росії не існувало. Російське слово „честь“ (звідки — „честить, честю просить, честной народъ“) ніколи не мало своїм змістом того поняття, котре стрічаємо в французьким *l'honneur* або в англійським *honour* ані навіть німецької *Ehre*.

Коли звернути ся до устрою російської родини спіткаємо ся з тим самим явищем: з подавленням одиниці та з панованям загалу. Вже сам факт, що селяни в усіх спадкових справах судять ся звичаєвим правом, позбавляє одиницю в родині охорони цивільного кодексу нагибаючи її цілковито під диктатуру сімі а в суті річи її голови. „Я признаюся“, писав Данилевський, „що не розумію тих, що говорять про „семейственность“ нашого народу. Я бачив багато народів. В Крими, в „Малоросії“, в Австрії, в Німеччині скрізь я стрічав одно і те саме. Я знайшов, що майже всі чужі народи не тільки Німці та Англійці, але і багато інших, як „Малороса“, Греки, Болгари і Серби далеко „семейственнее“ від нас „Великоросів“¹. Вивиснення окремих членів родини тут не допускаеть ся. В родині дворянській так само як в купецькій і мужицькій

¹ Данилевский, *Росія и Европа*, ст. 127.

панує рівність дітей, рівність прав, рівність титулів. Навіть в російським дворянстві все панувало засада рівного поділу майна між синами. Спробовано завести майорат, але вже по кількох літах (1730) мусили його скасувати, а хоч в 1845 знов заведено факультативно, ніхто з прав наданих сею установою не користав.

В політичним устрою Росії стрічаємо ся з тою самою загальною ідею. Ніде в жаднім иншій краю не плекав ся ідеал держави з таким завзятям як в Росії. Тут де одиниці та корпорації були нулем, держава стала всім. „У нас в Росії“, пише В. Соловйов, „серед псевдо христіанської суспільности зявив ся свій іслам, але не у відношеню до Бога тільки у відношеню до держави“. В сю державу вірило ся, як в „абсолютну силу, перед котрою зникав чоловік“, вірило ся, як в „абсолютне втілення нашої народної сили“. Як для правовірно віруючого в коран всяке теоритезованя про суть і атрибути божества порожна балаканина, або претенціональне злореченя, так для Росіянина є гріхом всякий сумнів, що до прав його Бога — держави, робити з ним все, що їй подобаєть ся¹. Инший російський публіцист, славнозвістний Катков, писав (цітую з тої самої книжки Соловйова): „Як не втримана буря жене вона (державна воля) сі міряди порошинок (горожан) не питаючи ся, що кожна з них думає, або хоче.“

Відносини між сім абсолютм і одиницею — характеристичне для всіх публичних стосунків в Росії! не носять правного характеру. Се відносини між щедриновським вовком і лгням: „Захачу сем а захачу і памілюю.“ Хто ще памятає псіхольогію російської суспільности за часів Александра III. або його сина сей зрозуміє і Соловйова і Каткова. В сі часи, наприклад, організована суспільністю допомога голодуючим (а тоді голодувала половина Росії що другий рік), переслідувала ся тому, ще се був акт вмішаня людности в державні справи, котрі її не сміли обходити. Коли по призначеню князя Святополка Мірського міністром внутрішних справ, одеський а за ним і деякі инші магістрати, звернули ся до него з подякою за його ліберальну декларацію прийнято се загально також як не допустиму маніфестацію. Микола I., коли йому донесли,

¹ Б. Соловьевъ, Національний вопрощъ въ Росіи.

що нарід ремствує з приводу воєних невдач в Криму, відповів з обурення: „А що то його обходить!“ Подібну історію оповідають про Павла I., що одного разу запитав при перегляді військ здеградованого офіпера де він дістав свої відзнаки, відповідь: „Під побідними штандардами Вашої Величності“, вивела царя з рівноваги і мало не коштувала зухвальця тілесної кари. Бо право похвали заключає в собі також право критики взагалі, що абсолютно не допустиме там де між владою а підданими ніякі правні відносини не існують. Зверхна влада мала обовязки проти підданих але тільки моральної породи. Здавати справу з їх виконання мала вона тільки „перед Богом“ себто перед власним сумлінням. Домагати ся сповнення сих обовязків піддані мали так само мало права, як і сповнення инших виключно моральних обовязків. Підданий знов повинен був любити „царя і атечество“ але ся повиність не була правним обовязком. Можна сміло сказати, що маса Росіяні відчувало приказ жертвувати життям рідному краю не так наприклад як обовязок заплатити довг чести, як обовязок власного сумління, а скорше як кинуті з гори громовержцем Мойсеєм чужі зовнішні заповіді, котрі так довго як Мойсей тримав в своїй руці громи треба було виконувати, але ще ліпше було обійти. В сій рабській, неюридичній психології Москаля і треба шукати пояснення буйного розвитку суто російської установи — хабарництва. Саме понятя „підданий“ відає як найліпше суть взаємних відносин між державою та одиницею. В Европі існують два понятя: *sujet* і *citoyen*. Перше — обект державної машини, влади. Друге — управнений учасник сеї влади проти котрого держава так само обовязана як він проти неї. В Росії понятя „горожанин“ немає, а коли його в кінці вісімнадцятого віку штучно вдумали було його вживання моментально заборонено Павлом I., щоб не вносити замішання в гармонійну систему російської державницької ідеалогії. Ся практика не була ніякою екстраваганцією вона відбивала тільки безправне положення особистости в Росії. Торкаючись сеї теми писав Герцен: „В найгірші часи французької історії ми стрічаємо деякий респект перед особистостю, деяке узнання її незалежности, деякі права належні таланту-генію. Хоч як підлі були тодішні (німецькі) уряди Спінозу, не заслали „на поселеніє“, Лесінґа не сікли та не

віддали до війська. В сім поважаню до, не тільки матеріальної, але і моральної сили, в сім мимовільнім узнаню особистости одна з великих прикмет європейського життя. В нас немає нічо подібного. В нас особа все була придушена, поглинена. Людина гинула в державі, розпускала ся в общині. Петро I зробив багато але те неписане, морально „обуздвающее“ владу, інстинктове узнання прав особи, прав думки не могло до нас перейти і не перейшло . . . Влада в нас більш самовпевнена, більш свободна як в Туречині, як в Персії, її нічо не втримує, ніяке минуле¹.

Негативне відношення до правового регулювання стосунків між державною владою та одиницею вплинуло на оригінальне розуміння організації колективної волі. Деінде конституційні гарантії є сим способом, що встановлює відносини між людиною і державною владою. В Росії гарантії не тільки фактично, але і в теорії, відкидаєть ся і не через що инше як через те, що се правнича ідея, що вони — норми імперативно-атрибутивні. Зрештою також тому, що всяка демократія та демократизм се „фальсифікація народної волі“, бунт проти загалу. Для К. Аксакова всяка точно означена формула відносин між державою та одиницею — нісенітниця. Він воліє „шлях свободного переконання“ або „внутрішньої правди“, котрий він протиставляє вибраному заходом шляхові „зовнішньої правди“. Самарін не приймає засади демократії, бо вона „припечатує розлад суспільности на більшість і меншість і розклад общинного первістка“. Демократія, система представництва неможливі в Росії ще через те, що „ніякий поділ неможливий тут між найвищим представником монархічного принципу і народом“². Невведена в правничі рамки власть „свобідно натхнена народним життям“ — його ідеал.

Аксаков поручає „взаїмне довіря між владою та народом“. На закид, що при таких умовах нема ніякого забезпечення, що „або нарід або влада можуть зрадити один одного, потрібні отже гарантії“, він відповідає: „Гарантії непотрібно“. Гарантії — лихо. Вся сила в моральнім переконаню³. Ідеал

¹ А Герценъ, Съ того берега.

² Ю. Самаринъ, Сочиненія, Том I, ст. 57 і 277 і 305.

³ Аксаковъ, Историческія сочиненія, Том I.

того самого Аксакова і славянофілів перших років ХХ. віку („Русь“) був, як се личило їх доктрині, „Земський собор“, „устрій деб належала“ вся влада — цареві, вся свобода думки — народові“. Отже те саме піднесевя чисто — інтуїтивних, моральних норм до ролі регулятора державного життя, що є прикметою всіх нерозвинених громад. Общинницьку ідеальогію переносять на державні стосунки і Бакунін на думку котрого російський „нарід шанує в царі символічне представлення, єдності, великості і слави російської землі“. Привязавя народу до сего символу є на його думку чисто релігійне, як привязавя Литвинів до своїх поганських богів. Одно до другого вьжуть не правні стосунки як на заході, тільки чисто імперативні¹. Для Москаля народна воля мусить пізнавати ся вона депутатами „колективного рила“ Успенского. Засада більшости відкидаєть ся, бо її передумова — розбитя маси на самостійні одиниці, бо більшість се вже не незрівничкована маса, бо мусить підлягати свобідно думаючій і свобідно голосуючій однинці: прінципові раціоналізму та індивідуалізму. Спеціальна провокація загалу є система голссованя. Навіть її примітивна форма („хто за — в праві двері, хто проти — в ліві!“) базуєть ся на відділеню частинок з маси, що цілком суперечить генію вихованого в стадних інстинктах Москаля. Над всім мусить панувати „єдіногласіє“, а що воно звичайно до нічого тільки до хасу і до його льогічного висліду — абсолютизму допроваджує то гаслом всеї соціальної ідеальогії Москаля стало: „хай живе абсолютизм!“ Се гасло було на стільки російське, що до него дійшли і большевики, себто ті, котрі все життя нічо не робили як тільки кричали: „долой самодержавіє!“ Розумієть ся існує припущеня, що „самодержавіє“ (царське чи совіцьке) представляє еманайію народної волі але се вже належить до тих містерій російського духа, кстрих ніодному не-Москалеві зрозуміти не дано.

Те саме відкиданя засади індивідуалізму знаходимо в російській церкві. Підходячи до сеї надзвичайно дражливої у нас квестії треба одразу зауважити слідуєче: можна ріжно відносити ся до релігії та церкви, можна уважати їх „вигадкою поців“ хоч засади, положені в основу цілої їх ідеальогічної

¹ М. Бакунієць, Письма о патриотизмѣ.

та ритуальної будови (культ мадони, Тройци, інтелектуальний первісток в твореню і розвитку світа) мають своє коріння вже в душі людини, що жила тисячі і тисячі років перед нашою ерою. Можна уважати соціальну роль церкви шкідливою (як се роблять стороники другої, без порівняня більш нетерпимої церкви — соціалістичної), або знов разом з Гегелем бачити в ній ту, часом невблагану і сувору, але велику машину, що віками систематичної праці, головню в часи так званого темного середновічя, викресала і сформувала душу модерного чоловіка, роблячи зі звіря людину. Можна мати, що до сего всілякі менше або більше узasadнені погляди, але ні оден нормально думачючий дослідувач на посміє ігнорувати чи додатної чи уємної, але величезної ролі, яку відіграла, і досі відграє, не тільки в релігійнім, але і в цілім культурнім житю установа, котра перетривала, сама остаючись незміною, і поганський Рим, і вандрівку народів, і варварство, і фєвдалізм, і монархію, і революцію, і стоїть досі не згинаючись перед новою хвилею охлократії, що суне зі Сходу. Наша, думачюча тільки порожніми, позбавленими змісту формулами інтелігенція сего факту часто не доцінює. А тим часом, церква та її суспільні та моральні понятя формують родинні, соціальні і політичні погляди не тільки мільонів віруючих, але й мільонів невіруючих. Се розумів Ю. Самарін, котрий під латинством, наприклад, розумів всю „цілість моральних понятя і побутових відносин, що вирости, як з насіня з західного католицізма і перейшли в тіло і кров націй.“¹ Се розумів і Достоевскій, коли він називав Французів, навіть і атеїстів, націю суто католицькою. В своїм „Дневнику писателя“ казав він: „Франція — се та країна, котра колиб в ній не лишило ся навіть ні одної людини, щоби вірувала не тільки в Папу, але навіть в Бога, всеж і на далі лишить ся країною переважно католицькою, представницею, так сказати, всего католицького організму, його прапором, і так буде в ній дуже довгий час, навіть неймовірно довгий час, до тої може пори, коли Франція перестане бути Францією і обернеть ся в щось инше. Мало того і сам соціалізм зачнеть ся в ній після католицького шаблону з католицькою організацією та „закваской.“ Франція

¹ Ю. Самаринъ, Сочиненія, Т. I.

— се лише продовження католицької ідеї, найбільш повне і завершене.

Не входить в рамки цієї книги, показувати в чім якраз бачив Достоевській в душі сучасної йому Франції — продовження католицької ідеї. Тут важно тільки зазначити, що і для сего великого ума релігія була не лише релігією, а цілим світоглядом, системою почувань, звичок і переконань. Хто хоче розглядати причини антагонізму Росія—Європа питання релігійне не сміє поминуте.

Чи ж справді сей антагонізм дасть ся простежити також і на полі релігійнім? Так, і навіть більше, ніж то можна думати при поверховнім погляді на річи. Се досконало розуміли старі славянофіли і западники, котрі бачили в католицізмі дитину західної цивілізації, її інтегральну частину. Герцен тішить ся, уважає се за „велике щастя для російського народу, що він не був зіпсутий католицізмом“, він тішить ся, що через те, що Росія не належала до великої західної церковної спільноти, — вона і тепер не примушена ділити долю Європи¹.

Огже надає приналежности до тої чи иншої релігійної громади епохальне значіння для народу. В другім своїм творі, він бере за одну скобку, як рівновартні поняття, одної і тої самої категорії, — „римське право, панованя особистости і — католицізм“².“ Бакунін виступає проти „соціальних, юридичних, політичних і — релігійних пересудів Заходу“³.“ Перелічуючи три прикмети польської інтелігенції, званий славянофіл Мілер називає їх: „Католицько ксьондзівською, аристократично-шляхетською і демократично-революційною“⁴.“ Сі слова дають багато до думаня не тільки тому, хто застановляє ся над звязком між культурою і релігією, але й над проблемою єдности західної цивілізації, котра в усіх, навіть ворожих собі взаємно, її сторонах протиставляєть ся, як одна цілість цивілізації Сходу.

Росія взяла свою церкву з Греції, але як кожна не-католицька церква, вона хутко стала церквою національно-

¹ А. Герценъ, „Съ того берега“, ст. 168.

² А. Герценъ, „Старий міръ и Росія.“

³ М. Бакунінъ, „Письма о патриотизмѣ.“

⁴ Мілеръ, „Славянство и Европа“, ст. 95.

московською і ще до того, цілковито залежною від зверхної політичної влади. В сім відношенню, не робить вона ніякого винятку з посеред інших суспільних установ Росії. В своїм внутрішнім устрою вона також пересякла тими самими принципами, котрі знаходимо і в політично-соціальной будові Росії. Як давно сягає історія російської церкви сими принципами були: неформленість, неозначеність правлячої влади і відраза до логічного первістка, з усіма наслідками, про котрі буде мова дальше. В політиці московський геній обурюється проти всяких стисло-означених форм, якими має виявлятися воля народу. Звідси він відкидає парламентаризм і взагалі засаду репрезентації, поділ на суспільність, котра управляє і суспільність, котрою управляється, апелюючи до неясного, алогічного голосу народу, котрий пізнається інтуїтивно (диктатура люмпен-пролетаріату, урядові погроми). В церкві він є проти всякої прецизації способу, яким має доходити ся релігійна правда і проти логіки в її пізнаванню. Звідси він відкидає папство, поділ церкви на церкву учачу і учену, апелюючи до того самого неясного голосу „народної совісті“. В обох випадках він відкидає „фальшиву“ засаду раціоналізму, револютуючого проти одинокого джерела правди — думки загалу.

Зовсім на інших засадах збудована церква католицька. Сі засади є: повна незалежність від світської влади, по перше. По друге — логіка і міцна організація, котрі усталюють спосіб шукання та інтерпретації релігійної правди. Сею геніальною організацією, котрої надаремно заздрить католицтву і безуспішно поборює церква православна — є папство. Не входячи в теологічні суперечки, що до законности і оправданости сеї установи (сю законність признає цілий ряд незасліплених шовінізмом Росіян м. и. В. Соловйов і Розанов) але одно мусимо признати: видима голова церкви, пски церква живе, так само потрібна, для товмаченя її догм, як потрібне законодавче тіло для інтерпретації волі нації, а судії для толковання писаних законів. Створивши собі сю установу, запровадивши засаду логічної інтерпретації догм, засвоїла собі католицька церква (через Арістотеля і схоластику) і засади раціоналізму і логічної дедукції, себ-то ті, на котрих будується ціле модерне знання.

Власне в сих двох засадах — раціоналізму і папізму, бачить православіє печать Люципера, на католицькій церкві.

Без застережень відкидає вона раціоналістичний принцип. Укрита в низах народної психіки, підсвідома пізнавача сила, вона, і лише вона — на гадку російських теологів, — має бути тим джерелом, звідки повинна церква черпати свою мудрість; ся сила і не допускаючи ніякої інтепретації книги, що числять понад тисячу літ. Маса живих і маса мертвих!

„Є в чоловіці“ — пише К. Победонссев в „Московському Сборнику“ — „природна сила інерції, що має велике значіння... Найбільш дорогіні понятя, які містить в собі людський розум знаходять ся в найдальшій глибині, у півморозі. Власне коло сих смутних ідей, котрих ми не в стані повязати поміж собою, і обертають ся ясні думки.“ Ся підсвідома лябораторія і є одинока, до котрої звивають в своїй політичній творчости Леніни і Романови, а в своїй релігійній — російський Торквемада.

Дух Божий“ — пише номінований Ю. Самаріном „отец православной церкви“ Хомяков, — „глаголючий в Святім Письмі, не може бути схоплений самим розумом, він доступний тільки повноті людського духа, під натхненням Благодати. Спроба проникнути в сферу віри і в її тайни з одним світильником розуму в руці — безличність в очах христіанина. Далі він зазначає, що „непомильність знаходять ся виключно у Вселенській церкві (під котрою він розуміє російську)“ та що „незмінність догми, як і чистість обрядів повірені охороні не самої гієрархії, але всего народу церковного“¹. Що при сім сі догми так само добре будуть охоронені, як грядки і квіти, повірені лише охороні публіки, над сим Хомяков не застановляєть ся.

Коли справа маєть ся так, а не инакше, коли весь нарід є хранителем догм церкви, то відпадає і поділ церкви на учачу і учену. Поучати може кожний. Після тої самої засади, після котрої прапорщик Криленко, або вахмістр Буденний може стати генераліссімусом, може стати духовим вождем „церкви Христової“ кожний, на котрім, „почієт“ Божя благодать: нині Св. Синод, завтра Іліодор, позавтра Распутін.

¹ Хомяковъ, Сочиненія, Т. II. ст. 58 і 61.

„В нашій церкві“, — каже Хомяков, — „нема церкви учачої і ученої, бо в ній поучення не стиснуто в рамки установлені з гори.“ Всяке слово, „натхнене чувством правдиво-християнської любови, живої віри або надії є поучення. Всяка людина, як би високо не стояла вона на щаблях гієрархії, або навпаки, як би не була схована в найскромнійшій обстанові — напереміну раз поучає, раз приймає поучення. Бо Бог наділює кого хоче дарами свої мудрости¹.“

За зраду сих принципів ненавидить латинську церкву і Ю. Самарін. Він ненавидить в ній її оформленість, те що вона одна створила „видимий символ церкви“, її уособлення², він ненавидить в ній те, що їй одинок вдалося створити організацію, котра потрапила перемінити неясні пориви людської душі в свідомі стремління до певно означеного етичного ідеалу³.

Після Мюлера, котрий також виступає проти поділу церкви, правда православної церкви хорониться рівнож „цілою віруючою громадою“, і сповідуєть ся єдиними устами і єдиним серцем⁴, без всяких поділів віруючої громади на учителів і учеників, без неоправданих претензій підносячогося над громадою особистого розуму⁵. Остатні точки над і ставляє Кірієвскій. На його думку „для розвою самобутного православного мислення непотрібно особливої геніальности. Навпаки, геніальність, котрої передумовою є оригінальність, моглаб навіть пошкодити повноті правди“, Сі ідеї, запевняє автор, були положені в основу візантійської філософії, особливо по поділі церков, і він щиро не може вийти з дива, чому висока філософія лишила ся „так мало доступною раціоналістичному напрямкові Заходу“. Він щиро сумує, що сей дух раціоналізму зчинає проникати навіть у православну духовну школу, у формі доказів і толковань догматів віри. Ризська церква для него — се триумф зовнішнього розуму над внутрішнім духовним розумом, триумф раціоналізму над переказами⁶. З боєм в серці мусить Хомяков визнати, що „християнство виражаєть ся і в формі льогічній, в символі“, але всеж не вільно робити з права поучення чийсь виключний

¹ Тамже, ст. 61 і 62.

² Ю. Самаринъ, Сочиненія, Т. 5, ст. 338.

³ Миллеръ, „Славянство и Европа, ст. 179.

⁴ Кірієвскій, Сочиненія, Т. II., ст. 331, 256, 278.

привілей. „Вчить ціла церква, церква в своїй цілості“. Римляне тому впади в помилку, що вони „надали своєму раціоналізмові права, належні тільки натхненій вселенській церкві“, тому що „поставили на місце взаємної любови і гарантію людського розуму або яку іншу¹. Ся цитата особливо цікава. Вона нагадує розумованя Аксакова про шкідливість і гарантій в політиці. В обох випадках, чи то при установленю правдивої волі народу, чи то — його правдивої віри, відкидала ся згори всяка система, парламентаризм — там, папство — тут. Відкидала ся всяка і гарантія вірности інтерпретації сей волі або правди, і гарантія голосованя — там, розуму — тут. Відкидала ся рівночасно всяка роль і всяке значіння розуму, („папський раціоналізм“) узурпуючого собі права, застережені єдине хаотичному інстинкту колектива. „Христос знищив свою видиму присутність, чи якась людина має заняти його місце?“ — питаєть ся автор і рішає, що се недопустимо, бо в такім разі правда лишила сяб для нас зовнішною, як зовнішнім (і тому також недопустимим) виразом волі народу був для славянофілів парламентаризм, від котрого вони рятували ся в обіймах парату².

Не признаючи поділу церкви на церкву, що вчить і на церкву, котру вчать, мусіла російська теологія відкинути і установу папства. В сім відкиненю слідне те саме закорінене в Росіян упередженя до організуючого інтелігентського первістка, котрий замість пануючої в світі природи і в російській общині, автоматичної Vernunft хоче поставити відрозливу для всякого Росіянина Intelligenz. Бо не задля так званого абсолютизму римського престолу відкидаєть ся папство в російській політичній і теологічній літературі, через те, що обвинуваченя папства в абсолютизмі в устах представників російської церкви, сей невільницьі світської влади — є що найменше смішне. Ще смішнійше представляєть ся се обвинуваченя з другим його виключаючим обвинуваченям в раціоналізмі. Що ж до інтерпретації догми ex cathedra, то і тут протестуєть ся не так проти інтерпретації ex cathedra, як проти інтерпретації взагалі. „Російський священник“ — пише

¹ Хомяковъ, Сочиненія, Т. II., ст. 65, 66, 72.

² Хомяковъ, Сочиненія, Т. II., ст. 239.

Розанов, — „виголошуючи в церкві на службі Божій проповідь, прецінь також непомильний. І жадний цар, перебиваючи йому, не стане і не може йому перечити, бо се є суть церкви і всего в ній священства, ся ex cathedra¹. Ні, не інтерпретація ex cathedra папою, не непомильність — відкидаєть ся російськими ученими, а сама інтерпретація, яко така, бо вона значить пріма́т льо́гіки, тої льо́гіки, котра, як казав Нітцше, була нестерпима ні плебсу, ні жінкам, себ-то ніяким прімітивним організмам, а тим самим і прімітивному організмові російського народу.

Наслідки такої, а не иншої організації православної церкви, не знаючої ні папства, ні „раціоналізму“, рабськи підлеглої світській владі, були для неї фатальні.

Вони були подібні до тих наслідків, котрі мала організація инших соціальних установ в Росії (общини, станів, держави) для їх самодіяльності і розвитку. Сі наслідки були застій і формалізм, повна неспосібність до акції і до формованя психіки та переконань широких, повірених опіці церкви мас. „До всего, що відносить ся до потреб сучасного житя і сучасної науки, відносить ся російська церква з повною байдужістю“, — пише автор, котрого в ніяких католицьких симпатіях запідозріти не можна. — „Вона все стояла поза духовим рухом, бо на перше місце вона все ставляе обрядовий елемент, і ще тому, що фактично її головною пілею є: незмінно зберігати догми і обряди, усталені вселенськими соборами, почастиж і тому, що загальна освіта російського духовенства стоїть на низькім рівні. Спроби римсько-католицької церкви розвинути свої традиційні догми при помочі пояснень і вислідів, як і стремління протестантської церкви погодити свою науку з поступаючим наперед знаням і з змінами напрямками умового руху, — однаково чужі духові церкви російської. Тому вона й не має глибоко думних богословсько-філосовських розвідок і не пробує бороти ся з духом зневіри в його сучасних формах... Для римо-католика, що виступає на боротьбу з наукою, оскільки вона суперечить його традиційним релігійним понятям і для протестанта, що стремить погодити свої релігійні погляди з науковими вислідами, російська церква може видати ся до потопноу закаменістю².“

¹ Розановъ, „Вокругъ церковной стѣны“, Т. I, ст. 119.

² Мекензі Уоллес, Россія, Т. II, ст. 193, 194.

Проголошувати, що ціла церква має бути хранительською догм — се легко, але хто фактично інтерпретуватиме їх в православної перкви? Собор, відповідають Росіяне, але практика тисячі майже літ показала, що скликаня вселенського собору — се утопія, бодай для православної перкви. Папи скликали цілий ряд соборів, котрі займали ся реформами перкви, але православна церква — ніколи. Бо, як каже Данілевскій, „скликати вселенський собор не лежить у власти жадного царя, жадного патріарха, одним словом ні в чийй власти зокрема. Вселенським собором стає тільки такий собор, котрий в сім характері затверджений самим божественним промислом^{1.}“ Сей божественний промисл має, на думку Росіян, розв'язувати і всі виникаючі у віруючих сумніви. Він має знаходити загальну правду, точнісінько так, як славянофілський „голос народу“ вишукувати волю нації. Часом і самі Росіяне відчувають комічність сеї аргументації. Так, той самий Данілевскій каже: „Російська церква твердить, що всі питання і спори церковні вже розв'язані в откровеній, але откровеніє слово без сенсу, коли разом з тим не дамо способу збереженя його достовірности, його правдивого зміслу і правильного застосованя в кожнім данім випадку... Відношеня церкви до откровенія те саме, як відношеня суду до цивільного кодексу. Без судової власти для його толкованя і застосованя, при всій своїй досконалости, кодекс буде непотрібною книгою^{2.}“ Власне брак спеціального органу до інтерпретації церковної науки і засуджує православну церкву на повну імпотенцію. На Заході є влада, котра може осудити помилку, проклямувати нову правду, зопобігти завчасно тій, чи иншій схизмі, розяснити сумніви. В Росії такої власти немає. „Російський абсолют“ — пише Розанов — покоїв ся в трумбах соток вже вмерлих осіб, qui dixerunt, котрим неможливо вже більше нічо сказати, ні закричати до домовини ніякого аргументу, ні заплакати над їх могилами, щоб вони почули і сказали в найбільш потрібний момент, в фатальний час історії „так“ на місце „ні“ і „ні“ на місце „так“^{3.} Загального авторітету нема, а тому і боротьба зі схизмами неможлива, котрі тримаючись букви, ніяк не годні зрозуміти, що церква могла помиляти ся.

¹ Данілевскій, Росія и Европа, ст. 226.

² Тамже, ст. 211.

³ Розановъ, Около церковной стѣны, Т. II, ст. 63.

Загального авторитету нема, а тому неможлива ніяка реформація, бо занадто великанською працею булоб реформувати те, що не реформувало ся сотками літ. Сумніви лишають ся незв'язаними. А сих сумнівів було багато. Наприклад питання про те, що стаєть ся з умерлим зараз по смерти. Католициство має готову відповідь: Чистилище. Але православна церква сеї ідеї не має. Хоч від вік в молили ся православні за умерлих, отже признавали, що одразу не йдуть їх душі ні до пекла, ні до раю, ідея чистилища в них не повстала, бо не було органу, що мав би право льогічно розвивати і інтерпретувати сумніви і догми. Критикуючи науку Т. Прокоповича про оправдани (вірою чи ділами), Самарін питаєть ся, „чи вповні згідна з тою наукою православна церква?“ і відповідає: „відповісти на се тяжко. По перше, наша церква, не признаючи в своїй сфері вимог розмислу, на багато питань, зроджених раціоналізмом Заходу не дає відповіді. По друге, святі отці восточної церкви мають мало матеріалів для конструованя науки про оправдани¹.“ Непомильність папи — се символ помиляемости церкви, можливости для неї впасти в блуд, котрий папа може направити. Брак непомильности зверхніх органів російської церкви — се символ непомильности сеї останої, нетикальности і незміности того, що було сказано або написано людьми, що від соток літ сплять мирним сном, символ повного застою. Непорушність і політична аморфність російського народу, слабість виділених з него кляс, станів, одиниць, — привела до повної неспосібности до акції, до абсолютизму орди. Та сама непорушність російської громади віруючих, неможливість поділу церкви — привела також до омертвіня цілого релігійного життя і до поневолення православної церкви політичною владою. Обидва результати — наслідок російської концепції громадської організації, відношеня між загалом і одиницею.

Найстрашнішим наслідком сеї мертвячої організації церкви був формалізм, повага перед буквою, віддаленість від життя, залежність від держави. Папізму закидаєть ся зі сторони російської — абсолютизм, але сей абсолютизм зрєбив з римської церкви незалежну корпорацію. В однім листі до А. Смірнова писав Ю. Самарін в 1871 році: „папський абсолютизм не вбив житєвости католицького клєра — над сим

¹ Ю. Самарінъ, Сочиненія, Т. V, ст. 143.

варто застановити ся¹ (надъ етимъ слѣдуєть привадуматься). В російській церкві мусіло скінчити ся абсолютизмом і підчиненням політичній владі, котре датуєть ся ще від часів Дмитрія Донського. Не Петро I. повернув російську церкву в рабство, устанавляючи над нею Синод, а рабська організація і дух російської церкви зробили можливим експеримент Петра. В політиці протест проти „зовнішньої правди“ (парляментаризму) і заклик до „єдиногласія“, до „несфальшованої“ волі цілого народу, при повній анархістичности сих принципів, мусів скінчити ся спершу тим, що сю волю вільно було толкувати кождому Смелъці Пугачову і кождому громилі, а потім тільки цареві, котрий в очах славянофілів був такою самою інкарнацією загальної волі народу, як Ленін в очах комуністів втіленням волі пролетаріату. Те саме мусіло стати ся і в церкві. Повірені охороні не самої гієрархії, але всего народу догми православної церкви, мусіли знайти свого охоронця спершу в кожному юродивім, а потім в цареві, котрий так і називаєть ся в російських законах „хранителем догм православної церкви“². Правда російські учені, як напр. той самий Хомяков в своїм листі до Пальмера, обговорюючи залежність російської церкви від світської влади, пише: „суспільність може знаходити ся в фактичній залежности, і тим не менше лишати ся в суті річі свобідною і навпаки“³. Але се вже відносить ся до того містацизму, котрий зрозуміти не дано тому, хто вихований на „фальшивих засадах раціоналізму і логіки“ з гнилого Заходу.

В свої ясні хвилини, самі Росіяне розуміють хиткість свої позиції. Так напр. Самарін в одну з таких хвилин, мучений сумнівами, писав: „звідки знати, що православний первісток справді хоронить в собі в цілій повноті дві крайности, на які роспала ся західна церква на Заході? (Протестанство і католицизм.) Може бути, що ся єдність, ся повнота — то лише початкова невиразність (начальное безразлічье). Може бути і славянська оціність тільки така первістна нерозвиненість“³. Але такі ясні хвилини находили рідко.

Залежність церкви та її формалізм були тими ланцюгами, котрі скували руки і ноги православію, не даючи йому рушитись,

¹ Сводъ Законовъ Рос. Имперіи, I, §§ 42, 43.

² Хомяковъ, Сочиненія, ст. 399.

³ Юг Самаринъ, Сочиненія, Т. I, ст. 399.

були тим провалем, що відділило його від сфери активного життя. На Заході навіть йдучи в монастир, монах не переставав працювати в світі і для світа. „Монастирське життя на Заході“, — пише вже цитований. М. Уоллес, — „в різні епохи своєї історії, виявляло сильне стремління до внутрішнього відродження. Це стремління виражалося в заснуванню нових релігійних товаришень, з котрих кожне переслідувало свою власну ціль, ділаючи на якомусь спеціальному полі. В Росії ми не знаходимо нічого подібного. Тут монастирі ніколи не ухиляли ся від чина св. Василя, що обмежував діяльність монахів релігійними обрядами і молитвою... Ні в російському чернецтві, взагалі, і в яким будь окремім монастирі не знаходимо сильного руху на користь реформи¹⁴. Ся залежність від світської влади і відірваність від життя мала, як дальші наслідки; позбавлена вічно оживляючого і вічно реформуючого центра в горі, тримаючись або „старих гробів“, або наказу свого світського шефа, котрим одного разу був навіть генерал, — російська церква не могла дати своїй частві ніякого опертого на релігію автономного кодексу моралі. Вихований в православній релігії може так само пильно, як і католик ходити до сповіді або до церкви, мов російський жовнір до атаки, але в однім і другім випадку, він ведений приказом з гори, або вірою в букву. Внутрішньої автономної моралі він не має. Слово церква мислить ся ним, як щось чуже і остількиж різнить ся від сенсу, котрий вкладають латиняне в слово ecclesia, як розкидане в царських промовах слово „отечество“ від написаного в серці французького жовніра la patrie, або німецького — Vaterland.

„Візантійці (а з ними і Росіяне) думали“ — пише В. Соловйов, — „що аби бути правдивим христіанином досить перестерігати догму і святі обряди православія, ні скільки не дбаючи про те, щоб надати політичному і суспільному життю христіанський характер. Захід скликає безчислені собори, збирані папами, цісарями і королями для реформи церкви, для наближени суспільного ладу до христіанського ідеалу. Вони не хотіли признати в засаді суперечности між правдою і життям, як се робив візантійський світ. На своїх рідких соборах займали ся православні тільки догматичними формами

¹⁴ Мекензі Уоллес, цит. твір, Т. II, ст. 191.

та гієрархічними приказами.¹ І навіть одинокий в Росії реформаторський дух — ніконіанство, на котре з подивом глядять навіть деякі європейці, був спором чисто вербальним, не істотним. Аби мочи есенціонально реформувати церкву і суспільність, мусіла православна перква мати моральний авторитет, але як може — питаєть ся Соловйов — „гієрархія, віддана в руки світській владі, виявити моральний авторитет, від котрого сама відмовила ся?“² Повну імпотенцію православної церкви в реформі суспільного життя нічо так не характеризує, як її неспосібність до місіонарської діяльності, розуміючи се слово в найширшому значію: навернення на православну віру чудовіруючих і вихованя православних в засадах свої віри. „Міри примусу і насильства, виложені в російськїм кодексі карнім ось в сути річі одинока зброя“ — пише Соловйов — „яку наше урядове (казенное) православіє вмі протиставити, як місцевим старовірам, так і представникам чужих віроісповідань, що бажать оспорювати в него владу над душами“³.

Для того власне західній церкві вдало ся те, чоґо не вдало ся православію — виховати тип сучасного Європейця, свідомого своїх прав і обовязків, зробити з него „політичну істоту“. Про сю роботу католицької церкви читаємо у Гегля: „перква вивела з рівноваги європейську душу, перевела її через найтяжче рабство, так що душа перестала бути своєю власною, але вона не зіпхнула її до індійської тупости, бо христіанство є духовний принцип, і яко такий має безконечну елястичність“. Се було рабство, що врятувало людскість: „людскість визволила ся не так з рабства, як через рабство“, через навязаня їй, не знаючий ніякої моралі, суворого кодексу католицької моральности. Жорстокість і дикість примітивного чоловіка, нерозуміня елементарних понять права — від сего визволила середновічного чоловіка церква, діло, котре і в десятій частині не вдало ся стоячий далеко від світа православної церкві, що як св. Касян боїть ся забрудити свої білі одежи в світськїм багні³. Ся віддаленість від життя видна в усім. Наприклад в сповіді, котра в Росіян відбуваєть ся чисто

¹ В. Соловьевъ, Россія и Вселенская церковь, введеніє, ст. 124.

² В. Соловьевъ, цїт. твір, ст. 125.

³ Hegel, цїт. твір, ст. 509—10.

формально, до того формально, що нарід мусів вишукати для неї коректив „старчества“. Се вядко в занедбаню казань, проповіді, котре так страшно разить в православній церкві. Як політичне поучення з парламентської трибуни, так і релігійне з церковної — суперечать егалітарному принципі, в котрім вихований кожний Росіянин від „отця церкви“ Хомякова до остатного мужика. Знаний цікавий факт, що бажання запровадити в російській церкві публичну проповідь було причиною найострійшої опозиції проти Нікона.

Відірваність православної церкви від життя видно і в самім ідеалі святости православної церкви. „Самий тип святости“ — каже Розанов, — „в католицтві инший, ніж у нас. В той час, як на Сході культивували ся ідеї тихости, непорушности, і незакаламучености, а в разі терпіння-покори, на Заході входили в культ ідеї сили і діяльности. Пасивно-терпеливе християнство, і християнство активне та поборююче — ось ріжниця між двома церквами¹.

Властивої католицизму апеляції до індивідуума і до його совісти, до його активної участі в культурі (без чого не може повстати ніяка автономна мораль), — в православії нема. Тут одиниця пасивна. Сповідь відбуваєть ся часто густо „скопом“, нестільки перед паном людського сумління, як перед „всем чесним народом“ Індивідуальної, так званої тихої межі православної церкви також не знає.

Немає місця для одиниці і в православному обряді. Оден з „недоумевающих православних“ А. Лавров в маленькій інтересній книжечці, виданій в Києві, списуючи вражіння від православної церкви, пише: „Вірую“ і „Отче Наш“ співали всі, зрештою не всі, а тільки многі. Видко, що православний чоловік не звик славити Бога сам особисто, він звик лишати цю велику особисту повинність на обовязки псаломщиків і співаків (як жовнір звик повіряти военну акцію — фельд-фебелям, а політичну — жандармам і комісарам). Ще черта: співали всі, гуртом, але спільности не відчувало ся, не було дійсного обєднаня во Христі — „єдиними усти і єдиним серцем.“ Обєднував всіх скорше діакон, що стояв на солиі та реґентував. Ось вона суто православна черта.“ І далі: „мо-

¹ В. Розановъ, Около цѣрков. стѣны, Т. I, ст. 218.

литва — живе діло, акт особистого чувства, що виражається в слові. І в що-ж обернулася вона у нас, православних? Се мертві формули, котрі вимовляти — привілей тільки певних осіб. В нас нема жадної реальної активної участі віруючих в службі божій. Стояння і слухання — се акти пасивної участі і скорше пасують до концерту, як до служби божої. Напі православні якось придушені внішністю, ніби нема в них у серці тої містичної єдності з Богом, і молитви вони не творять, а в нас слухають. В католицтві не те, там молитва має корінь у серці. Звідки така різниця? Мені здається тому, що католикові дали молитовник до рук, і він сам, стаючи лицем до лица з Богом, молить ся, а в нас лише те і є, що „слухають“¹.

Колиб ми хотіли простежити се неговани одиниці в православній церкві, ми моглиб його знайти і в православнім церковнім малярстві, для котрого ще Стоглавий Собор 1550 р. установив готові трафарети, котрих переступати не вільно було індивідуальній творчості маляра. Коли ми хочемо представити собі характеристичні прикмети російського церковного малярства, як воно склалося під впливом загального духу російської церкви, то мусимо порівняти його з західно-європейським — пише вже цитований Уоллес. „На заході, від часу Відродження, йшла релігійна штука впарі з духовним розвитком. Вона поволі визволяла ся від старих форм і дитячої символіки, обертала мертві типові фігури в живі особи, освітлювала їх темний зір і позбавлені виразу обличчя світлом людського розуму і чувства... В Росії навпаки, релігійна штука міколи не знала такого розвитку. Старі візантійські форми перестерігали ся тут буквально і суворо а в стилу стародавніх образів немов відбили ся і непорушність російської церкви взагалі, і непорушність її церковної штуки зокрема“². Коли схогіти порівняти з російською церквою не лише католицтво, але і протестанство, то знайдемо, що воно так само мало подібне було до російської церкви, хоч і як різнило ся від католицтва. Ідеї первісного протестанства: створити нові святі перекази через „очищення“ евангелія, стремління до особистої

¹ А. Лавровъ, Церковныя впечатленія, недоуменія и мысли православнаго. Київ. 1918.

² М. Уоллес, Цітов твір, Т. II, ст. 194.

релігійної певности, що логічно впливало з філософії доброго католика Декарта, — все се мало пункти суперечности з римською церквою, але не так вже далеко відбігало від — признаного навіть в римській (в противність до російської) церкві права інтерпретації догм і ролі індивідуума в культурі і в шуканню правди. Ідеї протестантизму були всеж логічним витвором європейської культури, і для того стрічав ся він у російських письменників майже з такою самою фанатичною ненавистю що й католицтво.

Наведені вище цитати можна було збільшити, але й їх вистарчить, в залежности православної церкви від світської влади, в її формалістиці, в безсилости формувати життя, в культурі неясного інстинкту загалу, в приниженности одиниці — стрічаємо ті самі риси, які ми спостерігли при аналізі інших суспільних організмів в Росії, в общині, в державі, в суспільнім життю взагалі, ті самі риси і той самий соціальний ефект: механічний характер суспільних звязків і повна непричетність „я“ до творення колективної волі, котру він відчуває лише як приказ чужої над ним стоячої сили.

Се може видати ся парадоксом, але цей склад московської психики слідно навіть в будові російської мови. Проф. Ф. Зелінскій ділить мислення людини на активне і пасивне, а мови на інтелектуальні і сенсуальні. До перших він відносить латинську (а я відніс би всі європейські) до других м. и. російську. У Росіянина переважає, каже він, „безличное“ мислення. Римлянин каже „я не маю гроший“ (mihi pecunia deest), як зрештою скаже і Українець, і Німець і Англієць і Француз. Москаль скаже — „у меня нѣто денег“ На заході говорять ся — „град побив засів“, Москаль скаже „градом побивает посеви“, Римлянин хоче спати, Москалеві хочеть ся спати, яж все у Росіян щезає. Звертає пр. Зелінскій увагу ще на модуси дієслова і на часи. Перші — найяржійший вираз сенсуального характеру мови і тому дуже розвинені в російській, другі — вирази інтелектуального характеру мови і для того, як і треба сподівати ся в рудиментарному стані у Москалів¹. Ся психологія Москаля, невиразна і хаотична відбиваєть ся і на його обличю. „Росіянини

¹ Пр. Т. Зелінскій, Изъ жизни идей, Т. III, Древній міръ и инш.

не має обличчя“ — казав Чаадаєв, а Гончаров, описуючи лице Обломова, писав: „Се була людина літ тридцятьох двох, трох, середного зросту, приемної зверхности, з темно сірими очима, але з відсутністю ісякої означеної ідеї, всякої скупченности в чертах обличчя“ Така — фізіономія Обломова і в сути річи всякого майже Москаля, котрий не знає що є добро, що зло, котрий що не відділив ся від свого обожаного „колективного рила“ . . .

Держава, община, родина, церква, субстанція все стояла над поневоленим морально й фізично субєктом в Росії як великий Далай Лама перед віруючими, не даючи йому ні вільно рухати ся ні вільно думати.

Фатальні наслідки такої організації суспільности і психики одиниці могли ми обсервувати в останні літа. Неспособність боронити своїх прав виявила ся в ганебнім упадку пануючих клас під ударами большевізма і в пасивности селянства. Неспособність виступити активно в твореню колективної волі — в ганебнім розпаді російського фронту в 1917 році, відбудувати котрий на ново змогла лише большевицька палка. Що найбільше вражає, се те, що колективний розум, недопускаючий ні прецизації, ні сепарації, ся Vernunft, що є підставою російського соціального організму і його установ і котра так ріжнить ся від Intelligenz, на котрій спирається ціла структура Європи, що ся Vernunft свідомо вибирається Росіянами найвищим регулятором суспільного життя. Вже з попередного викладу видно, як гльорифікували Загал, „Народню Волю“, „согласіє всех“, російські мислителі та політики, починаючи з слявянофілів і кінчаючи т. зв. западниками. Блище студійованя одного теоретика большевізму Леніна приведе нас до тих самих висновків. Тим самим духом віє і від російської філософії, о скільки взагалі можна говорити про російську філософію в європейському значіню сего слова. Найяскравішою чертою всіх російських філософів є те, що вони не лишили по собі жадної системи. Не лишив її В. Соловйов, ні С. Трубецкой, ні Н. Бердяєв, ні Кириєвскій, але в усіх їх, навіть позбавлених системи творах, яскравою стрічкою тягнуть ся апотеоза тої самої „внутрішної правди“, котра втілена на їх думку і в общині, і в цараті, і в інших чудових установах геніального російського народу.

В той час, як підставою європейської філософії є раціо, підставою російської є — льогос. Раціо є людською прикметою, льогос навпаки, є щось метафізичне і божествене, се є та таємна сила, що живе в кожній річі, і котру не пізнати льогікою, тільки „внутрішню інтуїцією“. Відповідно до того, правдиві філософи, на думку Росіян не учені, а святі. Джерело пізнання правди є тут, як вище — джерело пізнання волі народу і волі Церкви, — „безпосереднє чувство“, як каже Соловійов, але ні в яким разі не інтелект і не льогіка.

Релігійне обожання сего великого „Все“, великої субстанції, суть котрої пізнаєть ся інтуїцією, чувством, знаходимо і в російській публіцистиці, і в літературі, в котрих, як в зеркалі відбиваєть ся цілий світогляд пересічного Росіянина. Падання на коліна перед масою, сє, як сказав би Француз, *en genouillement moral* перед тим темним, неокресленим, підсвідомим, що живе на дні масової психики, — є найбільш маркантною рисою російської літератури. Маса, як писав Леруа Боліє, є для Росіянина несвідоме божество *une divinité inconsciente*, подібне до тих рудиментарних богів Єгипту, котрих божествені прикмети є великою, хоч і незиявленою ще силою¹. Всі російські письменники, а бодай їх найбільша частина, стоять на сторожі сего нового культу маси макчи за собою цілу, так зв. російську інтелігенцію, котра навіть в пьяному виді не забуде віддати пошану свому богові, не забуде проспівати „первий тост за наш нарід“ як се робило ся до недавна на всіх Татянінських вечорах московського студентства. Предмет сего культу, народ, маса мислять ся тут, як „коллективное рыло“ Успенского, в котрім повинна розплисти ся, зникнути єдиниця з усіма своїми горивами, поглядами і волею. Не з ясною головою і одвертими очима повинна людина шукати собі дорогу в житю і ні в якому разі не сміє мати диких претенсій вести масу за сєбою. П одинокою цілю і опраданям екзистенції є прислухати ся, як індійський факір до голосу Будди, подуву загальної душі, і подібно сомнамбулісту з приспаним інтелектом і зі замкнутими очима, напів у сні слідувати її містичним велінням; нині розбивати собі голови при царський коронації на Ходинському полі, завтра йти до Єрусалиму, позавтра громити „буржуїв“.

¹ Leroy Beaulieu (*L'Empire etc.*, 1 кн., розд. 7).

Одним з головних жерців сего культу був Л. Толстой, котрий яко теоретик походу проти інтелігенції в літературі вяже своєю особою дві епохи російської історії: царизм, коли маси робили інтелігентські погроми з ініціативи жандармів, і большевизм, коли ті самі маси робили такі самі погроми тої самої інтелігенції з ініціативи народних комісарів. Кн. Волконський (з „Войни і Мира“) а з ним і сам Толстой був захоплений Кутузовим перед Бородинською битвою: „чим більше він бачив відсутність всего особистого, в сім старім, в котрім лишалось замість розуму, групууючого події і роблячого висновки, одна лиш спосібність обсервації ходу подій, тим більше був він спокійний за те, що все станеть ся так, як повино бути. В него не буде нічо свого власного, він нічого не видумає . . . Він розуміє, що є щось сильніше і значнійше за його особисту волю.“ Навпаки Бенінґсен „старав ся все зробити, як найліпше, він все обдумав, але власне через се він і не надавав ся до нічого. Він не надавав ся власне тому, що він все обдумав дуже основно і акуратно, як і слід всякому Німцю.“ Сю свою засадничу ідею провадить Толстой з насолодою і упертістю в усіх своїх творах, бачучи в кожному інтелігенті, в кожному судії, лікарі, адвокаті, священику, в найліпшій випадку непотрібних людей, а звикло пройдисвітів, одурюючих нарід з власних еґоїстичних мотивів, його ворогів. Під сим зглядом російський граф знаходив ся цілком на духовнім рівні російського селянина. Під сим зглядом ідеї остатного ясно-поляньського мужика ні на йому не відбігають від ідей ясно-поляньського графа. Пригляньте ся героям толстовських романів. „Всі ті, хто старав ся поставити власний розум понад розум маси, хто не бачив свій ідеал в людині-звірі Платоні Каратаєві, як Вронський, князь Андрій, Долохов, Наполеон, — гине. Всі, хто, як Ростов, Левін, княжна Маря, і Пер Безухов „нічого не видумуючи“ лазив, як люнатик по мурах — немов вигравав на льотерії, так добре йому вело ся. Найліпше буде вести ся, розумієть ся тому, хто відкине всякий інтелект набік, ідіотові, Іванушці Дурачку. Толстовський Іван Дурак є правдивий російський Петро, правда скеля, котрої не одоліють і врата адова. „Хотів його звести диявол. Прийшов він обідати, а в Івана дівка німа обідати давала. Одурювали її ледачі. Без праці прийдуть скорше до обіду — всю кашу зідять. І надумала ся дівка німа,

ледачих по руках пізнавати: у кого мозолі на руках, того садовить за стіл, у кого нема — тому недоїдки дає. Поліз старий диявол за стіл, а німа дівка ухопила його за руки, поглянула-нема мозолів і руки чисті, гладкі та пазурі довгі. З соромом диявола ізза стола викинули.“ Чи се не є і філософія большевизму? „У кого мозолі на руках — лізь за стіл, а в кого нема-тому обідки. Сеж поділ горожан на категорії, так старано переведений в царстві народних комісарів. Сеж та сама неґація інтелекту і інтелігенції, котра казала мужикові брати ся за „резину“ проти інтелігенції, а графові Толстому за перо, щоби воювати проти тої самої інтелігенції, в котрій як один, так і другий бачили не що иншого як укритого диявола. Героїв в європейському змислі не знає ні пізнійша ні вчаснійша російська література, бо їх не могло бути в країні Іванів Босих, Мішаньок і Платонів. Не дивно тому, що коли все таки таких героїв виводило ся, то їх шукало ся не в монотоній російській природі, а на Кавказі (Лермонтов) або в Крими (Пушкін), а в кожному разі серед чужинців (Штольц, Ісаров), коли-ж він був Росіянином (і таке бувало), то своє геройство мусів виявляти або на тім самім „погибельнім Кавказі“, як Печорін, або на парижському бруку, як Рудін. Безбарвна російська природа, „дождік, ельнік да песок“ не могли видати ніяких инших опріч такихже сонних і безбарвних натур. Навіть на становиску героїв, вождів мас, як Кутузов або Ленін, пригадують вони не стільки немов з мarmору вирізблені фігури великих вождів Заходу, тільки скорше пів-п'яних типів маняків, ділаючих в трансі.¹ Герої Горького також ніякі герої, так як розуміють се слово в Європі. В їх словах не чутно міцної, як криця льогіки ні свідомости великого післанництва одержимих духом, ні волі вести за собою. В них чутно лише рев зголоднілого звіря, що прокинувся зі сну і хоче їсти, диже витя розюшеної юрби, що реве вулицями міста, не знати що, чи „бий жидів“, чи „да здравствует революція“. У Достоевського всякий раз, як його теніальна рука малювала протестантів, вони ніколи не вдержували ся на раз осягнутій височині. Немов діставши завороту голови, падали вони стрімголов в ту липку, невизраzną масу, де не було „власного розуму“, де ніхто нічого не об-

¹ Л. Толстой, Сказка обь Іване Дураке.

думував, аби викупити добровільним терпінням, чи добровільною смертю свій каригідний порив: Раскольніков, Ставрогін, Дмитро Карамазов... Більше, найудобленіші герої Достоевського се ті, котрі пасивно зносять незаслужну кривду: Макар Девушкін, Неллі, князь Мишкін.

В сліди сих двох великанів російського духа, Толстого і Достоевського пішла і вся народницька література, апотеозуючи масу, як носительку вищої правди, котрій має без апеляцій підлягати одиниця. Найбільш талановитий з народників, Гліб Успенський знає, що самостійним може стати селянин лише коли піднесеться над стадним рівнем общини. Але сего він і не хоче. Ліпше вічна біда і некультурність, опіка міра, навіть кріпацтво, як свобода, куплена ціною особистої ініціативи і розірвання общинних звязків. Як для Толстого лікар, адвокат і судія — „от лукавого“ так і для Успенського кулак, поліцай і дідич — висланці Люципера, руйнуючі іділю „колективнаво рила“. Після Златовратського всяка спроба інтелігенції вийти в гору є зрадою народу. Вона повинна в своїх ідеалах і уподобаннях спустити ся до маси, принизити ся до неї, з покором поділити ся з нею своїм знанням.

Нові соціалістичні ідеології російського суспільства пішли слідами старих. І не диво! Бо ціла марксієвська наука засвоїла ся Росіянами не через її соціалізм, тільки через матеріалістичний фаталізм і так зрозумілу Москалям неґацію ролі особистости в історії. Сю неґацію систематично проводять всі теоретики большевізму. А Богданов (Гл. New-Eurore, 30/X і 20/XI 1919 статя The Proletarian Culture) висловлюєть ся проти апотеозу вождів. Вожди мають бути лише „виразниками загальної волі колективу“. В пропонуванім соціалістичнім *judex librorum prohibitorum* стрічаємо Книгу Битія, Іліяду, Одісею, Магабгарату і наше „Слово о Полку Ігоревім“ бо вони займають ся „активністю богів, героїв, царів і вождів“ — котрі не сміють прецінь егізистувати. Він нехує і цілу дотеперішню літературу і штуку бо центром її особистість. „Поема, новеля, штука, представляє колізію особи з зовнішнім світом, її відношеня до інших, їх боротьбу за особисте щастя, їх діла, побіди і поражки“ (цітов. в New-Eurore „Пролетарская культура“ VII, 1918, ч. I) Метою літератури комунізму є, далі знищити всякій індивідуалізм в штуці, настрій в творчости, замінюючи індивіду-

альну творчість — масовою, гуртовою. Маса після Керженцева (Пролет. Культ. XI, 1919, ч. 5) має спільно виробляти сюжет, характери, персонажі, акцію їх, навіть форму! Індівидуальна інспірація не виключаєть ся!

Мними керманічі життя — є лише нужденні фігуранти. Творцем подій інертна маса, котрій має уподібнити ся зарозуміла одиниця.

Толстовське оповідання „Три смерти“, де житева філософія неорганічної природи (камінь) протиставляєть ся з призначням житевій філософії рослини і людини, се тільки підсумок всего того, що пропагували протягом десятків літ російські письменники: Кутузов вище Наполеона, Платон Каратаєв вище Кутузова, Іван Дурак вище Платона, рослина вище Івана дурака, камінь вище рослини, а нічо, відповідають російські „самосжигателі“ вище навіть каміня, взагалі вище всего . . . Яка принадна філософія для ростоптаной, як муха, парською общиною або комуністичною довбнею рабської душі Москаля!

В парі з літературою йде і політична публіцистика. З цілої плеяди вже цитованих публіцистів, як славянофілів, так і їх противників, нема майже ні одного, хтоб не уважав всесторонній розвиток особистости найбільшою бідкою, якаб могла страяти ся над їх країною. Для одного з них, візантійський ідеал має ту добру сторону, що „немає в собі того перебільшеного поняття про людську особистість, що внесена в історію германським фєвдалізмом¹“ немає того „надзвичайного самоповажання особи, що передістало ся дорогою заздрости і наслідування спершу до буржуазії, викликало демократичну революцію і породило всі ці фрази про безмежні права особи, а тоді проникло до низших верств західної суспільности, роблячи з всякого звичайного наймита і шевця — істоту, скалічену нервовим почуттям особистої гідности²“. Обурюєть ся автор і на повагу до жінки, поширену на Заході, в чім він добачає рід перебільшеної поваги перед одиницею. Другий рівнож протестує проти західного „культу людської особистости“ і проти європейського „лицарства з його культом особистої чести“, проти „свободи досліду та особистої

¹ К. Леонтьєвъ, цит. твір, стор. 113, 114.

² Тамже, стор. 115.

думки¹ Третій бачив, „суть минулої історії російського народу і задачу будучого в приниженості особистості“ (Шевирев)². Сею самою ідеєю пресякнуте і російське малярство. Ні впертої сили Рембранта, ні повних сонця яскравих кольорів поета старої Іспанії — Золоагі, ні натхнених надлюдською інтелекцією мадон Мурільо, ні екстатичної апотеози природи Бекліна та його предтечі Ботічелі, ні тої гльорифікації організованого колективу, яке знаходимо в Бельгійця Менье, ні гимнів особистості підчас найбільшого напруження її енергії, як у баталіста Мейсонье — нічо подібного не знайдемо у російських малярів. Там панує пасивність, придушеність індивідуума, непевність і понурість старих московських теремів і скитів. Холодом і цвілю віє від релігійної екстази Іванова, стогоном забитого „я“ — від Ярошенка і Репіна. Замість імпазантного образу свідомих свої сили, йдучих на працю гірняків Менье, маємо тут поволжських „Бурлаків“ що з зігнутою спиною, з тупим виразом волів, волочучих ярмо „ідуть бічевою“. Замість таких архитворів Мейсонье, як „1807 рік“ стрічаємо большевицько-толстовське квиління на війну, за котрою вони, як наприклад Верещагін в „Аптеозі війни“ не бачив нічо опріч „масового морду“ і смерті. В краєвидах Левітана та сама понура мелянхолія, апатичної природи, з котрої зродила ся ціла хаотична душа Москаля. Скуленя, покора, перед незваною вищою силою, сей самий отруйний дух, що ми бачили в політичнім, соціальнім і релігійнім житю Росії віє і від російського малярства. І навіть тоді, коли воно виходить поза звиклі рамки, поривачись до революційного патосу, навіть тоді, як в славнім колись образі Репіна „Какой простор“ віє від них якоюсь безсилою, „поцлостою“. Малюючи курсістку і студента „в повній парадній уніформі“, що машерують по коліна в розбурханих, брудних хвилях моря, Репін ніби передчував, що в його Росії навіть революція мусить робити ся на приказ з гори, навіть ревлюція мусить бути уніформована, коли не в студентський, то в червоноармейський мундур. Ординарністю віє також від інших революційних майстрів російського малярства, від Явленського, Кандінського та инш.

¹ Мидеръ, „Славянство и Европа“, стор. 68, 76 і 258.

² А. Писинъ, „Характеристика литературныхъ мненій“, стор. 136.

На виложені тут загальні принципи російського життя нераз звертало ся увагу, але досі не хотіли зобачити одної генеральної ідеї, котра панує і над суспільним устроєм Росії, і над її політичним і церковно-релігійним ладом, над її філософією, літературою. Прімітивізм цілого суспільного ідеалу нації, придавленність одиниці, нерозвиненість автономної моралі і правного почуття, широкий культ маси — ось та генеральна ідея, що зробила з російського народу нарід рабів, орду неспосібну до відпору ніякій волі з гори, масу, що своїм числом представляє страшну небезпеку для окцидентального світу. Масу, що протиставляє активності — хаос, людській енергії — енергію натури, котру вона навіть опанувати не мвіє, організації — інтуїцію, прімату розуму і волі — покіру і інстинкт, зложености форм — московську безформність в усім, як в суспільним, так і в товариській житю.

Під впливом сеї генеральної ідеї та установ, з котрих вона зродила ся, повстав і своєрідний російський ідеал свободи, рівности і демократії, ідеал, аналогію котрому надаремне шукатимемо в Європі або в Америці. Коли західний ідеал свободи — се право впливати на державну машину, котра нічо не сміє робити без волі одиниці, ідеал російської свободи — зрівняня всіх, що виносять ся над товпою, зрівняня, осягнуते хочби ціною політичного рабства. Ідеал свободи вироджуєть ся тут в найбільш вульгарний ідеал рівности, егалітарности. „Росіяне знають демократію, — як казав Данілевський, — але не в сенсі народовластя, а в сенсі рівности, або ліпше сказати егалітарности¹.“ Але і сей ідеал егалітарности не є ідеал європейський. Там — се оправдане стремління стати сильнішим, працею зрівняти ся з вище себе стоячими. В Росії — се стремління слабих стягнути сильних в діл, зрівняти їх з собою, а не себе з ними. Ніде сей ідеал так яскраво не уявляєть ся, як в економічнім житю Росіяни. Пануючим інтересом економічного життя в свідомости і російського інтелігента і мужика, все були інтереси поділу і вирівняня, а не інтереси продукції та творчости. Серед трох головних галузей людської праці, — продукції, виміни і поділу, на останій все кляло ся натиск. В общині, як зрештою і в державнім і церковнім житю,

¹ Данілевський, цїт. твір, стор. 120.

Москаль звик легковажити вартість особистої ініціативи. Змушений в усіх своїх роботах пристосовувати ся і слухати обцини, а не власного розуму, він сеї ініціативи ніколи розвинути не міг. Та й навіть найбільш напружене особисте зусилля часто не приносило сподіваних результатів там, де наслідки сего зусилля, при найблизчій переділі могли припасти і фактично припадали иншому, що фактично ніяким способом до них не спричиняв ся. Не дивно, що при такій системі господарства періодичний переділ, переділ взагалі, став економічним ідеалом Москаля, а особисте зусилля, праця, продукція — підстави цілої культури Заходу, — зійшли на другій плян. Заздрість неудачника, неспосібність власними силами вибити ся вгору, знаходження садистської насолоди в нівеляції щасливиших — се і є російський егалітаризм, про котрий говорить Данілевський, і котрий властивий і російському баріну і російському мужикові. В своїх логічних наслідках сей „переділово-егалітарний“ ідеал допроваджує не лиш до осудження богатих, але і богатства, яко такого. Осудження богатства стрічало ся і серед російського студентства котре кожний матеріальний добробут уважало за щось негідне, до чого не вільно стремити і чого в кожному разі треба соромити ся. Те саме відношення стрічало ся і серед російської інтелігенції взагалі і серед дворянства зосібна. Йому ж завдячує своє повстання наївний і смішний тип „каючагося дворянина“. Вороже, хоч може не зовсім усвідомлене відношення до богатства і апотеоз бідности стрічаємо часто і в простого народу: звісно, якою пошаною оточує він „странників“, „юродивих“ і жебраків „Христа ради“, як людей, що „знайшли правду Божу“ і в своїй бідности варті великої поваги. На Заході сего ідеалу ще не знають, як масового явища. В Англії наприклад, каже Е. Бутмі: „богатство піднесено до значіня майже чесноти, тоді як бідність уходила за нечноту і ганьбу. А се тому, що богатство є нагорода зусилля та інтелігенції. Се тому, що бідність знак чогось, що особливо зненавиджене — ледачости¹.“ Для Росіянина — навпаки. Для него богатство предмет ненависти, бідність предмет адорації. В одній з своїх найбільш розпустних в моральнім відношеню книжок, в „Разказах и Сказках“ в байці про те, „Как

¹ E. Boutmy, Essai d'une psychologie politiques du peuple anglais, en XIX. s.

чертьонок крак шку викупал“ пояснює Толстой причину пиянства і моральної розпусти в селі тим, що мужикові чортиня „хлеба лішняво зароділ. Ана, ета кров зверіная — всегда в ньом (в мужиці) живьот, да ей ходу нет, нагда хлеб с нужду рождається . . . Как сталі лішки от хлеба аставаться, стал он придумивать, как би себя натешить. І научіл я ево патехе — віно пить“, оповідає діавол. Отже не людська нестримливість, а саме богатство, яко таке — гідне осудження і причина всіх гріхів та морального упадку людини. Особиста інтелігенція і зусилля, котрі на думку Англіїця провадять до сего богатства є тут, як і в першій цитованій байці чортівською вигадкою.

Але ся засада егалітарности має ще інші наслідки. Ми щойно бачили, що в темнім розумі російського мужика і в яснім графа Толстого, серед смертних гріхів богатство вимовляєть ся рівночасно з інтелігенцією, матеріальне піднесення над масою разом з інтелектуальним. Щоб бути консеквентним, треба, відкидаючи одне, відкинути і друге. Прецінь як ми бачили в толстовських байках і одне і друге — від лукавого. І одне і друге — провокація ідеалу егалітарности і може стати — особливо інтелігенція, для маси шкідливим і небезпечним. З властивої собі простолінійности Росіянин сі висновки і робить. Він відкидає, як ми вже бачили, інтелектуальний первісток, яко засаду диригуючу суспільним життям, він відкидає талант і геній, бо геній може стати провідником маси і надати, борони Боже, „колективному риллові“ свою власну людську фізіономію. Він відкидає особисту чесність, як се робить Андреев (гл. оповіданя „Тьма“), бо одиниця так само не сміє буги чесною, коли не є нею маса, як і ходити в ковнірчику та з виплеканими руками, коли „народ“ ходить в кожусі та має мозолі на пальцях. Він відкидає науку і штуку, бо маса їх не розуміє; він відкидає красу і елеганцію у жінок, бо се цінности, до котрих не мають найменшого зрозуміння ні „народ“, ні (судячи після фотографій) народні комісари, ні їх стрижені товаришки. Він відкидає всіх і все, хто підносить ся над товпою і хто нею керує: майстрів, фабрикантів, інженерів, поселів, шефів синдикатів робітничих, бо все се нарушає його понятя свободи, котра заключаєть ся в масі рівних, з маленькою групкою вгорі. Він апелює не до організованої боротьби, лише до охлократії, до Vernunft,

котра не потребує ніяких небезпечних медіумів для виразу своєї волі: до урядових жидівських погромів та інтелігентських, до різання буржуїв, до акції „клясово-свідомого“ люмпен-пролетаріату. В своїй „отчаянній“ революційности, що так вражає наївних романтиків в стилю Ромена Роляна, або Барбюса, але збуджує почуття огиди в усіх культурних людей заходу — в соціаліста Т. Шова, в ройяліста Ренана, Шпільгагена і Гамсуна він — негує все: перкву і державу, монархію і парламентаризм, родину і ортографію, як і установи що ставляють над одиницею якусь вищу ідею як і „особисту чесність“, котра для Леонтева порожня фраза, як і „саму себе означаючу моральність“, що є для него смішною вигадкою¹.

Отже се програма большевизму? Так, а властиво цілої російської революції взагалі. Її прихід передчував свою віщю совістю Достоевський, коли він 50 літ тому ставляв собі питання, що робилиб російські егалітарісти (він називав їх в „Бесах“ Шигальовци) на другий день по революції, і давав на се таку відповідь: „ви раби і в рабстві рівні. В найскрайніших випадках — наклеп і забійство, а головне — р'вність. Перш за все понижуеть ся рівень освіти, наук і талантів. Високий рівень наук і талантів доступний лише вищим спосібностям, — не треба спосібностей. Вищі спосібности не можуть не бути деспотами, і завше більше деморалізували, як приносили користи, їх вигонюють ся або страчують ся (програма Дзержинського). Ціцерону відтинають язик, Коперніку виколоють очі, Шекспіра побивають камінням, — ось шигальовщина „або егалітарність“, як сказавби Достоевський тепер, бо „раби повині бути рівні, в отарі мусить бути р'вність“.

Се маячіня божевільного? Так думали критики Достоевського, що не могли бачити так далеко, як він, або не мали цивільної відваги розятрювати з таким садистським сарказмом рани власного народа. Але по досвідах остатніх літ не вільно назвати слова Достоевського смішним маячіням: се кривава візія, що в наші дні стала кривавим фактом.

Негуючи все, російський революціонер не міг терпіти над собою ніякого морального абсолюта, опріч найбільш оче-

¹ Леонтьєв, цит. твір, ст. 143.

видних житєвих потреб і — палки, як трафно зауважив один Німець hat ausser Alkohol und Koitum alles weganalysiert. Толстому вдало ся зробити навіть се остане. На все у них знайдець ся питаня чому. Люде повині стреміти до матеріального добробуту ... Чому? питаєть ся Толстой. Але тоді, питаєть ся оден з героїв „Крейперової сонати“, рід людський перестане істнувати? ... Ну, так що-ж, відповідає невиведений з рівноваги яснополянський мудрець. Чоловік мусить бути чесним ... Для чого? дивуєть ся Андреев в „Тьмі“. Треба віддати зроблену позичку ... Чому? запитує Москаль „незнаючий“ — як каже Самарін, „гібельнаво разлічія между твоім і моім“¹.

Таких „чому“ має Москаль тисячі, бо не має в голові ніякої працею поколінь виробленої засади, бо сі поколіня в ґрунті річі ніколи не жили. Жила за них лише державна власть, загал, за них видумував він і певні зовнішні правила, котрі так і залишали ся раз на все чужими приказами для одиниці. Раз зданий на власний розум він відкидав все, а головне — працю, що є одною з головніших консеквенцій його революційного егалітарного ідеала. „Спокойствія у нас мало“, читаємо в „Дневнику Писателя“ Достоевского, „спокойствія духовнаво особенно, т. е. самаво главнаво, ібо без духовнаво спокойствія нікак не будешь. Спокойствія в умах нет, і ето во всех слоях, спокойствія в убежденіях, во взглядах наших, в нервах наших, в апетітах наших. Работи і сознания, что только трудом спасен будешь, — нет даже вовсе. Чувства долга нет, да і откуда ему завестісь?“ І в другім місці, описуючи тяжку дрібязкову дорогу, котрою якийсь Мюллер або Шмідт доходить до матеріального добробуту, а його „Фатерлянд“ до ролі великої світової сили, він з огидою відкидає сей німецький ідеал. „А я лучше“ — говорить оден з його героїв — „всю жизнь проночую в кіргізьской палатке, чем поклонюся немецкому ідолу. Я здесь недолго, но однако вьсо такі, что я здесь успел подметіть і праверіть, возмущает маю татарскую пароду. Ей-Богу, не хачу такіх добродетелей. Вьсо работать, как воли, і вьсо копіть деньгі, как жіды. Я уж лучше хачу дебошіріть на русскі“². Сей ідеал, і московського баріна і того

¹ Ю. Самарін, Сочиненія, Т. I., ст. 40.

² Достоевскій, Игрокъ.

толстовського мужика, що його чорт зводив, і большевиків, що в цілої Росії зробила „кіргізьську палатку“, сей ідеал, котрий Достоевскій бачив скрізь, в усіх клясах свого так коханого ним народу доводив його просто до нападів божевіля, вири- ваючи в него нераз повні в його очах блюзнірства слова; Говорячи наприклад про Базарова, се уосібненя російського нігілізма, він пише: Базаров — „это какое-то фіктивное лицо, несуществующее вовсе. Этот Базаров, это какая-то неясная смесь Ноздрева с Байроном, c'est le mot! Тут (в його револю- ційних змаганнях) просто русская лень, наше умственное безсіліе произвєстї ідею, наше атвратительное паразитство в ряду народов. Ils sont tout simplement des paresseux! О, Русскіе должны бить істреблєни для блага человечества, как вредные паразити! Да панимаєшь ли ти“ — каже оден з героїв, звертаючись до „шигальовця“ — „что если у вас гильотина на первом месте і с таким восторгом, то это единственно потому, что рубить головы всево легче, а имєть ідею всево труднее“¹.

Між иншим, в сій лінії лежить може і ненависть Росіян до так званої буржуазної культури європейської. Соціалізм тут ні при чім. Той самий, вже стільки згадуваний Леонтьєв, пародуючи відповідь котру давби західний славянин, Грек, чи Болгарин на протибуржуазні теревені російського агітатора, вкладає ім такі слова в уста: „буржуа? — сеж політик, ба- гатий чоловік, щож в тім злого? Сеж звикла людина, посту- пова, моральна, свідома свої людської гідности“. В очах самого автора, буржуазія се — „панованя грошей і — грамотности“² Порівняйте сі вискази з ненавистю героя Достоевського до німецької (себ-то буржуазно-європейської) працьовитости, з пер- шими декрєтами совітів про шістьгодинний день праці — і ви знайдете глибокий підклад так званого російського революціо- нізма. Ils sont tout simplement de paresseux! Революція, та всі її гарні гасла були лише фрази в устах її робітників, що ні нових ідеалів, ні нових цілей в житя не вносили. Блискучу характеристику сеї революційної інтелігенції дав свого часу Гершензон в колись славно-звісних „Вєхах“. „Що робила наша інтелігентська думка остатні пів віка?“ — питаєть ся він. Купка революціонерів ходила з хати до хати і стукала в кожні

¹ Достоевскій, Бѣсы.

² Леонтьєвъ, цїт. твір, ст. 277 і 465.

двері: „всі на вулицю, сором сидіти дома“ — і всі свідомости виливалися на площу, каліки, сліпі, безрукі, ні одне не лишалося дома. Пів віка товчуться вони на площі, голосячи і перекоряючися. Дома — бруд і нужда, непорядок, але господарю не до сего. Він на людях, він рятує нарід, бо воно і легше і цікавіше, ніж чорна робота дома... А в цілому інтелігентський побут страшний, правдива „мерзость запустенія“, ні найменшої дисципліни, ні найменшої консеквентности, навіть зовнішно. День минав не знати на що, сьогодні так, а завтра, як скаже натхнення, все догори ногами. Неробство, росхристаність, гомерична неакуратність в особистім житю, бруд і хаос в подружних відносинах, наївна несумлінність в роботі, в громадських справах, невстриманий нахил до деспотизму і пілковитий брак поваги до чужої особистості, перед владою то гордий виклик, то покірність.

Або ще ліпше *schlecht weggekommene*, неудачники, уживаючи термінологію Нітше, а революція — се їх помста, помста неудачників, котрі стремлять зрівняти з собою тих, що вгорі, зрівняти задля насолоди льокая, що хоче упити ся вином, котре він досі сьорбав нишком, зіставши сам в опущеній ідальві, трусливо оглядаючись на всі боки. Сей неудачник приніс з собою на світ і нову мораль, допровадивши до досконалости, зробивши синтезу всім можливостям, що куняли в хаотичній російській душі. Знаний, колись славний образ Репіна в Третяковській галерії в Москві (Вечеринка) або фотографії московських чрезовичайок на Україні або в Польщі підчас їх урочистих сеансів показує нам сих реформаторів світа в цілій їх величі. Студенти з кольосальними шевелюрами, студентки з обтягим волосям, і одні і другі з великою погордою до чистої білизни і часто-густо мила. Дивовижно обдерті вбраня, капелюхи, ніби з гардероби маломістечкового театра, сподні, перетягнуті очкурор, обличя типово російські-розлізі, часом лагідні, часом бестіяльські, з фанатично блишчучими від запалу або кокаїну очима, що світять ся з дикою нетерпимостю і сектантською тупістю, атмосфера, дихаюча димом від розкиданих на долівці цигарок, з мовами, бомбами і кровю. Обрадлива атмосфера, котрою жила ціла так звана російська революційна молодь від другої половини минулого віку. Кожний має вступ до сего товариства, що віддавав себе на службу „народові“

або „пролетаріатові“. Рагессеух з натури, неудачники, незаді в приватному житю — всі вони моглиб лише тоді значити щось в суспільности, колиб удало ся їх власну мізероту піднести до ідеала, перед котрим мусілиби клячати всі, подібно до того, як їх товаришки, лиш тоді моглиб уходити за взір елегантности, колиб правдива елеганція і рафінованість, як щось буржуазне і каригідне, булаб напаятована революційним табу. І ім се вдало ся. З нахабством і зарозумілстю „парвеню“, знаходячи задоволення понижувати тих, що їх не могли зрівнати в тій хвилині з собою, взяли ся вони за своє велике діло, встановляти нові заповіді для „згнилого буржуазного світа.“ Я вище вказав на апотеозу бідности. Се скоро виродело ся в апотеозу каліцтва, фізичного і морального. Твердість переконань, особиста відвага і чесність, мідна правова психіка, не пасували сюди. Ще менше — релігія обовязку, що невмолимо переслідувала всякий злочин і ледарство. Тут панували інші чесноти, а особливо головна з них — псяча вірність божкам і так звана гуманність. Гуманність і взгляди до них і до всіх інших калік і неудачників, що хочуть стати панами світа . . .

Пригадуєте сцену з „Воскресеня“ Толстого, сцену в церкві на Великдень, коли „Катюша“ до жebraка „с красной зажившой болячкой вместо носа і не виражая німалейшаво атвращенія, напротів радостно сіяя глазами три раза пацеловалась с ним“. Се було символічне „сопричащеніє“ з народом, з їх абсолютном. То було те саме „возложеніє венка на вшивую голову“ мужика, котрим як казав Достоевскій, цілий час займала ся російська література. Було тим самим кляченням перед каліцтвом, в котрім так кохають ся революційні і не революційні Москалі. В сім світогляді каліцтво перестає бути каліцтвом, краса — стає злочином, а злочинці — „несчастненькімі“, котрих треба передусім „ісправлять а не судить“, жалувати. Жалість — ось де властиво правдива релігія Москаля, релігія, від котрої до „чрезвычайки“ близше ніж спершу здаеть ся. Жалість — се початок т. зв. гуманности, гуманність — се цілованя з безносими мужиками і випусканя на свободу „несчастненькіх“ бандитів і фалшивників банкнотів, третя стадія — се інтронізація фізичного і морального каліцтва, інтронізація „торжествующей свіні“, урочисте врученя їй булави для суду над здоровими, ко-

трим відтинаєть ся язики, або посилаєть ся чистити туалети, — цілком після репети, геніально передбаченої Достоевським, — для суду над великим ідеалом Окциденту, ідеалом сильного, здорового, гарного, ідеалом праці, інтелекту і генія індивідуалізма, ідеалом, втіленим в мілянськiм Домі, в паризькій Нотр Дам, в творах „клерікала“ Данта, „буржуа“ Байрона, котрих генія не могли стерпіти виховані на „Камаринськiм мужиці“ та на фабричних „частушках“ будівничі „нового“ світа . . . Се певно в одну з своїх безсонних ночий вложив Достоевський в уста Степану Трофімовичу (в „Бесах“) слова пророчого візiонізму о „том подлом рабе, о том подлом лакее, котрий первий взмостіть на лестніцу с ножніцами в руках і раздерьот божественный лик великаво ідеала во імя равенства, завісті і піщеваренія“ . . . В імя ідеалу, додам від себе, духовими батьками котрого (як Руссо французької революції) буде не тільки безімені большевицькі садисти, але і Толстой, і Горький, і Арцибашев, і Скiталец, і ціла плеяда народників, і Блок і маса инших найкращих представників російського генія.

По при те все сей геній російського народа не позбавлений тої „добродушности“, тої bonhomie котрою він так підкупає всі розлізі, в рабстві виховані славянські душі. Москаль не знає що його право, що обовязок, і тому керуєть ся в своїх поступках лише настроями. Нині він став лівою ногою, і може вимазати кельнерови обличя гірчицею. Завтра він дасть йому королівське відшкодованя. Вирослий в атмосфері повного рабства, залежний від найдрібнішої примхи свого пана, Москаль навіть задоволений з безперестаної зміни його настроїв. Не можучи покликувати ся на свої права він тішить ся бодай хвилевою ласкою пана, щасливим вітром, що приніс зміну його гумору, і — психологія раба — з гордістю протиставляє великодушність свого пана „холодности“ і „формалізму“ Европейця, котрий правда ніколи гірчицею нічийого обличя смарувати не стане, але й ніколи не викине тисячки „на чай“, котрий непотрібує нічийей ласки і взглядів, але строго вимагає те що йому належить ся, котрий шанує чужі права, але ніколи не забуває, плачучи і обіймаючись, йому зробленої кривди. Звиклий корити ся „чужій“ правді, позбавлений власних переконань, може Москаль зробити все. „Трудно человеку (себто російському) знать — пише Досто-

евскій — что грешно, а что нет: тайна тут превосходящая ум человеческій“. А коли трудно, то нема для російського чоловіка ніякої закованої дороги, ніякого певного шляху. „Я тисячу раз дівілся — пише той самий автор — на ету способность челавека (і кажутся русскаво челавека по преімуцеству) лелють в душе сваей вісочайшій ідеал рядом с великою подлостью, і всео савершено іскренно. Шірокость лі ета асобенная в русском челавеке, каторая ево далеко наведьют, ілі просто подлость, вот вапрос¹“. Брак сеі шірокости або „подлості“ у Европейця і не можуть стерпіти Москалі, як одна з героїнь в „Обломові“, котра „в немецком характере не замечала нікакой мягкості, делікатності, снисхожденія нічевотаво, что делает жизнь такую пріятною, чем можно абойті какоенібудь правило, нарушити общій абічай, не падчініться уставу“.

Тому так тяжко пересічнорму Европейцеві зжити ся з найкультурнішим навіть Москалем, котрий пожичае книжку і не віддає, входить до кімнати не стукаючи, відриває вас від важної праці пустою двохгодиною балаканиною, отвірає чужі листя і не бачить в тім нічо злого, при першім знакомстві позволяє собі на неможливі фаміліярности і не може надивувати ся „здержливості“ і „фалшивості“ Европейця, що охоче зрікаєть ся його пняих поцілунків і прочих виявів „широкоі“ натурі, але вимагає стислого виконання затыгнутих обовязків.

Ясно, що таку суспільність міг тримати в купі лише абсолютизм. Російський масовий чоловік, або як його називає Ніцше Herdentier ніколи без тої чи иншої форми абсолютизму обійти ся не міг. „Головне нещастя Росії, — пише В. Соловйов, — в нерозвинености особистости, а через те в слабім розвитку колективного, громадського первістку („общественности“), бо між сіми елементами заходять відносини пропорціональности: при здавленю первістка особистого творить ся з людей не суспільність, а отара.²“ Ся отара повстала і з російської суспільности через занедбання індівідуальности і упадок, взглядно нерозвиненість того, що я назвав автономною моралю. Сеі моралі, свідомого схилена чола перед моральним абсолютом Москаль ніколи не знав.“ В Европі, — пише

¹ Достоевскій... „Подростокъ“.

² В: Соловьевъ... Сочиненія т. 5, стор. 206.

Достоевській — закон, обов'язок формувало ся і укладало ся тисячліттями. Зло і добро означено, зважено, розміри і ступені міряли ся історичними мудрими людскости, невпинною працею над душею чоловіка. В Росії сего не було, тут ні добро, ні зло ніколи не міряли ся власним сумлінням, лише диктували ся з гори, без всякої участі одиниці.¹ „В Росії — каже Герцен — неписане, морально дисциплінуюче чувство, інстинктове узнання прав особи, прав думки, не могло перейти до нас (Москалів) і не перейшло.¹“ І далі: „у Європейця є означена мораль, у нас моральний інстинкт. Там де їх зупиняє власна свідомість, нас затримує жандар.“⁴

То само казав Мережковський, коли він (ще в 1905 році) твердив, що „сознательной, релігійозной волі к атечеству, к мужеству у нас нікогда ещо не бывало, а была лишь воля стихійная“ „Російський селянин — вторує йому Боденштедт — хилить ся перед силою як і Німець, але з інших мотивів. Він боїть ся сили, як якоїсь стихійної, нерозумної, сліпої влади, уникнути її руйнуючого діланя якимиби то не було средствами є для него дозволене. Німець ставить ся з повагою до державної влади, бо розуміє її рацію та істновання. Російнин сего не розуміє і тому стараєть ся уникнути її діланя — хабарами, дезертирством, ухиленням від виборів“². Позбавлений державного примусу, він може зробити все. „Вискочіт русскій челавак чуть-чуть із каззонной, узаконенной для нево абычной калеї, — читаємо у Достоевского — і он сейчасже не знает что делать. В колеє всьо ясно: і доход, чин, положеніє в свете, екіпаж, візити, служба і жена, а чуть что ічто я такое? Лист тоніий ветром.“ Гльоріфікуючи російську державність, писав колись Катков: „Як буря, невстримана нічим, вона закрутить і пожене перед собою міриади порошинок (під котрими він розумів горожан) не питаючи ся, що кожна з них думає або хоче.“ Ну, а що буде, коли сю силу, що впроваджує в рух сі порошинки, або, як сказавби Достоевській, листя, — скрутить параліж? Що тоді? Се ми бачили на весні 1917 року, під Тарнополем, коли, як зграя зайлів тікали російські жовніри з фронту, коли всякий авторитет в державі, мимо старань революційної крикливаці Керенського, рухнув вділ,

¹ А. Герценъ . . . Съ того берега.

² Bodenstedt, Russ. Fragmente, т. I, стор. XIII.

коли міради „порошинок“ закрутили ся в дикім танку, що називаєть ся Великою Російською Революцією.

Кожна нова класа, що зявляла ся в Європі на зміну старої, виявляла великий будуючий хист і організаторський талант. Ні по страті Карла I. Англійці, ні по страті Людовіка XVI. Французи не опинили ся в положеню безпорадних літей з байки, коли раптом зникла добра фея, що вказувала їм дорогу в лісі. З Росіянами стало ся інакше. Російський пролетаріат зачав велику революцію, але дуже скоро опинив ся в положеню одного з горьковських героїв, котрий казав: „мне тесно, і стало бить должен я жізнь раздвігать, ломить і перестраивать. А как? Вот тут — то мне і історія ... Не панімаю я етаво — і тут мне і канец!“ В такім випадку треба було розумієть ся звернути ся до того, хто „панімаєт“, до нового червоного царя, котрий, подібно до Петра I. „действовал более страхом, нежели велічем і ненавидел місе en scene необхідную для монархії“¹, але монархом все таки був. Хто не мав царя в голові, мусів мати його на троні! Замість бракуючої внутрішньої дисципліни мусіла прийті дисципліна зовнішня. Мусів налагодити ся на ново сей адміністративний апарат, котрий при всякому ладі є одинок можливий в Росії. Думаючи про се і писав Герцен в „Старий мір і Россія“ про незнищимість абсолютистичної традиції в Росії: „Росія править ся адютантами і естафетами. Сенат, Державна Рада і Міністерства — се просто канцелярії, в котрих діла не розглядають ся, а лише відписують ся. Ціла адміністрація уявляє з себе телеграфічні знаки, котрими одна особа з Зимового Палацу заявляє свою волю. Таку автоматичну, служну організацію легше потрясти одним ударом на верхку, ніж змінити в основі. В монархії, коли князя вбито, монархія лишаєть ся, у нас лишаєть ся деспотична машина бюрократичного порядку. Аби лише телеграф ділав, хтоб ним не правив, корити ся будуть.“

Скорили ся і Леніну, а сей Ленін моментально прийшов до тих властивих Москалям засад правління, котрі ніби то перекинула революція. Роблячи се він впровадив лише в життя прінципи голошені ним здавна. В 1903 році, в Женеві, коли

¹ А. Герценъ, „Старый міръ и Россія“.

прийшло до розламу російської соціал-демократії на дві фракції, Ленін, боронячи новий регулямент партії, котрий меншевики назвали винятковим станом для інакше думачих, сказав: „нашій інтелігенції чужі правові переконання, котріб-дісциплінували її з середини. Ми потребуємо зовнішньої дисципліни!“.

Переїнявши владу Ленін і зачав вводити в життя сі засади, котрі рівночасно були і засадами царату і котрі знаходили своє оправдання в аморфній організації російської суспільности та її повній некультурности. Може власне тому, що царат доказав ся нездібним в остані свої роки консеквентно провадити в життя засаду абсолютизма, заводячи Думи, певну свободу преси і т. и., і тим наразив на хитання нездібний до самоуправи народний організм Росії — може як раз тому і зявив ся в критичний момент большевізм, яко *deus ex machina*, яко спаситель російських „ісконних начал“. Він був тут може лише спробою ратованя конаючої російської державности, зараженої отруєю західно-європейського лібералізму. І про се, і про сей випадок говорить ся в пророках: говорячим про можливість занесеня до Росії засад європейської культури, засад європейського лібералізму, Леонтъев потішає себе і читача тим що се не може мати довгого успіху, бо сей лібералізм препінь „так легко може бути роздушений між двома зовсім неліберальними силами: між несамовитим нігілістичним поривом і твердою обороною наших великих історичних прінціпів“.

„Оборона історичних прінціпів“ не вивезла та її мусів заступити „несамовитий нігілістичний порив“, котрого свідками були ми і за котрим Блок „в белом венчике із роз“ бачив самого Христа, порив, що мав знищити смертельні і для царата і для російської революції засади європейської демократії.

Тепер ми приходимо до відповіді на наше питання: чому Росія засадничо ворожа Європі і чому вона її мусить поборювати. Аморфна російська маса може бути ведена лише абсолютизмом, самодіяльна європейська суспільність — лише самоакцією. Для того Росія мусить з одной сторони боронити ся перед європейською засадою і не допустити європейських бак-

¹ Протоколи II очереднаго сьезда, Р. С. Д. Р. II. Женева 1903, ст. 333.

² К. Леонтъевъ, Сочиненія, т. 5, ст. 386.

цилів до себе, бо заццеплена в Росії вона може довести лише до дебошу і до розкладу державного механізму. З другої сторони вона мусить стреміти знищити сю Европу, знищити її ідеї, скрізь, де сягають її впливи, бо сі ідеї є одинокою охороною проти всякого а в тім числі і проти московського абсолютизма, що стремить до панованя над контінентом. Знищити сю духовну сполуку, що лучить на заході одиниці в групи, в стани, кляси і союзи, і зробити з них аморфну, не здатну ні до якого опору масу. Проти сего європейського прінципу боролася все Росія, якимиб формами ся боротьба не прикривала ся. Вона боролася не проти буржуазії, а проти засади особистої гідности і правої психіки, котру і Ленін і Леонт'єв безнадійно плутають з засадою буржуазности. Так само боролася Росія в Польщі і на Україні не проти клерікалізма, лише проти незалежної від держави церкви, що стояла на дорозі царському і совітському самодержавію. Боролася вона не проти угнітаючої нарід шляхти в Польщі та в нас, як думав Костомаров, а проти незалежної ворожої всякому абсолютизмові корпорації, котра майже одинока тоді, і шаблею і пером, вела провід в політичнім життю нації. В останні літа бореть ся Росія не проти кулаків на Україні, а знов проти нової кляси селянства, котра прокинула ся до свідомого політичного життя і, пересякнута ідеалами демократизму є найбільшою перепоною російському деспотизмові на Україні. Вона бореть ся з „жовтими синдикатами“ і з вождями європейського соціалізма тому, що для опанованя західно-європейського робітничого руху треба зробити з робітництва інертну, позбавлену вождів масу. Не проти буржуазної моралі, а проти всякої ідеї, що стоїть понад ідеалами здичавілого егалітаризма і еґоїзма, котрі скорше чи пізнійше, а завше провадять до абсолютизма. Проти добровільної кооперації, проти організованого колективізму, що спираєть ся на прінципи високо розвиненого індивідуалізму. В імя ідей, котрих не знали ні європейський абсолютизм, ні європейський соціалізм, і котрі є спільними і царатові і большевізмові. Борба з українським панством в XVIII в., з українською церквою в XIX, з українським селянством в XX в. — се були лише перші етапи російського походу на Захід, дальшими стадіями котрого були: борба з „польськими панами“ в 32 і 61 рр., з польською церквою за Миколи II. (фаворізо-

ваня маріавітів) а далі з європейським соціалізмом і синдикалізмом. Ціль лишала ся одна і та сама — деморалізація сеї суспільности, її розклад на безчислену кількість катковських порошинок, що є конечною передумовою російського панованя в Європі.

Чи йде о внутрішню, чи о зовнішню політику Росії — скрізь спотикаємо одне і те саме. Підтримуючи колись гайда — мачину на Україні, а тепер такі нації як Білорусів, або такі верстви як люмпенпролетарят (голоту) на заході, Росія стреміла в першій лінії зеднати собі ті чинники за кордоном, що живуть лише егалітарними ідеалами та за їх здійсненя готові погодити ся навіть на абсолютизм, на власну політичну смерть, стаючи легко жертвою московської демагогії. В політиці внутрішній апелює Росія знова до тих кляс, котрі молять ся виключно на бога егалітаризму і через те легко падуть жертвою демагогії, даючи себе ужити проти політично розвинених верств — для слави Росії. Так колись ужила вона проти самостійницької кляси українськї і шляхти, темне селянство, так тепер уживає вона проти політично в своїй масі свідомого українського селянства — „деревенскую бедноту“ (себто голоту і шумошнїя), аби потім ціною може економічних уступок селянству, знищити його як політичну силу, як в XIX. віці зробила вона з панством на Україні.

Можна лишити на боці питання „будучої Росії“, або „трегої Росії“ (котру ще ніхто ніколи і в сні не бачив), чи їй вдасть ся колись засвоюти собі заґади європейської демократії, чи може рапцію мав Чаадаєв, котрий казав, що „nous avons je ne sais quoi dans le sang qui repousse tout veritable progres“¹. Одне є певно, що досі за всю свою тисячлітню історію показала ся Росія неспосібною засвоюти собі сі ідеї, що всі її наслідваня заходу були карикатурою: просвічений абсолютизм — абсолютизмом Чингіз Хана, парламентаризм — родом якогось перського меджілізма, і навіть соціалізм червоною Аракеєвщиною. Про будуче отже лишм розмова на боці, але мусимо туже зробити висновки зі сказаного, котрі дуже важні до означеня ліній нашої національної політики.

¹ Чаадаєв, Lettres sur la Philosophie de l'histoire.

III.

Сі висновки такі: основа великої кризи, що стрясає нашим континентом, конфлікт між Європою і Росією — се глибоке протиривенство двох ворожих собі цивілізацій. Сі протиривенства о стільки глибокі, що сподівати ся їх скорої ліквідації передчасно. Коли не Европа, то Росія завше, буде свідома конечности боротьби з європейським заходом як у себе дома, бо його засади захитують цілою соціальною будовою Росії, так і по за своїми границями: щоб тим легше приготувити своє панованя в Європі, триумф московського месіанства. Як досі, так і далі Росія ігноруватиме Францію, Англію та інші поодинокі народи заходу. Вона, що мислить континентами, знатиме лише монгольський світ на сході, магометанській на полудні та германо-латинський на заході, котрі (особливо сей останій, як найбільш для неї небезпечний) вона і поборюватиме без пощади, як світ їй своєю культурою засадночо ворожий. Сю абсолютну неприеднаність обох культур і конечність боротьби меж ними, боротьби, під знаком котрої ідеї йтиме ціла європейська криза — і мусимо мати на оці при усталеню ролі України в сім конфлікті, при означеню ліній нашої національної політики, або—суті нашого колективного ідеалу.

Коли я кажу „колективний ідеал“ або „національна ідея“, не розумію під сим щось метафізичного. Під сими термінами розумію передавані з покоління в покоління погляди на світове завдання нації та її ролю поміж иншими народами, погляди, котрі є загальним добром нації, котрима вона живе і з утратою котрих вона гине. Сей ідеал мимо класових, станових та инших ріжниць, мимо змінливости його конкретної форми — се щось, що істнує в дійсности, а не тільки в комбінаціях кабінетових учених. Його має кожна нація, що грає якусь ролю в історії. Великі історичні народи живуть не тільки для себе але для всеї людськости. Тільки чином, що йде на користь всеї людськости здобувають вони собі право на своє незалежне істнованя. Кожна нація мусить, щоби мати оправданя свого істнованя повнити якусь корисну функцію в міжнароднім житю подібну до того як кожна хоч упривілійована класа мусить сповняти якась важче суспільне завдання коли не хоче бути засудженою на смерть. У віках тяжкої боротьби за своє істнованя нації

кристалізується сей ідеал стаючи з неясного на пів свідомого почуття виразним політичним програмом.

Коли Француз співає свою популярну пісню: „Non, non, jamais l'Anglais en France ne regnera!“ — се нічо иншого як відгомін проклять цілих поколінь над гекатомбами найліпших синів Франції, що наложили головами в столітню війну з Англією. Сей відгомін будить спомини про горожан Кале, що мусіли зігнути шию перед зухвалим Брітом, про костер на котрім спалено Жанну д'Арк, про Тульон, Єгипет і Трафальгар, про Ватерльо. Сей відгомін став міцною заповідю, що житиме в серцю кожного Француза мимо всяких хвиливых союзів. Досить одної іскри, як наприклад фашоцька, — і здається, що завмерле і засохле чувство спалахне великим полум'ям ненависти.

Коли Англієць з пісні „Rule Britannia“ зробив собі другий гимн се рівнож нічо иншого як положений на ноти колективний ідеал британської нації, відблиск її незломної волі, в імя національного безпеченства свого острова і його мешканців, котрі „ніколи, ніколи, ніколи не будуть рабами!“, панувати над морем. Битви Марлборо у Фляндрії, під Ватерльо, і тепер під Іперн були практичним переведенням другої заповіді британського національного ідеалу: недопустити ні до чий гегемонії на континенті.

„Америка Американцям“ і доктрина монроє були найкращим виразом того колективного ідеалу, що уложили собі Американці. Ідеалом так ієніяльним, так розрахованим на віки, так узасадненим расово-географічними інтересами нації, що він не перестарів ся і досі. І експанзія супроти Європи і супроти полудневої Америки і забезпечення проти вмшаная в світові конфлікти, і проти нового риваля — жовтої раси — всі головні практичні вимоги американської політики обіймають ся сею вигідною формулою з котрої, як з зерна ростиная, виріс колективний ідеал північно-американської раси.

Нація, що віднайшла свій ідеал і переняла ся ним, творить собі свою легенду і живе нею, як Франція — „ідеями 1789“, як Англія, що дала великій частині Африки і Азії друге виданя рах Романа, як Австрія доки жила ідеями боротьби з Туречиною. Сі легенди, сей ідеал надають народові певно означену фізіономію, з ним числять ся як з по-

літичним чинником в міжнароднім житю. В середині країни творить сей ідеал духовий центр до котрого в хвилини небезпеки, як до маянета залізни відпадки, тягнуть ся особисті енергії, получаючись в одну гуртову енергію нації.

Нерозвиненість, невиразність національного ідеалу — є завше симптом невикристалізованости нації або її близького занепаду. Польща, котра так наївно незрозуміла вложеного їй до рук історичного завдання мусіла почати хилити ся до упадку від моменту першого порозуміння з Росією. Комбінації шведського Карла X. з Б. Хмельницьким і з Бранденбургом а Карла XII. з Мазепою — свідчили, що польська державність перестала думати ідеями, котрими жила в часи свого найбільшого розквіту. Свідчили, що східна, немосковська Європа зачала шукати свій „ерзац“ для Варшави.

Австрія мусіла занепадати від того часу, як наступила довільна, але певна атрофія її державної ідеї. Марія Тереза, що хотіла бачити в Катарині „свою приятельку, але ніколи сусідку“, та її наступники, котрих хвалив Маркс за не все консеквентну але сталу ворожість проти Росії — носили в собі ще колективний ідеал Австрії, оправданям і метою котрої була організація та оборона західного славянства. Він жив, сей ідеал, і в старім Франц Йосифі, що ведений інтересами свого дому і своїх народів „здивував світ своєю невдячністю“ підчас кримської війни та котрий не завагав ся кинути західне славянство проти російської навали в памятний серпневий день 1914. року. Але від того часу, як габсбургська ідея — бути заборолом західно католицького славянства спершу проти Туреччини а потім проти Росії, зачала меркнути в умах її носителів, від того часу як з Празі, Кракові зачали творити ся з благословеня віденського уряду нові центри політичної волі, у Львові огнище російської іріденти, а у Відні — угодові політики супроти смертельного ворога зі сходу — стратила Австрія рацію свого істнованя. Центр задеревів вже, коли армія ще виконувала свій обовязок чести, коли короні країни ще не думали про ніякі сепаратизми та аж на приказ найяснішого пана зачали лагодити ся до — революції. Коли по наглій та несподіваній смерті чорножовтої ідеї — переражені народи наддунайської монархії

зачали наспіх творити нові та відділяти ся від того, що вже перестало бути.

Нація, котра не розуміє, як вказано в щойно наведених прикладах, свого ідеалу, гине. Таж, що сю ідею хоч розуміє, але здійснити не здолає, — як Крoація по поділі Австрії — попадає в сф ру діланя чужої, в данім випадку — сербської. Так мусіла колись чеська держава, по безуспішних спрeбах дотерти до Адриі, увійти в круг діланя австрійської державної ідеї. В сферуж діланя ишої державности попадають і нації, що миять ся що до винайденя свого колективного ідеала, як се стало ся з Польщею по Петрі I.

Вйти вгадати, віднайти і здійснити свій ідеал — є категоричний імператив для нації, що хоче мати будучину і бажає стати самостійним міжнародним чинником. Лише свідомість свого ідеалу дає нації звиність і свободу рухів, ясність цілей, консеквенцію та енергію в їх викoваню, можливість напружити всі свої сили.

Як для Ірляндії боротьба з великою Бритавією, як для Сербів і Болгарів аж до 1912. року боротьба з Туреччиною, так боротьба з Росією є нашим колективним ідеалом. Ёін диктуєть ся нам нашими історичними традиціями, нашим ієографічним положенням і спеціальною історичною ролю, котру судило ся нам грати. Ні в відношеню ієологічним, ні кліматичним, ні під зглядом річних систем не є Україна продовженням східно російської рівнини, хоч вона і не виказує маркантних границь з тою останю. Навпаки через Литву і Польщу і через їх річну систему вона скорше була продовженням середної Європи. Таке її положеня зробило з неї театр неугаваючої боротьби політичної та культурної двох світів: візантійсько-татарсько-московського і римсько-європейського. Від сего остатного відпала вона політично (за винятком Галичини, Буковини та угорської Руси, щойно сто з гаком літ), культурно ніколи.

Культурно Україна все була і в значній мірі ще зістала Європа. Се видно для кожного неупередженого але пильного обсерватора. Про се свідчить хочби і сам зовнішний вигляд країни з охайністю її садиб, чепурністю її людности, з архитектурою її церков в котрій — не наш приятель прсф. Смолька,

бачив фльорентинські мотиви і котра так разячо відбігає від незграбного стилю московського церковного будівництва з його неможливими цабулястими банями. Про сеж говорять мовчазливі свідки — придорожні „фігури“, такі самі над Росю як і в Фюральбергу, в італійській кампані або в скелистій Бретанії, фігури, котрі ще в 1863. році казав рубати московський уряд. О тім свідчить перший публичний акт, котрому підлягає новонароджене на Україні — акт хрещеня, що відбуваєть ся навіть на Полтавщині в „хахлов-абліванцев“ так само як в „схизматицькім“ Римі та цілком інакше як в „одновірній“ Москві. Сю нашу європейскість мусів спостерігати і кожний чужинець, що не підходив до справи з упередженням. Йі бачив Гакстгаузен, йі підкреслював на кожному кроці в своїм трохтомнім творі Леруа-Боліе, йі бачять найбільш чесний та отвертий російський славянофіл Леонтев. В своїй вже цитованій книзі він говорить про Українців як про чужинців вимаваючи імя „Малоросії“ на ряду з Австрію та Німечансю, а „Малоросів“ поруч з Німцями і Англійцями протиставляючи їх як одно ціле Москалям. Овріч православія (котре зрештою в нас було цілком инше) више він, „все инше було в „Малоросів“, в традиціях, в історичнім вихованю, цілком инакше, до Московщини мало подібне¹⁴.

Коли вглибити ся в думки авторів згаданих в горі та в факти, на котрі вони звертали увагу а котрі вислизнули з поля свиду многих наших істориків, то цілком иншими очима глядітимемо на так зване не племіне порівнення Українців з Москалями. Тоді і Стороженко, котрого аж нудило на вид довжелезної валки позціплюваних між собою московських возів; і оден з героїв гоголівської повісти „Іван Федорович Шпонька і його тьотушка“, котрий ненавидів Москалів за тараканів на їх заїздних дворах; і Руданський з його віршованими московськими анегдотами, — всі вони зявлять ся в їх правдивим виді: виразниками погорди культурно више стоячої нації до народа, котрий по французьки зветь ся *une nation inférieure* а по німецьки *minderwärtiges Volk*.

Можливо, що через стале стиканя зі Сходом, набрали ся ми від него чимало такого, чим бридити ся мусимо, але

¹ Леонтев, цит. праця, стор. 138.

засадами свої культури лишили ся ми Заходом: в нашім соціалнім житю (відсутність „міра“, змисл до кооперації), в політичнім (переказане історією розуміння політичної свободи, початки конституції), в духовім (розвиток індивідуальности, правної психіки), і зрештою — last but not least — в релігійнім житю. Бо на кажучи вже про унію, що панувала на цілім Правобережю аж до Миколи I. (скасовано її в р. 1839), а серед 5 мільонів Галичан і угорських Українців і досі, не згадуючи отже про унію, навіть православя наше, своїми ідеями, культурою та організацією було, як казали на Москві, наскрізь златиншене. Недурно Самарин писав, що впровадження в київській Академії богословя як науки було першим моментом католицького впливу та що твори українського богослова Т. Прокоповича сміло могли взяти під свою протекцію отпі езуїти або конгрегація de propaganda fidei¹. Нема нічо дивного отже, що цілу свою „латинську“ mentalité, через свої безчислені канали, котрими вона вливає в житя свої впливи, — прищепила наша „православна“ церква і нації. Може, як сказано вище, контакт зі Сходом (проклятя нашої історії) не в однім скалічив народну душу, але підстави нашої культури були і лишили ся — західні. Ми були може далеким сходом Окциденту, але в жаднім разі не далекім заходом Оріенту. Як найбільш наперед висунута стежа Заходу, мусіли ми прийняти перні удари східної навали, витримуємо їх і досі. Ідея станового республіканізму — ось було гасло, в імя котрого прийшло до першої сутички між нами і Росією підчас першої Гетманщини (від Б. Хмельницького до Апостола). В сім конфлікті не ходило о боротьбу „демократичного“ царату з аристократією українською. Сей конфлікт був конфліктом західно-європейської засади самоуправи, котру представляла на Україні кляса (земельна аристократія), що політично панувала тоді в цілій тодішній Европі — з засадою татарсько-московської автократії, котра ні своїм походженням, ні аллюрами, нічим не нагадувала повсталий пізнійше на заході „просвічений абсолютизм“. Своєю п'ятдесятилітною боротьбою (1654–1711) втримала Україна побідний похід російського абсолютизма на Захід на довгі довгі роки, і се була її

¹ Ю. Самаринъ, Сочиненія, т. 5., стор. 33, 52.

заслуга, коли сей абсолютизм святкував свої тріумфи в Варшаві в 1815 р., на Угорщині в 1849, в Фінляндії в 1899 — а не сто літ скорше. Се була її заслуга, коли спроби прищепити російський абсолютизм в Румунії та Болгарії (правда невдалі) могли бути зроблені шойно в XIX. віці а не скорше.

Друга сутичка відбула ся на полі релігійнім. Маю на увазі замовчувану нашими істориками, або інтерпретовану в російському дусі, ту блискучу сторінку нашої історії, котрою е більш як столітна боротьба нації проти насильно їй накинуваного православя на Правобічю. Ся боротьба, як і перша, вела ся в ім'я ідеї, котра числить десятки мільонів визнавців в Європі і пару одиниць лише в Росії, ся боротьба, як і перша віддала надзвичайну прислугу окцидентальній півлізації, втримуючи ідейний підбій захода Росією о багато багато літ. Не е пересада сказати, що і тут, коли російська воююча перква зачала свою руйнуючу роботу серед австрійських Славян шойно в кінці XIX. віку, а не много років перед тим, то в сім також була велика заслуга України. Третій конфлікт відбув ся за Центральної Ради і третої Гетманщини (рахуючи гетманованя Розумовського за другу) коли стали оден проти другого два принціпи: європейський — права самоозначеня народів і російсько-азійський — універсальної монархії шахіншаха, паря царів. Четвертий зачав ся в 1919. році. Тут стояли на-проти себе європейська засада демократії і російська — охлократії та абсолютизму.

В сій вічній нашій боротьбі проти хаосу на Сході, в обороні — в своїй власній державности і культурі — цілої культури заходу, якраз лежить українська національна ідея, що мусять бути підставою нашої цілої політичної програми. І справді, від долі України в сій боротьбі, залежала перемога одного з обох принціпів на континенті: європейського або московського. Як ми вже бачили, Україна була першою, була першим етапом, котрий мусіла минути Росія в своїй експансії на Захід; політичній, соціальной і культурно-релігійній. По кожній поразці України, відчувала се в тій хвилі Европа новим натиском на неї російського кольосу, і навпаки: кожне ослаблення Європи, чи упадок Польщі, чи ослаблення Швеції, або Туречини, фатально відбивали ся на

Україні: обмеження автономії за першого Скоропадського, її скасуванням по щасливих для Росії війнах з Туреччиною, знищенням унії по упадку Польщі. Менше або більше вільна Україна — се жовніри Жулкевського і козаки Сагайдачного в Кремлі, се Карло XII. на лівім березі Дніпра, се армії Габсбурга і Гогенполерна в Києві, Катеринославі та Одесі. Україна під опікою Москви — се Суворов у Варшаві, се — донські козаки на площі Бастилії в Парижі, се Паскевич в Віляноші, се — Брусілов в Карпатах, се — Буденний на границях Румунії . . . Се російське самодержавє, православє або комунізм, збираючи свої сили перед новою каталіунською битвою, вислід котрої нікому не певний.

Передовою стежею російської орди в поході про котрий мріяли і славянофіли, і западники, і останій цар, і Ленін — мали стати Славяне. Им мала припасти почесна роля устелити квітами шлях московському варвару, зрадою своїх національних ідеалів заслужити на велике щастя стати погноєм для нової турансько-московської цивілізації. Для того цілю російських політиків все було „відевропеїзувати“ західне (в тім числі звичайно і нас) славянство, на котре вони дивили ся як на „неізбежное політическое зло“ (Леонтев), зробивши з них панургових баранів, потоплених спиритним московським Пантагрюелем в російськім морю, а з нас першу вівню, що показалаб отарі шлях в безодню . . .

І тут Україні довело ся грати рішаючу ролю. Дасть вона втягнути себе в ролю російської авангарди, і маса східного, що стоїть під егідою Москви, славянства як і його ударна сила проти Заходу відразу зростає до 140 міл. проти 60 міл. західного славянства. Нерівні сили. Навпаки, відмовить ся Київ від „почесної“ ролі і займе місце там, де йому каже його історія, по сю сторону барикади, і опорна сила західного славянства зразу зростає до величини 100 міл., котра може тримати вагу Москві. В сім випадку мрії галицьких фанатиків православя перестають бути поважними рухами стаючи дивацтвом пари збікованих політичних варятів, а анархістичні ідеї Толстих, Їорких і Леніних промініюватимуть тільки на блискучих банях і на блискучих чолах московських інтелігентів.

Ключі до опанованя славянством (а через него і Європою) — Львів і Константинопіль, їх може дістати лиш той, хто володіє Україною. Російський Львів перериває антаросійський німецько-мадярсько-румунський бльок, або польсько-румунсько-український. Російський Стамбул — не дозволяє втягти в сферу європейських впливів ціле західне славянство, гарантує російське панованя на Балкані і дозволяє Москві обійти дорозу, котра веде до тої самої цілі через Львів.

Осягнення сих цілей неможливо доки Україна не належить до Росії. Але сепарація від Росії, в свою чергу, можлива лиш тоді, лиш тоді може стати Україна міцною перепоню для російської експанзії, коли, як се свідчить історія, вона належить до західно-європейської спільноти, коли в ній без перепони можуть розвивати ся всі елементи окцидентальної культури — одинока солідна опора проти російських впливів.

Се положеня Україна означає якраз головні лінії нашої політики. Коли історія (і географія) зробили з нас аванпост Європи проти Росії, Росії яко такої незалежно від кожного часового її режіма; коли сю ролю під загрозою національної смерти мусить Україна і далі грати; коли самі заложеня російської культури руйнують відпорну силу нації; коли нарешті перемога в обстоюваню свої національної незалежности невідділима для нас від перемоги Європи над Росію та навпаки — то першою заповідю нашої політики повино бути: 1. в політиці внутрітній — плеканя всіх засад західної культури, котрі ратують Європу (і нас) від московської пошести, 2. в політиці зовнішній — повна сепарація від Росії. І там і тут — стисла сполука з Європою. Таке формулованя головних цілей нашої зовнішньої політики тягне за собою цілий ряд важних льогічних наслідків. Коли я кажу сепарація від Росії, то розумію сепарацію, відділеня в нещідлеглу державу. Бо тільки нація, котра суверено розпоряджає всіма своїми матеріальними і моральними силами, може виповнити свою історичну задачу, здійснити свій колективний ідеал. „Воля к атечеству“ Мережковського, воля стати політичною нацією мусить стати найвищим законом, а завданням практичної політики є вміти зібрати всі сили, котрі сю волю можуть зреалізувати. Найважнійша з тих сил — національний еґоїзм. „Велика, здорова

підстава великої держави, — казав Бісмарк, — якраз тим власне різнить ся вона від малої, де є державний еґоїзм, а не романтика“. Про романтику можна бути двох думок, але мусимо признати рацію Бісмарку, коли се слово правильно розуміти. Романтика Іарібальді була одним з тих костурів на котрі спирала ся воскресла Італія, другим був державний еґоїзм Кавура. Наполеон зі своїм почесним леґіоном, з своїми „сорока віками“, що гляділи з вижини еґіптських пірамід на діла його війська, з цілою паполеонівською леґендою — з одної сторони, з погромом Еврони, з анексією Бельгії і континентальною системою — з другої, еднав в своїй особі і романтику і державний еґоїзм французької нації. В обох випадках романтика, народній ентузіазм для національної ідеї були позитивним чинником в міжнародній політиці народа. Але є инший романтизм (про котрий власне і думав Бісмарк), се ентузіазм до туманих, космополітичних універсальних гасел, котрі ставить ся понад національний еґоїзм, яко вищу інстанцію, котрі поідають, як іржа, душу нації, встримуючи її розмах, роблячи її неспосібною до акції, бранкою всяких над-або проти-національних ідеалів.

Найважнійші з тих космополітичних ідей — се федералізм, націфізм та інтернаціональний соціалізм.

З „федералізмом“ в нас управляеть ся формальний гумбуґ. Звичко в него вкладають такий самий неясний змісл, як в слово „самостійність“. Непевна в силах власної нації, не вміюча ставляти і рішати питання ясно, ніколи не журяча ся тенденціями історичного розвою, пересякнута сентиментальним народолюбством, з мріями про „братерство народів“ та инші гарні речі, шукала інтелігенція наша за тим трохи змодернізованим, але всеж ще неясним словом „федералізм“ якогось змісту, якесь поняття. Знайти його не могла, але в замін того знайшла слово — „федералізм“. „Denn eben wo Begriffe fehlen, da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein!“ Але опріч слова ім нічо не вдало ся знайти, бо застосована до нашої політики федерація (розуміеть ся з Росією) має правда сенс, але шкідливий для нас. Федерація в першій лінії шкідлива тому, що суперечить основній вимозі національної політики: мочи виявляти свою волю, бо федерація робить з

нації додаток чужої, накидаючи їй чужу волю, чужий національний ідеал. Вона робить непотрібною саме існування нації відбіраючи в неї її одинокі оправдання: власний, непожичений і ненакинений колективний ідеал. Чіпляючись за слово без змісту, думаючи лише формулами, гадали в нас, що федерація справді можлива між двома народами, з котрих оден не лиш не визнавав рівновартости другого, але навіть за осібну етнічну одиницю його не мав. Приводили приклад Австро-Угорщини та забували, що числове відношення обох половин покійної монархії, що було майже рівне, дозволяло тримати вагу, тоді, як числове відношення у вимірній російсько-українській федерації булоб приблизно 100:35. На таку федерацію старі Римляне, добрі правники, мали иншу назву. Вона там звала ся *societas leonina*. Головне, що забували наші романтики федералісти, се було те, що запорукою реалізації нашого політичного ідеалу є не менша (автономія) чи більша (федерація) свобода України в рамках Росії, тільки таке чи инше винесеня її поза російські скобки. Бо кожна федерація передбачає єдність цілої збройної сили сфедерованих держав. Ся єдність була і в Німеччині, і в Злучених Державах Півн. Америки, і навіть в Австро-Угорщині, де лише угорський „ляндштурм“ мав осібну національну організацію. Не инакшеб мала ся річ і в нашім випадку. А спільність армії значить віддання її, а з нею і цілої нашої країни, до повного розпорядження керовникам російської зовнішньої політики, до послуг російського імперіалізма в тій чи иншій його формі. Иншими словами, — зміцненя державної позиції Росії проти Європи, перехиленя політичної ваги на сторону Росії на некористь Європи, а ослабленя Європи — се наш упадок.

Не більше сенсу мають також голося, що стремлять до економічної федерації, до господарського союзу з Росією. Сей союз такий самий абсурд. З двох причин. Поперше, тому, що, всупереч поглядам переконаних і наївних москвофілів, Росія є та країна, з котрою Україна як найменше економічно звязана. Своєю торгвелею, як ввозовою так і вивозовою, напрямком своїх експортних ліній, процентом своїх експортованих богатств здана Україна в першій лінії на Захід, а далі на бувшу „Західну Росію“, Польщу, Фінляндію, Литву, себто

на країни, що сконституувалися як самостійні держави. Абсурдом являється вимога федерації подруге через те, що митний союз се лише перший етап до унії політичної, як се було наприклад в німецьких державах. Спільний митний терен вимагає спільної торгової політики з заграницею, а значить і спільної заграничної політики взагалі. Се в свою чергу викликає потребу боронити збройною силою спільні торговельні інтереси сфедерованих держав, колиб зайшла на те потреба, а се вже є політична федерація, з усім тим, що вона тягне за собою: себто політичною смертю, з котрої таку націю не потрапить обудити навіть грім світової війни. Приклад Баварії, найбільшої зі сфедерованих німецьких держав, котру хотіла гальванізувати Франція, перед очима у всіх.

Другою універсальною ідеєю, ворожою, національному еґоїзмові є так званий папіфізм. Віддаючи данину ості ькиж шляхотним оскільки безконечно наївним стремлінням папіфістів, треба ствердити, що їх мрії і надії мабуть ще довгі роки лишать ся безрунтовою утопією. Перед парю безкритичних ідеалістів або людей діткнутих безпосередно страхітьми війни легко виголошувати демаґогічні промови про „масовий морд“ або „двірську камарілю“, що зробила війну. Але думаючому політикові не припаде до вподоби ся дешева, несмачна і наївна демаґогія, що добровільно замикає очі на факт, може страшний але факт: що війна се не вплив кабинетових інтриг, лише наростаючих конфліктів межи народами, межи демократіями, коли хочете, конфліктів, що виростають із стратегічного і географічного положеня націй, набіраючи в певні моменти вибухової сили. Колиб було інакше, ми не булиб свідками (вже по заключеню мира) сербсько-чорногорського, греко-турецького, угорсько-румунського, чесько-угорського, українсько-польського, польсько-російського або — особливо — російсько-українського збройних конфліктів, котрі є яскравим доказом, що воєні „інтриги“ кують ся не в таємних кабінетах невідповідальних дипломатів, лише в збірній психіці народних мас. Особливо останій конфлікт, російсько-український, ясно доводить, що історія не винайшла ще таких форм народного суверенітету, котрі запезечувалиб людскість від масового пролитя крови. А поки так є, малювати перед

нацією привид вічного мира і братерства народів, се непочитальний злочин, котрим присипаєть ся чуйність нації та потребу числити тільки на власні сили. Проповідь і благаня „мира всего мира“ має свій сенс (і навіть великий) за мурами перков, але не на політичнім майдані. Інтернаціональне право, міжнародній арбітраж, обмеження зброєня, парламентарний контроль над міжнародною політкою, ще в XVII в. Гуго Гроцієм проголошена засада *mare liberum* (свобідне море) — се все ідеї, що виходили з засади братерства народів, довели свою абсолютну непридатність стати керуючими думками міжнародного життя, в кожнім разі свою повну утопійність на Гаагській (1899), Версальській і слідуєчих по ній мирних конференціях. Проти *mare liberum* Гроція висунула Велика Британія „*mare clausum*“, — ідею, котру на велике огірчення Вільсона, Англія переперла і на Версальській конференції. Подібним фяском, при першій спробі їх реалізації, скінчилися теж інші чудові мрії паціфізму і міжнародного братерства.

Міжнародне життя не має претора, се може сумний факт, але з ним числити ся треба. Паціфічні ідеї, яко постуляти, з котрими все і всюди треба рахувати ся, е опріч того ідеями реакційними, бо вони освячують своїм авторітетом всяке *status quo*, недоторканість і сувереність всяких політичних потворів, як Туречина або держав, як Мексико, що не мають найменшого зрозуміння до ідеї поступу і цивілізації. Застосовувати ідеї паціфізма — се значилоб: балканським Славянам вічно лишати ся під тиранію султана через небезпеку викликати світовий пожар, націям російським не сміти пробувати визволити ся з пазурів московського імперіалізму. Себ значило переносити евангельське правило „ність власти аще не от Бога“ на міжнародний ґрунт. Себ значило законсервувати деґенеруючі національні організми і тішити ся, що нема ворогів, котрі, як Америка Іспанії (на Кубі), або балканські народи Туречині задали остатній *coup de grace*.

В подібнуж сліпу вулицю мусіла зайти також друга інтернаціональна ідея — *community of power* (Союз Народів) та її міжнародні регулювання Ліґою Націй. Сю ідею формуловано в 14 пунктах Вільсона, що до котрих ще досі ламають собі в Європі голову: чи умова хороба президента була наслідком

утяжливої праці над сими 14 пунктами, чи праця над сими пунктами була наслідком умової хвороби президента. Якби там не було, при найближшій спробі застосувати на практиці ці чудові принципи, показало ся, як пише компетентний учасник версальської конференції, що „його (Вільсона) ідеї були тумані і недокінчені. Він не мав ні пляну ні схеми, ні яких-будь конструктивних думок, щоб надати плоть і кров заповідаям, що прогрімели з Білого Дому¹.“ Юрба не доцінила шляхотних намірів філософа — пануючого, доводячи сотні раз, що з ідеєю річ маєть ся як раз навідворот, як з жінками: чим гарнійші перші і чим бридші остани, тим менше вони знаходять адораторів. Ідеї президента проголошено, але як невинне формулованя тої самої старої засади політичної рівноваги. Збільшеня зброень всіх держав, як старих так і тих, що щойно вийшли з війни, запевняє надовго тріумф сему принципу. Нота уряду Сполучених Держав Північної Америки до Італії з дня 10. серпня 1920 в справі Росії, в котрій виступаєть ся отверто проти самоозначеня, колись належних до неї, народів, була автентичною інтерпретацією 14 пунктів і моральною побідою всіх тих, що бачили у вільсонівмі нуждену фарсу².

Ще менше, ніж Вільсонівська ідея, може служити нам точкою опертя друга велика інтернаціональна ідея, значіння котрої, особливо тепер, надзвичайно перецінюєть ся. Ся ідея — се міжнародний соціалізм. Ще за життя Маркса і Енгельса не можна булоб сего сказати, бо тоді міжнародна соціал-демократія мала власну інтернаціональну політику і фактично

¹ The Economic consequences of the peace, — John Maynard Keynes, London 1920.

² Майже 4 літ тому в Бернейській „Кореспонденції Національностей Росії“ (з 2-го Лютого 1917. р.) автор виступав проти першого виданя 14 пунктів Вільсона. В своїм посланку до Сената розвивав тоді Вільсон свою ідею Ліи Народів, головними підставами котрої була доктрина Монрое, застосована на всі держави і свобода кожній нації означати власну політику. Автор назвав сю засаду фарсою, бо під націями очевидно там розуміли ся вже існуючі держави або нові, котрих повстаня лежало в інтересі Америки або Антанги, рештаж, як всі національности Росії, очевидно і надалі мали підлягати юрисдикції тої держави, до котрої вони належали. „Голляндські Відомости“, орган нідерляндської противоєної Ліи (Antiorlog Raad) з дня 5-го марта 1917. р. назвав тоді ці погляди неперозуміням.

провадила її. Ще більше! Вона справді була революційним міжнародним чинником, показавши своє моральне попертя націям, що рвали ся до свободи¹. Але від того часу відношення соціал-демократії до пригнічених націй радикально змінило ся. *Nah war der Freund, nun ist er fern!*

Взагалі історію міжнародного соціалізму, з точки видження його заграничної політики можна поділити на три доби: добу Маркса, Енгельса і Лясаля, добу II. Інтернаціоналі аж до вибуху остані війни і добу, котра, натхнута отруйно-імперіалістичним духом кремлівських льохів, зачала ся по російській революції.

Основоположники „наукового соціалізму“ стояли виразно за активну міжнародну політику робітництва. Вони ні в якому разі не були паціфістами ані наївно-романтичними прихильниками визволення всіх націй, до циган і ескімосів включно. Далеко від сего. Вони ділили нації на такі, що їх визволення лежить в інтересах людського поступу (людського поступу, а не „визволення пролетаріату!“) і на такі, від зникнення котрих лише виграє людська цивілізація. Підчас європейських конфліктів вони ніколи не виступали як неутральні паціфісти, а брали активно сторону тої держави, котрої перемога на їх думку лежала в інтересі розвою людскости. Тому підчас війни 1854. р. виступав Маркс по стороні ворогів Росії. Що до Австрії, то він уважав її за державу, котра, як опора проти Росії, бодай так довго потрібна для Європи, як довго існує в Росії цар (хто детально студіював дотичні погляди Маркса певний, що колиб він був живий в 1914. р. він напевно стоявби на стороні ворогів Росії). Іншої думки був Лясаль, котрий виступав за розділ Туречини та Австрії, думаючи, що се прискорить вибух німецької революції. В 1859. р. той самий Маркс рішуче стає на сторону габсбургської монархії, бо Наполеон III., союзник Росії, був для него найстрашнішою небезпекою для європейської демократії. Для Лясаля навпаки була Австрія державою, що стягала на себе найбільшу ненависть демократичних кол, а не Наполеон, бо мимо свого деспотизму голосив

¹ Детально про міжнародну політику німецької соціал-демократії гл. Д. Донцов, — Енгельс, Маркс і Лясаль про неісторичні нації. — Літ. Наук. Вістник, 1913.

демократичні принципи, об'єктивно служачи їм. Підчас війни 1866. р. повторилися наново розбіжності в поглядах між наслідником Лясаля Швайтцером з одної сторони, Марксом, Енгельсом, Лібкнехтом і Бебелем з другої. Остані вели кампанію проти Бісмарка, Швайтцер обставав за ним, бо від него мав дістати німецький народ загальне виборче право. Подібна річ малася в 1870. р.

Отже різниці в німецькій соціал-демократії були великі, але при всіх цих різницях мала вона одну спільну засаду: стояла за чинний уділ в міжнародній політиці, виступаючи активно по одній зі сторін, що вели між собою боротьбу, виступала в обороні пригнічених націй (як Угорці, Поляки, Італійці), хочби навіть їх аспірації могли допровадити до збройного конфлікту. Подібних думок трималися також інші не німецькі соціалісти. Одні з них помилялися, другі — ні, але у всіх була ясна думка, розуміння движучих сил історії, повага перед волею націй і погірдлива усмішка для папфістичних утопістів на вірець баронові Зутнер, у всіх було розуміння інтересів європейської демократії.

Нічого з того не бачимо в людей II-ої Інтернаціоналі. В моральній сплячці, в політичній бідермайеровщині, що огорнула Європу по 71. р. совгалася соціал-демократія поволі, але певно, в провалля посібілізма. „Клясова боротьба“ заняла всю її увагу, питаннями національними та інтернаціональними не займалися. Від часу до часу, для приличності протестувалося проти „варварського царату“, ба часом революційна енергія пролетаріата підносила до того степеня, що напр. італійські робітники готові були висвистати російського царя, колиб він показався на території Італії (як се було підчас полорожи Миколи II. до Раконіджи), але далі сего симпатії міжнародної соціал-демократії до поневоленних націй не йшли. На сі симпатії могли числити народи, котрі ще могли видобути зі себе, як Фіни, крик протесту, але не інші, котра діла вже запряглися в ярмо. Міжнародний пролетаріат хорував на слабу пам'ять.

Луна балканського пожегару (1912) обудила соціал-демократію з летаргії. Але не на те, щоби штовхнути її в сторону активної міжнародної політики, як се сталося з Марксом

і товаришами в бурхливій дні 48. р. На се вона вже не була здатна. Нерозуміючи нових сил, гаміром котрих мав наповнитися світ за кілька літ — легіони націй, від Адрії до Дону, і від Балтики до Середземного Моря, націй, що вже нетерпеливо дзвеніли скованими для них в Петербурзі, Відні і Константинополі кайданами, соціал-демократія уважала за наймудріше застосовувати випробовану політику струся. Забуваючи стару латинську максіму, що „природу можна опанувати тільки корючи ся її законам“ себто, коли послуговуєть ся їїж силами, „науковий соціалізм“ — проголосив свою невтральність. З трівогою бачив він велику хуртовину, що наближала ся до нас, знав, що навіть для пролетаріата не все одно хто в тої хуртовини виїде живим а хто ні, але мимо сего ціла його тактика обмежувала ся одним: папіровими резолюціями проти всіх імперіалізмів. Що робити, коли сі папірові резолюції не вдасть ся підтримати ніяким чином? Що робити, коли ті, проти кого вони направляли ся, сих громів не злякають ся? — над сим ніхто не думав. „Боже милостив буди мені грішному!“ — в сих словах вичерпувала ся міжнародна програма II. Інтернаціоналі на передодні війни. Хто хотів обсервувати збори сих гонених страхом, безсилих думками і волею людей, закликаючих протестами всяких імперіалістичних духів, як Хома Брут ріжне чортовиня словом Божим, той міг бачити їх в осени 1912. р. на міжнароднім соціалістичнім конгресі в Базелі. Де протестувало ся з однаковим завзятам і проти австрійського, і проти царського, і проти всяких інших імперіалізмів. Якою сардонічною усмішкою мусілоб скривити ся обличчя Маркса, якби він міг оглядати се столковисько. В сотний раз довело ся йому повторити своє іронічне: „Moi, je ne suis pas marxiste!“

Базелські заклія, як відомо, помогли міжнародній соціал-демократії так само мало, як чарівне колесо Хоми Бруту. Вій, що спустив ся на нашу грішну землю з Маркса, що давно вештав ся клацаючи зубами навкруги чарівного колеса, за котрим стояв переляканий соціалістичний Хома, — підніс свої довгі віі в 1914. р. тай Хома вмер.

Він став трупом, трупом стала II. Інтернаціоналя. Але, як кожна велика ідея, вона була безсмертна. „Le roi est mort, vive le roi!“

Друга Інтернаціоналя вмерла, хай живе трета! Сим разом, добра новина про воскресеня того, хто мав принести збавлення світові, залунала звідти, звідки від віків виходило все гарне, добре і шляхотне — з московського Кремля.

Вона, ся нова Інтернаціоналя була активніша від тої, що щойно вмерла. Браку активности їй ніхто закинути не міг. Мала вона і свою міжнародну політику, і ся політика була в дечому подібна навіть до політики Маркса, бо так як і перша рвала зі сентимантальним і безсилим неутралізмом. Як зрештою могло бути інакше, коли на її чолі стояли такі переконані борці за справу міжнародного пролетаріату, як Буденний та Брусілов! Армін, війна, протести і страйки проти всякої помочи воюючим з Росією — ось в які форми виляла ся та політика. Але в одному вона всеж таки ріжнила ся від політики Маркса: вона підтримувала нації, котрі ділали не в інтересі світової демократії, а проти неї: Росію Бронштейна (себто Тропкого) і Угорщину Кона (себто Куна). Своєю агітацією проти довоза зброї до Польщі і до України (котрої нарід цілий був в повстаню проти Росії) вона помагала совітському абсолютизмові захлиснути свою криваву петлю на шиї знеможеній в боротьбі за свою свободу українській демократії. Під сим взглядом вона зрештою мало чим ріжнить ся від політики свої попередниці. Бо коли „трета“ виступала герольдом московської експозитури в Харькові (так зв. Українського Совітського Уряду) то „друга“, як напр. група Sozialist. Monatshefte виступала за порозуміння з царом, намовляючи віддати йому навіть Константинополь або википваючи національні претензії України, як се робив Каутський в Neue Zeit через те, що — Гоголь писав по російськи. (Точна аргументація світила „наукового соціалізму“!) Підчас цілої війни — і се нестерта ганьба в міжнародній соціал-демократії! — ніодна соціалістична часопись не піднесла голос протесту проти злочинів російського царату в Галичині, ніодна не поставила ся з симпатією до націй, що визволяли ся з російського ярма. І одна і друга інтернаціоналя зі сувереним легковаженням переходили до порядку деного над терпіннями, сподіваннями і боротьбою України. „Друга“ підтримувала морально царську диктатуру на Україні, „трета“

тідтримувала там, і то не лише морально, дїктатуру совїтську. Обидві ставили понад все інтереси зникаючої горстки мїйського пролетаріату над потребами величезної маси сїльської демократії. Сим якраз дефїнюеть ся наше відношеня до интернаціонального соціалізму. Сей интернаціональний чинник — ворожий нам і, яко такий, мусить бути викреслений з числа міжнародних сил, на котрі ми повині спирати ся в нашій акції. Ті сили, на котрі ми маємо спирати ся в міжнародній політиці се ані интернаціональний соціалїзм, ані паціфізм, ані вїльсонїзм, тїльки ті, що не є ні такі індолентні, як дві остані, ні такі ворожі нам, як перша, котрі з одної сторони представляють собою реальну силу в міжнароднім житю, з другої — можуть ділати в напрямку здійсненя нашого домаганя — національної непідлеглости.

Відкидаючи всі интернаціональні доктрини, що перешкаджають осягненю сего ідеала мусимо поставити націю в умови, котрі реалізацію сего ідеала роблять можливою. Інакше сперти ся на сили, сприяючі сій реалізації.

Тою силою, на котру ми маємо сперти ся є так званий імперіалїзм європейських держав, оскільки його напрямок покриваєть ся з напрямком нашої політики. Ним — *de gré ou de force* маємо послугувати ся, коли хочемо не балакати про політику, лише її робити. Сей постулят: шукати опертя в державах, котрі ділають в напрямку здійсненя нашого національного ідеалу не новий для нас. Він тїльки продовжує нашу традиційну політику, політику Хмельницького (його союз з Карлом X. Іуставом), Виговського (Гадяч), Дорошенка (Константинополь), Мазепи (Швеція) та цілої нашої політики від 1917. р. Позитивна сторона сего постуляту, його деталізація — се шуканя союзу з тими країнами, інтереси котрих суперечать в дану хвилину інтересам Росії. Сю засаду треба проголосити отверто, не лякаючись політичних проїдисвітїв або власних интернаціоналістів, заметеличених большевіцькою пропагандою, гримаючих проти „запроданя країни“ антантському чи німецькому імперіалїзмові. Ті чи инші держави, на котрі можна числити, можуть бути „імперіалїстичні“ чи — „реакційні“ — се нас нічо не обходить. Се історичний факт, що ні одна нація не визволяла ся лише власними силами.

Здійснити свої політичні цілі вдавалося їм тільки тоді, коли вони втягали свою справу в круг ідей загальнішого характеру, звязували її з інтересами інших держав. Ми не повинні робити ніякого винятку з того правила, мусимо спирати ся на кожну силу, котра помагаючи нам має ту саму мету: поділ Росії. Думати інакше, будувати свою справу на боротьбі з „світовою реакцією“ або єднати її з справою „визволення всіх націй“ — значилоб робити політику Дон-Кіхота, політику національного самогубства. Практично се значилоб, м. и. під час війни руйнувати таке важне заборолло проти Росії, як Австрія, а тепер — нищити Британську Імперію, себто силу, котра не нині то завтра одинока буде спосібна вступити в отвертий конфлікт з Росією, в обох випадках — збільшувати силу і вплив на європейську політику держави, до розпаду котрої ми мусимо стреміти. Як вже зазначено вище, Росія не має привілею забезпечувати свої міжнародні національні інтереси способами, які їй видають ся догідними. Коли для добра російської державної ідеї потрібно тягнути в сферу її впливів Україну та ослабити політично Європу з помічю азійських ханів і претендентів на Падішахів, з помічю мусульманського націоналізму, то в наших інтересах лежить не допустити до сего всякими можливими способами. Подібно як Росіяне, серед різних імперіалізмів, можемо послугувати ся таким, котрий може бути нам корисний. Зрештою можна бути певним, що ні оден з них не буде для нас страшніший від імперіалізму Росії, котра по большевіцьким експерименті захоче ресурсами України в першій лінії відбудувати себе економічно.

Особливо під теперішню хвилину поміч європейського „імперіалізму“ буде нам потрібна, як ніколи, а се з огляду на цілковиту зміну політичного положення Європи, що наступила наслідком війни.

Се положення поволі вертає до того, яким воно було перед 1871. роком, коли Росія була головним ворогом європейської демократії. Ролю, котру грала Росія в європейській політиці і політичних комбінаціях західних держав була цілковито інакшою перед і по 1871. році. До сего року не могла зважати ся Европа довірити Росії ролі оборонаці цивілізації, котру ся дістала і відіграла з таким блеском під час війни. Німечина

не була ще злучена і не посідала Ельзас-Льотрингії. Італія, що ледви уконститувала ся, яко незалежна держава, ще не мріяла про нові ревіндікації від Австрії. Ся останя (се було щойно по Садовій) ще не ввійшла в сферу впливів Берліна. Вона хитала ся між політикою вільної руки і союзом з Францією. Сепаратистичні тенденції її народів ще були за кволі, а дуалістична система, що сим тенденціям запобігала, числила ледви кілька років. Турецький труп ще не виражав нахилу бути перенесеним на пчинтар, а привид Берлін-Багдад ще не показав ся на політичному екрані Європи. В таких обставинах не було на нашім континенті жадної держави котраб жичила собі непомірний зріст російського кольоса. Навпаки, вже помітні російські наміри поділити Австро-Угорщину непокоїли Європу збуджуючи в неї недовіря. Се була доба політики, що ще жила традиціями 1853—1856. років, політики, що не була ні русофільською, ні австро- ні германофобською. Лорд Пальмерстон, граф Бойст, Віктор Гюго і генерал Лямермора, командуючий італійським експедиційним корпусом в Криму, котрого погрудя стидливо винесли з італійської Камери в 1915. р. були символами сих настроїв урядів і громадської думки на Заході. Ситуація змінила ся по 1871. році, а в роках 1907—1908 стала цілком протилежною. Австрія, котрій Наполеон III. відмовив союза, під претекстом що з трупом не робить ся союзів, наближуєть ся до великої Німеччини, що стає найбільшою мілітарною та найсильнішою економічно державою Європи. Від сего часу Париж знав, що інвазія французьких військ в Альзації напіткнеть ся не тільки на опір поморських Гренадірів, але й кроатських полків Франца-Йосифа, підтриманих гарматами Скоди. Італія знов, котрої політика до її східного сусіда офіційально не змінила ся, не могла всеж таки ігнорувати, що Трієст і Трентіно в разі потреби боронитимуть ся також баварською піхотою. Часто повторювана фраза — „будучина Німеччини лежить на воді“ поперта славнозвісним морським програмом Тірпіца, звучала для брітійського вуха, як провокація, а романтична подорож Вільгельма в Святу Землю (1898) ясно показала, що коли наддунайська монархія не мала зробити ся помостом для економічної та політичної експанзії Німеччини в Малій Азії, з усіма

наслідками сего факту для держав, що вели активну орієнтальну політику, — то в таким разі треба було шукати сим державам всіми засобами знищити турецьку і габсбурзьку монархії, ставлячи на їх місце ворожі Німеччині славянські держави. Свіжий дух, що зачав віяти з понад Шпре в Туреччині та в Австрії, куняючий в своїм лицарським, але непристосованім до модерних часів фєвдалізмi, — сей свіжий дух почули скрізь в Європі. Там рішили нарешті замість того, щоби безчино приглядати ся одностороній ліквідації двох політичних центрів, Відня і Константинополя, спровокувати таку їх ліквідацію, в котрій кожний дістаєби свою частину. Кожний, розумієть ся опрiч Німеччини. З того кругу ідей повстала спершу в Парижі та Римі, а пізнійше і в Лондоні ідея російської противаги (*contre poids russe*). Ся ідея, до котрої французька громадська думка поволі призвичаїла ся ще від часів Тена і Іамбети, зробила свій урочистий вступ до Франції разом з фльотою адмірала Авеляна в Тульон. Підчас боснійської кризи 1908. р., коли рівночасно албанське питання і отравтське прийняло небезпечну актуальність, думка про російський аліанс зачала мимо існуючого союзу з центральними державами, здобувати терен і на апенінським півострові. Власне приступлення Італії до союзу двох цісарів, власне заключеня тридержавного союзу, було початком тої дороги, що привела пізнійше Італію до війни з Австрією, якби парадоксально се не звучало. Бо приступлення Італії до австро-німецької комбінації та зміцнення через се тридержавного союзу покляло кінець незалежній політиці кожної з великих держав, гуртуючи їх в два ворожі табори. Сей поділ прискорив вибух війни, а тим самим ввів пляни Італії на Адрію в сферу близької можливості, що, своєю чергою, було виключене, як довго Італія стояла по стороні центральних держав. Приєднання Італії до німецько-австрійського союзу прискорило отже її отвертий виступ проти центральних держав. Раконіджі (побаченя італійського короля з царем 24. X. 1909) було природною консеквенцією дня 20. мая 1882. р. коли Італія ввійшла, як третій член до австро-німецького порозуміння. По невдачі кількох спроб зблизити ся з Німеччиною (особливо за канцлерства Бюлова) і розпачливих спроб навести Австрію

до давньої політики Бойста, вийшла зі свої „блискучої самітності“ також Велика Британія, що також зачала політику зближення з Росією (угода 31. VIII. 1907). В той час ніхто з союзників не мав нічо проти того, що Росія розпоряджала долською розгоною дошкою для офензиви проти Німеччини, а українською — проти Австрії. Історичне призначення сих націй полягало для союзників на тім, щоб вони дали себе звалити російським арміям, а принцип національності в застосованю до Східної Європи був для союзників „туманою засадою“ (prinсір пнагеух). Росія стала істотним чинником європейської рівноваги, російський примітивізм — особливою формою демократії, а старий панславизм, перехрещений на неославизм, свіжо зачесаний та наперфумований, став знов salonfähig в Європі. В той час, як і тоді, коли ходило о коаліцію проти Туреччини в XVII. в., Європа робила розпачливі зусилля добиваючи ся ласки московського царя. По скінченю війни світ опинив ся перед новою ситуацією. Спроба Німеччини (при допомозі Відня і Стамбула) скривувати горизонтальні лінії експансії західних держав Марсель-Смирна, Венеція-Трієст, Отранто-Вальона, Каір-Ковейт-Бомбей — не вдала ся. Роля Берліна в Орієнті скінчила ся. Через дезанексію Ельзасії та Льотрінгії та союз Франції з досі нейтральною Бельгією ослабла ударна сила Німеччини на Заході. Повстання нових ворожих їй держав на трупі австро-угорської монархії — замкнуло їй дорогу на Південь. Її колонії та фльота знищені. Отже всі майже цілі, які ставляли собі держави коаліції, шукаючи союзу з Росією вже здійснили ся. Тим самим тратить сей союз рацію істнованя. Від тої хвилини, коли альзацьке питання розв'язано так, як хотіла Франція, німецьке і турецьке — як хотіла Велика Британія, австрійське — як Італія, від тої хвилини зачав ся смерк ідеї російської противаги на заході. Росія, що володіє Варшавою, Києвом і Севастополем, загрожує вже не Потсдаму, Шенбруну і Золотому Рогу, але — Празі, Букарешту, італійському Фіуме і антантським впливам в Малій Азії. Ся небезпека представить ся ще страшнішою, коли взяти під увагу, що в разі відновлення традиції славянської політики (посуваня в сторону Адрії та Середземного моря) Росія напіткнеть ся не на кольоси Німечину і

Австрію, лише на ривалізуючі між собою новосформовані державки на Заході і Полудні, на розпорошену Австрію і розпорошену Німечину. В таких обставинах виростає російська небезпека для Європи до розмірів, що лишають в тіні небезпеку з перед 1871. року.

Ся небезпека набере просто катастрофального значіння, коли згадати про можливість німецько-російського союзу. Загально беручи істнованя в центрі Європи компактної маси дісціплінованої, пересякнутої воєним духом раси, що числить близько 70 мільонів, є великим плюсом для України. Бо ся раса, осбливо по збальканізовану Середної Європи се одинока сила, котра може втримати завойованя Європи Росією. Виходячи з того факту деякі німецькі політики (Рорбах) уважають, що сталою лінією німецької політики на Сході має бути попіраня окраїних держав, бо тільки ослабленя Росії може на завше усунути з німецького політичного овиду марево московської Dampfwalze. Можемо поминути питання, чи сі погляди слухні чи ні. Певно, що в деякі моменти, як остатніх десять літ перед війною та підчас війни, німецька орієнтація української політики була одиноко можливою і, як показали події, такою, котра осягла головну свою ціль: розбитя Росії. Але тепер мало виглядів на се, щоб ся орієнтація могла принести які будь користні результати для України. Бо все жене сі обидві держави, Німечину і Росію, в обійми одну другій. До 1914. р. політика Прусії, а потім і Німечини, проти Росії була політикою заприяненої держави. Як в 1828—1829, в 1830—1831 і в 1863, підчас польських повстань, підчас Кримської війни Прусія, а підчас війни 77—78 рр. і Японської—Німечина, все відносила ся приязно до імперії паря. Потреба вести сю політику зближеня обох країн знаходила свій відгук і в Росії, та коли генерал Куропаткін писав в своїх мемуарах, що не лежалоби в інтересах ні Німечини ні Росії вести війну між собою, з него говорила майже вся громадська думка Росії¹. Як відомо, також Бісмарк все шукав союзу з Росією. Він був тої думки, що коли Австрія та Росія знайшлиб собі занятя на Сході, се булоб лише на руку Прусії, котраби тим способом

¹ Ієп. А. Куропаткін, Мемуари, ст. 59.

увільнила ся від тиснення сих обох держав¹. В сей момент Бісмарк ще думає, що ціле східне питання не варте кості одного поморського Гренадіра. Тому він стремив в 1872 р. до союзу трох цісарів. Тому аранжував відоме побачення в Скервевіцах (14. X. 1884), де на перераження всего світа заключено славновісну „контрасекурацію“. Не мало услуг оказала своєю чергою Берлінові також Росія, за Наполеона I. і III., підчас поразунку Прусії з Австрією і з Францією². Ся традиційна німецько-російська приязнь мала під собою чотири головні підстави. По перше, Прусія не мала спершу інших опріч контінентальних претензій (1864, 1866, 1870) але ще ніяких світових і кольоніальних забіганок. Далі, Німечина в своїй контінентальній політиці не лише не стояла на дорозі Росії, але також мала з нею деякі спільні цілі, як напр. в своїй польській політиці. По третє, се були торговельні відносини, що лучили оба сусідні цісарства тісними вузлами. Нарешті географічне положення обох країн впливало на їх тодішню політику. Спільна границя між Росією і Німечиною з погляду стратегічного має подвійне значіння. Коли вона з одной сторони наражає одну з тих держав на напад другої, то вонаж дає можливість комбінованих спільних операцій проти третьої, координованого зосередкованя скупчення і поділу сил воєних і средств виживлення. Союз тих держав повбавивби евентуальну блокаду зі сторони їх противників всякого ефекту.

Сю, так сказати, природну приязнь між Петербургом і Берліном трохи закаламучено від того часу, як вступаюча на арену світової політики Німечина стала рішучо по боці наддунайської монархії. Від сего часу, втягнуті в вир подій обидві „приятельки“ опинили ся перед провалами, в котре зрештою таки звалили ся. Але се наступило не раптом і навіть підчас війни уважала Німечина акцію проти Росії за неприємний, проти її волі їй накинута обовязок. Коли в перший рік війни стало перед Німечиною питання: проти кого — проти „російського варварства“ чи проти „вампіра контінента

¹ Gedanken und Erinnerungen I, 12.

² Про російську політику Німечини пор. „Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland“, D. Donzow, Berlin 1915, переложено в Києві 1917; у Львові 1918.

— облудного Альбіона“, відповідь не була на користь Англії. Вже оперативний план німецького генерального штабу, інвазія Белгії та раптовий наступ на Францію при дефензиві на Сході, свідчив досить проречно про напрям політичної орієнтації керуючих берлінських кругів. Др. Рорбах, в своїй новій книзі писав: „генеральний штаб рішив уважати стосунок до Росії, як істотний момент, а до него прихилила ся і публична думка, зеднано до сеї ідеї також цісаря.“ Побідила концепція особного миру з Росією і невблаганої війни проти Англії. Семуж русофільству треба завдячувати і факт, що раптом застановлено в осени 15 р. офензиву проти Росії, хоч, як оповідає той самий Рорбах, заявив Гінденбург, що взяття Петербургу рішилоби війну, бо 60% процентів російської амуніції були в нім і коло него зосередковані¹.

В ніякій суперечности з таким курсом німецької політики не стояла так звана політика поділу Росії. Бс сю політику формально накинено Німечині невблаганим ходом подій, але ніяк не намірами уплянованими з гори, як напр. політика розділу Австрії та Німечини для Антанті. Подібно також інвазія України була страшаком, котрим послуговували ся лише Москалі на доказ, що ціла „українська інтрига“ носить штемпель *made in Germany* — версія, в котру зрештою навіть вони самі не вірили, бо знали, що Берестейський мир заключено не для реалізації великої ідеї поділу Росії, лише тому, що се був конечний обом державам центральним „хлібний мир“ (*Brotfrieden*). Ідея поділу Росії як певний політичний план істнувала тільки в немногих головах в Німечині перед війною. По війні, мимо того, що ся ідея прибрала конкретні форми, стороників її в Німечині можна було обчислити на пальцях. Тепер в перший день, коли стануть на ноги Німечина і Росія, вони опинять ся в положенні сих продаючих очі п'яних, покинутих товаришами, котрим презентують рахунок дебошу. Спільний ґрунт для *amitié* і навіть для *alliance*. Особливо, коли прийняти під увагу повстання нікому з них непотрібної Польщі, та що по ліквідації німецької виправи в Малій Азії та Австрії, всякі причини до ворогування між двома державами зникли. Не можуть бути

¹ Politische Erziehung, S. 52.

такими причинами, розумієть ся, і претензії Великої Британії на Константинополь ні польонофільська політика Франції.

Ся змора німецько-російського союзу диктує нашій політиці більш колибуть шукати опори в так званого антантського імперіалізму, себто в тих держав, серед Антанти, котрі зі зміною політичної карти Європи попадуть в антагонізм до Росії. Об'єктивно беручи для нас катастрофальне всяке ослаблення держав, котрі сусідують з Росією (взглядно з Україною) бо вони, як Німеччина, Австрія, а свого часу і Швеція і Туреччина, все були запорою російському посуваню на Європу і тим самим охороною для нас. Ось чому тепер для нас належить вітати всяку солідну комбінацію, котра моглаб заповнити отвір, що повстав на західній границі Росії в наслідок Версальського мира. Для того в наших інтересах лежалоби створення солідного бльоку держав від Балтика до Чорного Моря. Для того в наших інтересах сильна Румунія, Угорщина і Польща. Для того добре булоб, колиб union Як зачавби повітати над Босфором і Дарданелами. Се значилоб, що міст між Європою і Азією, як називав Константинополь Карл Маркс, зробив ся *tête de pont* Європи в її поході на Схід, а не Росії в її експанзії на Захід. Взагалі, з всіх можливих анти-російських комбінацій на дальшу мету найможливішою представляеть ся комбінація з Англією, котра через свою активну політику підтриманя „окраїних держав“ довела, що їй та може їй одиноко, залежить поважно на розділі Росії¹.

Політики з жіночою психологією, себто ті, для котрих льогіка пасує перед чувством, закинуть напевно односторонність сим поглядам. Як, бачити колективний ідеал нації тільки в боротьбі з Росією? Якуж ролю займає тоді в сій концепції Польща? Розумієть ся, щоб бути консеквентним треба булоб ще запитати де Румунія, де Угорщина, взглядно Чехія, але лишім ся при одній Польщі. Отже, питають ся: чи ідеал, в імя котрого полумям горіла Україна як довга і широка 270 літ тому, не лишив ся колективним ідеалом нації? Ні, не лишив ся. Так, як ненависть Голяндців до Еспанії перестала

¹ На сю ролю Англії в розв'язаню російського питання звертав я увагу в квітні 1918 р. підчас німецької окупації України.

Гл. Д.-Допцов, — Міжнародне положення України і Росія, — Київ 1918.

бути складовим чинником нідерландської національної ідеї. Чувства, що одушевляли наших дідів проти Польщі, ввійшли лише як дрібна частинка в політичний ідеал нації, будучи, відновлені тепер, в своїй великій частині нічим іншим, як політичним атавізмом, хоч може і походячим з великої любові до рідного краю. Стендаль знав дві категорії любові (правда не до рідного краю): *l'amour passion*, любов, що мутить мозок і відбирає розум і *l'amour goit*, любов для забави, флірт паризького товариства часів Людвіка XV., при котрім згубити *esprit* було найтяжчим непростимим гріхом. Політики, про котрих мова, відчують до свого рідного краю лише перший сорт Стендалівської любові, котра в політичнім, так як і в товариськім світі, часто тільки осмішує палкого адоратора.

Так Польща. Маємо з нею багато неполагоджених рахунків, і тут і там, та ще десь. Але все се конфлікти локального значіння, може болючі і страшні, як питання Ельзасці та Льотрінгії для Німечини, зглядно Франції, але всеж локального значіння, котрі мимо свого трагізма ніколи не зможуть наповнити собою поняття колективного ідеалу, не лише частини, а цілої нації. Не треба спускати з ока, що відносини між нами і Польщею (що до взаємної числової та політичної сили) скорше нагадують відносини між Австрією та Угорщиною, а не, скажім, між старою Австрією та Чехією, що колективного ідеалу з українсько-польського антагонізму так само не можна зробити, як для Франції XIX. в. по Ватерльо, по Седані та Мец, не можна було зробити свого національного ідеалу з антагонізму проти Габсбургів. Найзавзятіші ідеологи ягеллонської ідеї не мріють і не можуть мріяти далі, як по Збруч і Случ, не підносячи претензій на решту Волині, Поділя і Київщини, не кажучи вже про Херсонщину, Катеринославщину, або про дідизну Вишневецьких Полтавщину. Не значить се що зглядна скромність їх претензій йшла в парі з їх оправданостю, але наївно булоб робити з тих аспірацій центр нашої політики, тоді коли маємо під боком наріл, що підносить з сильнішим натиском права на цілу українську територію, навіть на ту її частину, котра як Галлячина, ніколи до него не належала. Не треба чейже забувати факт, що — Українці в Києві, се тільки винятково також значить: і Поляки в Києві, Але совітські Українці у Львові — се ковче значить: і Росіяне

у Львові. Так було, коли „малоросійські“ полки вступали з українськими піснями до Львова в 1914. р. самим своїм видом заганяючи бідного Павлика в могилу. Так було в 1920. р., коли кавалерія Буденного, під оплески вари збожеволілих укрїнських „патріотів“, готовила ся вступати у Львів. Дрібною частиною переживань і споминів входить і наш західній антагонізм в наш національний ідеал, але суть сего останого — инша. Більше. Концепція того великого і старого конфлікту між Европою та Росію кидає нас, чи ми того хочемо, чи ні, разом з Польщею, по сю сторону демаркаційної лінії, по сю сторону барикади. З тим фактом також мусимо числити ся, мимо протестів маляків, котрим милі традиції Таршівці, або Переяслава. Не треба забувати, що в данім питаню ніколи перед нами не стояла так справа, як перед Поляками, котрі мали вибирати: Німечину або Росію, держави майже однаково сильні та однаково небезпечні і ворожі Польщі. Питання — Польща чи Росія в нас не існувало. Се питання ставляло ся так: або спираючи ся на цілу бувшу „західну Росію“ (нові окраїні держави), що без Польщі і (без Румунії) було неможливим, — і роблячи відповідні, зрештою часові і майже конечні жертви, прямувати до суверености України. Або знов — через антипольську або антирумунську політику, розбити бльок західних окраїних держав, старати ся відібрати українські провінції Польщі та Румунії — ціною зеднання їх всіх під Росію, ціною втрати національної суверености. Жертвувати частиною для цілого, або цілим для части, політика провінціональна і політика національна. Третої не було. І тому, якіб горячі обвинуваченя не кидали своїм противникам наші провінціалісти, якби не апелювали до чутя (проти Ланцута можна згадати безчислені „Чрезвычайки“ і навіть Талергоф, котрий міг одначе лише Дудикевичівців привести на сторону Росії якби вони ще перед тим не зробили вже вибору), кожний, хто стремить до зеднання всіх українських земель зараз ставляючи сей постулат по над все і орієнтуєть ся на схід — працює на користь Росії, помагаючи їй поставити хрест над українською непідлеглистю. Льогічний наслідок першої, національної політики — болісна, але певно часова, втрата кількох провінцій. Льогічний наслідок противної політики — Росія на наших землях!

Суть спору між нашими „польонофілами“ і „москвофілами“ — проста. Прибитість, інертність, аморфність російської суспільности, і се, що в ній всі реформи мусіла робити одиноким політична активна сила в країні — держава, витворили в безкритичних земляків легенду про меншу агресивність російської суспільности, про меншу небезпечність Росії, як і легенду про „соціальну монархію“, легенду, котрій як побачимо пізніше, бив чолом навіть Драгоманів. Російська суспільність віками мовчала, не сміючи говорити, не беручи участі в публичнім життю, тому в нас зачали вірити в її лібералізм (вона також була пригнічена). На заході, також і в Польщі, суспільність здавна була активна, вона, а не лише уряд, робила історію, отже мусіла сама власними руками робити се (пригнічення інших народів), що — за мовчазною згодою величезної більшости Росіян, робив москвофільський уряд. Для того польська суспільність виглядала для вульгарного ума більш агресивною і більш небезпечною. Там був суспільний націоналізм, там були всякі національні колонізації, боротьба о землю, там піла суспільність вела екстермінаційну проти України політику, про що легко переконатися хочби з лектури Костомарова, в котрого однак — у всім де ходить о Росію — стрічаємося лише з царськими боярами. Я вже з гори зазначив, для уникнення плутанини, що питання вибору між Польщею і Росією не представляєть ся так, що або Польща або Росія має панувати над цілою українською територією, лише так: чи зєднати всі українські землі під егідою Росії, тратячи їх невідлеглисть або, в звязку з цілим союзом держав від Балтика до Чорного Моря (включаючи евентуально Румунію та Угорщину) добивати ся сеї невідлеглисти ціною деяких територіальних хвилевих уступок. Зрештою, твердження про меншу небезпечність російського націоналізму, про меншу агресивність російської суспільности тільки позірно мають слушність. Польща провадить систематичну польонізацію українських земель?! Те саме робить і Росія: Реформа 1863. р. в своїй сугі була нічим иншим, як примусовою експропріацією близько четвертої частини землі, що була в користаню українського селянина на річ російського панства, що стало ся не лиш в його економічних, але й в національних інтересах. Далі, систематичну колонізацію українських земель провадив російський

уряд і пізніше, спроваджуючи цілі села з Московщини на Таврійські та Херсонські степи або навіть на Поділля. Все те були прояви новітнього суспільного націоналізму, котрий розуміється через нерозвиненість російської суспільності не був ще так сильно виражений, але тенденції котрого були вже ясно визначені. Дальшим розвитком сего суспільного націоналізму в Росії була ціла політика всіх 4-х Дум та їх нагірка на українську пресу, на стоварищення культурні та господарські, на цілий національний український рух, а столипінський закон 1907. р. (нова виборча ординація до Дум) був виданий в спеціальній цілі знищити вплив неросійських національностей, в тім числі і української, на внутрішню і зовнішню політику держави. З пізніших опублікованих тайних урядових документів видно, що обмежуючи представництво селянства і козацтва на Україні, уряд мав на цілі головне недопустити до політичного впливу національного українського елементу. Отже, той суспільний націоналізм, котрий за наших часів набрав такої величезної сили в Росії, та котрий повинен був вже бачити (але не бачив) Драгоманів, він так само характеризує російську, як і всяку иншу суспільність. Різниця між Росією та Європою під сим взглядом лише ся, що Захід своєю культурою витворює рівночасно активність і в переможених, навчаючи їх хисту самоорганізації та духу відпорности. В Росії — аморфна маса в горі, але така сама аморфна, нездібна до опору маса з долу. Гаката і пруський мілітаризм нищив національно познанських і поморських Поляків, але рівночасно гартував їх відпорну силу, прищеплюючи їм свій дух організації та суспільної карности. Незвикла економічна організація пруської Польщі, котру подивляють самі Німці, і котра засудила на фiasco цілу гакатистичну політику, першорядність і висока моральна вартість польського жовніра, Познаньчика, все се наслідки великого виховуючого впливу Заходу. Австрія могла нищити нас, але, може проти свої волі, виховувала нас в дусі європейського почуття громадського обовязку і тим не тільки зміцнила відпорність Галичан проти Поляків, але й дала новій українській державі багато цінних по європейськи вихованих робітників. Та сама унія, що ще зберегла ся в Галичині також показала ся ліпшою зброєю проти польонізації, ніж православіє проти

обмосковленя. Приклади Ірляндців, австрійських і турецьких Славян, що мимо всего ліпше зберегли свої національні прикмети і національну волю ніж підбиті народи Росії, — це завжди ілюстрація згубного впливу на самодіяльність суспільности, який робить Росія. Поки ся жива сила нації, її активність, її організаційний змісл ненарушені, доти не можна заперечувати її будучини, а активність може забезпечити нам лише західна культура. Волиємо боротьбу з усіма її наслідками, волиємо можливість боротьби, аніж російську рівність рабів, рівність, котра може гарантує від утиску зі сторони рабської суспільности, але котра і нас самих робить неспосібними проти насильства спільного пана. Опріч того не треба забувати, що географічні і числові відносини народів Європи роблять сю остану не так страшною для нас, як Росію. Захід вже задля поданої причини не потрафить знищити якоїсь нації, ціла Німечина і Австрія не могли зробити з Польщею того, що зробила з нею Росія. В Австрії 8 мільонів мешканців Галичини мусіли стати королівством з далеко йдучими автономними правами, а 30 мільонів Угорців самостійною державою. Росія зробила з 12 мільонів „крулевяків“ Привіслянський Край з російським Генерал-Губернатором на чолі, а з 40 мільонів Українців „Юго-Западний Край“ та „Малоросію“, а коли незадовго перед своїм упадком здобула Монголію, ся остана дістала назву „Жовторосії“. При поділі Австрії при всій ненажерливості її сусідів, — саму незаперечено національно німецьку Австрію ніхто не міг анектувати, Росія при поділі Польщі забрала не лише неполські території, але й величезний шмат етнографічно польських земель, — „Царство Польске“. Російський імперіалізм для свого успіху конче потрібує знищити Київ і Варшаву, як незалежні політичні центри, Захід навпаки в своїх імперіалістичних цілях потрібує аби такі центри в Варшаві і в Києві повстали. Навіть тоді колиб він хотів обмежити їх самостійність, се йому з наведених причин і як свідчить історія, на довший час не вдало сяб. Росія се зробити може. Не допустити до сего можливо лише тоді, коли оперти ся на ті європейські держави, котрі в даний момент виступають проти російського імперіалізму, коли оперти ся на Європу взагалі. „Росія, — казав Герцен, — може оволодіти Європою до атлантицького океану, так само, як вона може

бути побідженою аж до Уралу. В першій випадку, мусить Європа бути порізненою. В другій — Європа повина бути міцно злучена в одну цілість¹.⁴

Ся лучність з Європою, при всяких обставинах, за всяку ціну, — категоричний імператив нашої зовнішньої політики.

IV.

Але не тільки зовнішньої, також і внутрішньої. Надзвичайно складне питання нашої внутрішньої політики майже ніколи не ставляло ся в нас принципіально. Ся політика диктувала ся знова „*Ramour-passion*“ — правдивою або вдаваною. А тим часом і тут страшено мстить ся зрада колективного ідеалу нації: Знайти сей ідеал не легка річ і всякі дилетантські експерименти дають ся тут в знаки, як ніде. Наприклад, хотіти застосувати теми політичної еволюції Франції до Англії булоб цілковитим божевіллям і партія, котра в Англії Пітта або хочби в Англії чартизма виступила з ідеями 1789. р. або з ідеями тиранісідства — на Британських Островах сталаби в найкоротший час свідком власного банкрутства. Так само, напевно бувби зачислений до божевільних політик, котрийби в Англії старав ся оперти внутрішню політику на сих елементах на котрих опирала ся вона в Австрії: на бюрократії, клері та армії. Старати ся віднайти загал політичних ідей та понять нації, що базують ся на її історії та економічній структурі, котрі зачерпнуті з напів забутих традицій предків, живуть в теперішній генерації, — значить знайти колективний ідеал нації в її внутрішній політиці, ідеал, котрого реалізація єдино може забезпечити народові його незалежність.

З тої універсальної засади політичної невідлеглости впливає перша найголовніша максіма внутрішньої політики: мати все за ціль створення не тільки культурної але політичної і нації, нації свідомої свого політичного цілаництва. Коли нація зформована, — не допускати впливів, котрі нищилиб сей цемент, котрим вона спаяна в одну державну цілість. Коли нація ще не представляє зформленої цілости — нищити все, що проєс такого зформлення стримує. В обох випадках ідеалом є скерувати всі помисли і стремління одиниць, груп і

¹ А. Герцень, Старий міръ и Россія, стор. 54.

племін нації до одної вищої політичної цілі. Нітцше вживав колись вираз *Wille zur Macht*. Отже, категоричним імперативом внутрішньої політики повинно бути — прицепити всім складовим частинам нації — „*Wille zur Nation*“, — „волю к атечеству“, як казав Мережковський. В нас тим остатнім терміном („нація“) за часів нашого упадку і, як то не дивно, за часів відродження, нехтували. Замість него вживалося термін народ („Українська Народня Республіка“). І в сім, як не може бути краще, відбивався факт, що ми не були ще тим, що Німці зовуть *Staatsnation*, лише тільки — *Kulturnation*, себто націю, що трималася разом почуттям культурної спільности, як напр. Німечина до 1871. року), а не вузами спільних політичних цілей, не волею взяти у власні руки свою політичну долю, як напр. Швайцарія, котра, хоч зложена з різних „культурних націй“, довела сю волю до найбільшого напруження. Нація в котрійся воля до власного політичного ідеалу, до політичного чину ще не розвинена, або розвинена рудіментарно, власне не нація, а тільки нарід. Слово нарід (*Volk*, *people*, *peuple*) мало у всіх народів трохи згірдливий сенс (звідси французьке „*populace*“), як щось низше, недозріле, як одна з верств нації, як російське „простонароде“, себто маса, позбавлена політичних аспірацій; а в Англії, наприклад, нації, що найповнійше втілила в собі поняття нації політичної, слово нарід (*people*) взагалі майже щезло, як означення поняття нарід, існуючи тільки в сенсі „всі“ або „люди“ або „служба“. Лише в польській мові слово *naród* не носило в собі сего згірдливого значіння, а се тому, що *naród* се властиво по польськи нація, а народ буде по польськи *lud*, котре якраз має сенс, що в інших мовах поняття народу. І лише в Росії безперестано плуталися ці два поняття — „нарід“ і „нація“, бо там нація суверена і незалежна завше мислилася, як пановання плебса, простонародя, диктатура мастерових.

Навпаки слово „нація“ завше служило на означення чогось вищого, шляхотнійшого. Се слово виражає стремління народа до гори, до вищих форм, до політичної самостійности. Се слово родилося або виринало з забуття в народів, котрі лаштувалися переходити зі стадії *Kulturnation* до стадії *Staatsnation*, котрі дозрівали до власного політичного ідеалу, коли в них прокидалася „воля до нації.“ Про *tentsche*

Nation починає говорити Лютер. Слово la nation набуває чим раз більшого значіння в політичній думці Французів з хвилию наближення революції, коли воно, як поняття держави стало домінувати над всіма стремліннями, ідеями і чувствами тої страшної доби, котра нишучи язикові та історичні партікулярізми зформувала Ельзасців, Бретонців, Провансальців, Полудневих і Північних Французів — в одну політичну націю. В сім самім сенсі вживається слово „нація“ і в Угорщині, в сій політичній нації par excellence. В уяві її великих державних мужів, Кошутів, Тісс та інших, — на всій території бувшого угорського королівства існували правда різні національності (племена), різні культурно-язикові гуртованя, як Румуни, Серби, Словаки, але одна одніська всіх їх обіймаюча мадярська політична нація з одною і тою самою політичною волею, в середині держави і на вні. Така була їх теорія (виняток робило ся тільки для Хроації, котра уважала ся за націю політичну), котра, як в уже згаданих випадках, досягла повного розвитку в момент найвищого напруження самоохороного інстинкту нації: в роки безпосередно попереджаючі велику війну і підчас сеї останой.

Ми про себе не можемо сказати, що ми, подібно, як неісторичні народи Австрії (Словінці, Словаки тощо) тільки народ, тільки культурницька нація. Щоби бути першою — жили ми занадто різничкованим суспільним житям, маючи все і свій міщанський і свій дідичівський стан (слабий розвиток першого — прикмета цілого Сходу Європи, не виключаючи Польщі), свою давну культуру. Щоби бути другою — занадто багато виявили ми волі до самостійного політичного життя. Дикої волі, часом викривленої, часом ніби атрофованої, ніби корчами зводженої на цілі віки, але такої, що потім прокидала ся раптом знова з тим більшим розмахом, з тим більшою енергією. Українці — се ні люд, ні народ, се нація, нація політична, бо перший не має взагалі ніяких історичних традицій, як збуджений зі сну люнатик жадних споминів про свою вандрівку, другий — має традиції, але однобокі, лише культурницькі. Ми маємо повноту сих традицій, хоч може й не таку багату, як щасливіші нації, але всеж традицій, котрими живе тільки історична нація. Ми може не маємо традицій Сорбони і Саламанки, але маємо спомини про Києво-

могилянську Академію. Може не маємо декларації прав людини і громадянина, ані habeas corpus act'a, але зате маємо традиції Немирича і Орликівської Конституції. Може на маємо традицій Столітньої Війни і „Великої Армії“, але маємо спомини про Жовті Води, Конотоп і Полтаву. І ніхто не сміє сказати, що на сих полях або за мурами наших культурно-просвітних інституцій рішала ся справи менш важні для долі людскости, або для політичної будучини нашого континенту, ніж ті, котрі рішала ся в Упсалі, в Сорбоні або на зрошених кровю полях Фляндрії. В своїй філософії права каже Гегель: „держава — се не штучний твір, вона знаходить ся в світі, отже в сфері сваволі, випадку і помилок. Невластиве захованя може її деформувати, з одної чи з другої сторони. Але й найгідкіша людина, злодій, хорий або каліка всеж живий чоловік: афірмативний принцип життя живе в нім, мамо його хиб, а тут власне якраз розходить ся о сей афірмативний принцип.“¹ Ми може каліка серед націй. Як на обставини, серед котрих нам довело ся жити, се й не дивно, але всеж — нація з великими історичними традиціями. Плеканя сих традицій політичної нації — се власне той перший категоричний імператив нашої внутрішньої політики, про котрий говорило ся в горі. Сей імператив каже нам ніколи не забувати, що головною цілю нашої політики мусить бути національно-державний, а не національно-культурний ідеал. Нація, що сего не розуміє, задивлена лише в культурні цінности, — засуджена скорше чи пізнійше на смерть. Ніякий культурний розвій без політичної невіддільности неможливий, ні навіть розвиток національної літератури. „Що се може бути за література, література народа без політичної самостійности?“ питаєть ся Фіхте і відповідає, що цілю літератури є вривати ся в публичне життя і старати ся сформувати його після свого ідеалу. Літератор думає, за тих, що правлять і „тому може він писати тільки в такій мові, в котрій править ся державою, в мові народа, що творить національну державу.“² Баварці не стали нацією не тому, що мали спільну мову з иншими Німцями, лише тому, що стратили свою політичну незалежність. Мають натомість свою особну культуру Голяндці, себто такі самі Німці, як і

¹ Hegel, Philosophie des Rechtes.

² Rede an die deutsche Nation.

Баварії, тільки через те, що їм удалося вибороти власну державність. Нація „культурна“, не маюча власних політичних ідей мусить жити чужими, звикло переложеними, чужим колективним ідеалом. Вся її культура, що не виходить поза рамки примітивного, стає перекладом з чужого. Національна психіка вироджується в скалічення. „Нація“ перестає бути повним організмом, вона робиться сектою, як Жиди або „старообрядці.“ Роздвоєна психіка одиниці, що має нещастя належати до такої нації, шукала повноти змісту і в своїх безуспішних змаганнях кінчила або Дон-Кіхотством, як Містраль, або божевільям, як Гоголь.

З принципу політичності нації випливає недопустимість ніяких інших, що претендувалиб на вищість над ним, над принципом політичної невідлеглихості. В ім'я цієї засади відкидається поперше примат територіального зєднання всіх частин нації. Бо лише коли хоч в невеличкій частині народу жевріє ідея незалежності, коли хоч частина народу має змогу виявляти волю нації то це ліпше, ніж коли підіє цілий мозок нації в рабстві атрофуючи в цілій нації волю до самостійного життя. З тогож принципу випливає недопустимість жертвувати політичною незалежністю задля осягнення економічних вигід для країни, бо втративши власну політичну волю, нарід не довго користатиме мнимими економічними вигодами, стаючи скоро рабом переможця. Рівнож не сміється жертвувати політичним ідеалом в ім'я „соціальної справедливості“, в ім'я сих чи інших космополітичних, інтернаціональних ідей, бо і в сїм випадку кінчать ся на уярмленю нації.

З тогож принципу випливає конечність відстоювати права нації не проти того чи иншого режиму, лише проти агресивних замірів інших націй, бо не соціальна боротьба є домінуючим чинником в міжнароднім житю, а боротьба расова, боротьба народів з народами.

Той хто сего не розуміє, якимби патріотизмом не прикривав ся, бореть ся за ідеали суспільної верстви, провінції або племена, але не за політичні ідеали нації.

Засада політичності нації тягне за собою другу важну засаду внутрішньої політики, засаду, з котрою нація стоїть і паде. Ся засада — се примат зовнішньої політики над внутрішньою, або підпорядкованя остатної першій. Всі напрямки та цілі

політики внутрішньої мусять оцінювати ся після того, чи вони спряжують устояти ся нації в тій війні всіх проти всіх, котра панує в міжнароднім життю, чи ні? Внутрішні реформи, урядження, принципи, що захитують незалежністю нації на вні, мусить ся без жалю викидувати на смітник історії. І навпаки, ідеї та принципи, якимиб вони кенськими не видавались засліпленням доктрінерам або фанатикам всяких „ізмів“, треба з залізною енергією проводити в життя в середині держави, коли сего вимагає інстинкт самоохорони нації, коли через них вона потрафить встояти на власних ногах, як незалежний гуртовий організм.

Організація внутрішніх сил в державі мусить відповідати вимогам її зовнішньої екзистенції, та ніколи навпаки. Се передовсім не треба забувати стороникам певної універсальної форми конституції, парламентарським або „радянським“ кретинам, котрі навіть в епосі, коли йде о життя нації, коли всі її сили треба сконцентрувати в одній руці, підпорядкувати одній волі, — домагають ся „привернення конституційного режиму“, „свободи преси“ і пр. В одних випадках сі фанатики — се тільки папуги, що вміють вимовляти давно заучені слова про свободу, рівність і братерство. В других — свідомі провокатори, котрі з тих чудових слів роблять собі ще менше, ніж ті проти кого вони їх беруть в оборону. В сіх остатніх випадках, їх робота се робота людей над руїнами немилого ім державного організму. В обох випадках се демагоги, що можуть стати незвичайно шкідливими в критичні моменти напруження всеї енергії нації. Сю засаду треба памятати рівнож Дон-Кіхотам всенародного братерства і міжнародного паціфізму. Серед сіх людей також не мало шкідників, взагаліж вони належать до класи, котру Німці називають загально-небезпечними ідіотами. До сеї категорії належала між иншим німецька соціал-демократія до 1914. р. в своїй політиці відмовлення воєних кредитів. Лежачи на центрі Європи, окружена державами, котрі всі мали претензії до її території мусіла Німечина зброїти ся до зубів. Сему приказу мусіла підлягати ціла її внутрішня політика, се мусів признати і один з найбільших ворогів Німечини, Льюїс Джордж, котрий ще перед війною сказав, що нарід, котрий знаходить ся в географічнім положеню Німечини, мусить бути мілітаристичним народом. Про сю засаду думав і

знаний Штайн в остатніх днях 1813. року, коли запитаний про бажаний будучий устрій німецької держави, відповів, що сей устрій має бути такий „котрий давби силу відпору проти заграниці“¹. Сю засаду знав добре й Бісмарк, що хоч сам юнкер, монархіст і консерватист, уважав потрібним послуговувати ся навіть революційними гаслами в середині держави, коли се було потрібно до зміцнення її зовнішньої незалежности. В своїх „Думках і Споминах“ писав він: „з огляду на конечність боротьби з кольосальною перемогою заграниці, в конечнім випадку, хапати ся навіть за революційні средства, не вагав ся я ні хвилину викинути на стіл найсильнішу тоді з карт лібералізму, загальне виборче право . . . Принятя загального виборчого права було зброю в боротьбі проти Австрії та інших держав, в боротьбі за німецьку єдність, а рівночасно погроза остатніми средствами в боротьбі з коаліцією“².

І ми знаємо, що він не помиляв ся в своїх рахунках. Навіть Лясаля і його партію зеднав для себе і для держави в критичний для нації момент. Підводячи висновки сій своїй політиці старий канцлер писав: „в подібній боротьбі на життя і смерть не бачить ся зброї, за яку хапають ся і цінности, котрі через її вживаня нищать ся: одинокий дорадник тоді успіх в боротьбі, рятованя незалежности на вні.“

Революція чи еволюція, загальне виборче право чи диктатура, клерикалізм чи антиклерикалізм, роялізм чи республіканізм, — все мусить підлягати категоричному імперативу зовнішньої політики, утриваленю політичної незалежности нації.

В наших умовах зміст понятя „волі до нації“ набірає специфічний характер, і тут ми підходимо до третього постуляту нашої внутрішньої політики: до т. зв. традиціоналізму. Аби нація могла утримати ся на вні, мусять бути міцними сі урядження та ідеї, котрі віками довели свою пристосованість до народної психіки, досвідом довели, що потрафлять бути міцним цементом суспільности. Сі ідеї та урядження випливають з того ідеалу нації, котрого головною прикметою є відстоюваня свої незалежности проти Росії. Нарід, котрого історичним завданням і підлю було не дозволити московським впливам вийти поза свої етнографічні границі, му-

¹ Meirrecke, Weltbürgertum und Nationalität, ст. 182.

² Gedanken und Erinnerungen, Т. II, ст. 78.

сять плекати в своїй внутрішній політиці ідеї, на котрих нація в своїй боротьбі зросла і зміцніла: ідеї окцидентальної культури. З прімату зовнішньої політики над внутрішньою, з вимоги політичної незалежності і традиціоналізму впливає, як логічний наслідок вимога окциденталізації цілого нашого внутрішнього життя. Можна мати різні погляди на наше минуле, як і різні культурні симпатії. Але два факти ніхто не посміє заперечити: що першим етапом або передумовою політичної сепарації від Росії є культурна сепарація та що тільки так довго могли ми опирати ся російським впливам, як довго непорушно стояли засвоєні нашим народом традиції герmano-латинської культури. Се вона вложила в нас індивідуалістичну психіку, її активність, котрі ділаючи, як в одиницях, так і в групах, дозволили ставити чоло російським впливам. Литовський Статут, Магдебурзьке Право, незалежна від світської власти церква (латинсько-римський принцип) церковні братства, козацькі товариства (ідея „лицарства“, що лежала в їх основі, також чисто європейська), становий конституціоналізм, зрештою приватна власність — все се були урядження, що виробили з нації європейський тип організованого колективу, збудованого не на московським принципі приказа, тільки на англійсько-європейським — самоуправи (Selfgouvernement). Інституції, що виробили в нас велику відпорну силу, а в одиницях — сю активну психологію борця, що своє найбільш викінчене виявленя знайшла в Америці. Я вказував вище, як ся активістична психологія помогла Україні стати запорою побідному ходові російського деспотизму, в його політичній, релігійній та соціальній експансії. Се, що було перепорою сій експансії тоді, лишило ся нею і досі. Коли інституції, що витворювали сю психіку, зникали, „московили ся“ або, що було те саме „православили ся“, нація стала наближати ся до тої медузоватої маси, якою була і є маса російського народу. Шляхта, насильно і передчасно позбавлена політичного проводу в суспільности, стала забавкою в руках самодержця; за нею пішли позбавлені права самоуправи міста і церква, що організувала таку величаву самооборону в XVI. віці, спускаючись до рівня московського „ведомства православних дел.“ Передвиборча агітація на Україні підчас виборів до катеринівської комісії, разумовщина, укра-

інська масонерія початку ХІХ. в., опозиція українського духовенства секуляризації церковних маєтків, слабкий відгомін козацьких традицій за часів кримської війни, селянські повстання на Полтавщині і Харківщині в 1902. р. та велика участь Українців в російській революції — були останніми вибухами завмираючої енергії нації, зведеної московськими політиками до значія кількох десятків мільонів Плятонів Каратаєвих, що разом з 70-ма московських стали тим тараном, перед котрим тремтіла Європа.

Нам нема ніякого иншого виходу, щоб врятувати ся перед політичною смертю, як здобути назад давну активність, як вернути на стару дорогу, врятувати се, що дасть ся врятувати. Уживаючи англійського виразу, можна сказати, що внутрішню нашу політику, що відповідалаби зовнішній політиці сепаратизма, має стати: вестернізація нації (the westernisation „західнення“, „закциденталення“) плекання всіх живих ще в народній психіці традицій та інституцій Заходу, котрі колись зробили з нас націю та з занепадом котрих стали ми народом. Сю вимогу мусимо переводити консеквентно, в усіх областях нашої внутрішньої політики: в стисло політичній, соціальній, культурній і релігійній.

Характеристику сего західно-європейського ідеалу я спробував дати вище. Його загальні риси, се — признання вартости індивідуальности, особистого зусія, еґоїзму в суспільній праці поперше; засади організованого колективу і самоакції подруге; енергічна оборона національним колективом своїх прав на вні потрете, зрештою, неґація російських ідеалів орди (охлократії або деспотизму) уярмлення одиниці і космополітизму.

В області політики, се значить передовсім — ідея демократії так як се слово розуміеть ся на заході. Будоб трівіяльністю хотіти сим словом означити суть європейського типу політичної еволюції, але на жаль з браку ліпшого терміну мусимо ним послугоувати ся. Під демократію розуміємо тут, як вже не раз зазначено вище, економічну і політичну самодіяльність, оперту на свободі одиниці. Ся демократія переходить тепер велику кризу, в котрій її вороги хочуть бачити такий самий смерк богів, як був колись упадок монархії та аристократії. Криза репрезентаційної системи (парляментаризму), що викликала рецидив монархізму не лише на Заході, але й

в нас і загальний крик за новою економічною і соціальною демократією (не соціал-демократією), все се тяжкі симптоми ще тяжчої хвороби, в яку впала демократична суспільність. Але mimo сих хвороб нікому в Європі не впадало до голови захитувати самим принципом, на котрім базувала ся досі ціла суспільна еволюція в Європі: Принципом самодіяльності і негації всяких форм „просвіченого абсолютизму“, монархічного чи совітського. Виняток під сим взглядом роблять хіба купки платних або збаламучених агентів кремлівського маняка, що зрештою стрічають велику опозицію у власних краях. Сей принцип демократії не сміємо опускати і ми, що маємо усталити провідні лінії нашої політики по тій великій революції на сході Європи, котру захохані у всяких плягінятах Москалі називають російською. Ся революція привела до упадку царського абсолютизму, офіційного православ'я і політичної переваги російської народности. На Україні вона повела до уконститування власних форм політичних, правно-державних і церковних.

Що до оцінки сеї революції, панує в нас найдивніший хаос. Взагалі слово революція має в нас якийсь містичний і, що так скажу, анти-науковий змісл. В нас часто під сим словом розуміють просто великих розмірів дебош. Революцію робило ся не тому, щоби щось позитивного осягнути, лише тому, що ображене революційне сумління шукало виходу на вні. Не акція, не свідомий плян, а помста. Не *ut a quia*. Відповідно до сего скептично дивлять ся в нас на кожного, хто з будинку, заваленого революцією збирає цеглини на будовання нового. Се в нас називається контр-революцією, революцієюж — зрівняня з землею зненавидженої установи, щоби на місці, де вона колись стояла, як колись на площі Бастілії, можна було повісити табличку з написом *on danse ici*. Контр-революцію називають ся рівнож тенденції замінити анархію новим, але всеж ладом, котрий, як і щойно повалений, незабаром зачинає зраджувати нахил до стабілізації, а значить і до консерватизму. При сим забувають, що, як в механіці, так і в геометрії революцією зветь ся коловротний рух, що кінчить ся в тім своїм пункті звідки почав ся (по французьки оборіт землі навколо сонця зветь ся *la révolution de la terre autour du soleil*). В нас революція — се рух, котрий ніколи ніякого кінця не сміє мати. Се надзвичайно оригінальне розу-

міння слова „революція“ виявило ся і в оцінці російської революції також того перевороту на Україні, котрий, мимо декретів совітського уряду, зробили всеж таки Українці, а не Росіяни. Не можучи допустити, аби революція вернула до своєї вихідної точки, наші політичні публіцисти, покликані і непокликані провідники нації та представники соціалістичних партій (а яка партія в нас не є соціалістична?) прийшли до внеску, що революція, котра відбуваєть ся в нас, се — революція соціалістична. Не могло бути більш абсурдного твердження! Бо соціальна революція, котра доконала ся на Україні, була не соціалістична а буржуазна, в правдивім сенсі того слова, так зненавидженого нашими давніми і новонаверненими, безвусими і сивобородими прихильниками Маркса та Йюффе. Се була в своїх причинах і наслідках, в самім своїм типі та сама революція, котру легалізувала славнозвісна ніч 4-го Серпня у Франції і котра скінчить ся на Україні так само, як вона скінчила ся там — витворенням поважної верстви середного селянського буржуа, типа, котрий *mutatis mutandis*, як одно око до другого буде подібний до сего мужика, котрому присвятив стільки годин свого таланту Мопсан. Соціалістичним ідеям в масі українського селянства не було зрештою звідки взяти ся, за ними ніхто не стояв, опріч горстки мійського робітництва і неосвіченої, здеклясованої та змосковщеної, хоч і закоханий в „Кубзарі“, інтелігенції. Твердження деяких „чесних з собою“ інтелігентів з тої породи, що кожний селянин ніби з природи річий вже соціаліст, належить до сих милих і наївних дотепів, котрі охоче дарують ся жінкам і поетам, але котрі, як льогічні аргументи в рахубу не йдуть. Лишаєть ся звичайно верства „бідного селянства“. Але вона від соціалізму так само далека, як і інші селяни. Соціальні сімпатії кожної верстви означують ся не висотою її доходів, тільки тим, звідки він йде, його природою. Робітник, котрого джерело доходів — зарібна платня, якби висока вона не була, може бути соціалістом. Селянин, що черпає свій дохід з приватної власности (якимби малим сей дохід не був) лишить ся сторонником засади приватної власности. В своїм „Тероризмі і Коммунізмі“ глузує Каутський з тих наївних економістів, котрі „думають, що бідний селянин має інші класові інтереси, як заможний, а такі самі, як мійський зарібник. Се так само фальшиво, як

думка сих, що малі капіталісти мусять мати інші інтереси, як великі. Малі капіталісти хочуть стати великими, а дрібні селяни — збільшити свою посілість. Се якраз їх мета а не соціалістична суспільність. І одні і другі хочуть збільшити свій дохід коштом робітників, одні через низьку зарібну платню і довгий час праці, другі — через високі ціни на средства поживи.¹“

До останої уваги я ще верну пізнійше, а покищо обмежу ся на занотованю авторітетного свідоцтва визначного теоретика марксизма про анти-соціалістичність селянства в його цілому.

Отже не могла революція, котру зробило се селянство бути соціалістичною, навіть в своїх замірах. Не була вона нею і фактично. Причини її лежали в недокінчености того переворота, котрий зробив в 1863. р. Александер II. Визволення селян з наділенням їх землею привело до сего, що селяни стратили до 24% землі, котрою користали ся за панщини на річ дідичів. З тоїж, що ім лишила ся (1, 9 десятини на господарство в середньому на Поділю, 1, 2 — на Полтавщині і Київщині) було фактично неможливо вести господарство, бо для того, як на українські відносини, треба було мати від 5 до 10 десятин². Бракуючи десятини старав ся селянин шукати, докуповуючи їх або, хто не міг, арендуючи панську землю. Отже та сама панщина залишила ся в суті річі і на далі та за її остаточне скасування якраз зачав своє повстаня український селянин ще три роки перед т. зв. російською революцією, бо вже в 1902. р. в величезних мужицьких розрухах на Полтавщині і Харківщині, розрухах, котрі витягнули на Україну з Петербурга всесильного Плеве, котрі були прольогом до „російської“ революції та котрі, як всі самостійно-національні, нещідтримувані з Москви рухи, замовчували наші фахові історики. Отто Бауер бачить в сій новій революції за повне знищення панщини анальою до європейської революції 48. р. І в Середній Європі абсолютизм зніс кріпацтво, як і в Росії. Але він зніс тільки особисту неволю. Повиність селян працювати на дідичівських ланах і обовязок платити податок панові лишили ся, аж — до 1848. р. Як в 48. р. в Середній Європі,

¹ „Terrorismus und Kommunismus“ von Karl Kautsky.

² O. Bauer, Bolschewismus oder Sozialdemokratie, Wien 1920.—
D. Donzow, Grosspolen und die Zentralmächte, Berlin 1916.

так на Україні 1917. р. положено підвалини для нового буржуазного ладу, що приходив на зміну збанкрутованому феодалізму.

В 1863. р. правний титул взаємин між селянином і великим земельним власником змінено, але не змінено його економічного змісту. В 1917 змінено його економічний зміст, але ні одному селянинові на Україні навіть не снило ся змінити правний титул на підставі котрого він володів землею: титул приватної, буржуазної власности. „Особое мнение“ поетів, як вже зазначено, справи не міняє.

Соціалістичні симпатії малочисленого і малосвідомого, цілком не організованого мійського робітництва на Україні і большевізмання ще менше числених російських і жидівських партій на Україні не міняють нічо в суті революції, що доконала ся на Україні в остатні роки по упадку царату. Сей переворот, відбуваєть ся тепер в цілій Східній та Середній Європі. Угорщина, Румунія, Крoація, Польща і Балканські Держави так само, як і Україна, стоять під знаком великої селянсько-буржуазної революції, котрій дала війна незвичлий розмах. Наслідок сеї війни — розпад трох великих держав, Росії, Австрії та Угорщини, і революція в Німеччині був кінцем політичного впливу земельної аристократії в сих країнах. В сих землях, котрі ми назвали скрайнім Сходом Океїденту, слабій розвиток мійського життя і мійської буржуазії зробив се, що політичний вплив в державі лишив ся в руках земельної аристократії: українських дідичів, балтійських баронів, польської шляхти, румунських боярів, богемських великих панів, угорських джентрі і східно-пруських юнкерів. Позбавити політичного впливу сю клясу, що найбільш очевидним способом стратила колишній політичний елян, стало цілю революційних рухів. На зміну їй приходить нова кляса — селянська демократія. Се була наскривь буржуазна ціль, що одначе не позбавляє цілого історичного процесу, про котрий мова, несподіваного ренесансу селянства, епохального значіння в політичній історії Європи. Така оцінка сеї революції означає також головні лінії зовнішньої та внутрішньої політики України. Разом з революцією війна пересунула осередок ваги економічного і суспільного життя на село, нищучи промисловість, викликаючи валюту крізу, звільняючи селянина від гіпотечарних довгів, змен-

шуючи силу міських занепадаючих центрів всякого люк்சусу. З загалюканого білого раба, невільника міста, став селянин вісю, коло котрої зачинає крутити ся все господарське життя країн, діткнутих війною. Нема нічо дивного, що се пересуневя центра економічного життя мусить відбити ся і в області політики.

В сій області конечність історична вимагає, щоби кляса земельної аристократії, що перестала віддавати суспільности соціальні вартости, відложила провід нації, уступаючи його новій клясі, котра має своїм ідеалом „організовану індивідуальну ініціативу“ як її називає Jules Meline, *Le salut par la terre et le Programme économique de l'avenir*. Виступлення на політичну арену селянства наступає і в нас. Кляса дідицько-шляхоцька, що за часів Виговського і Мазеши віддала справді великі прислуги рідному краю організуючи його та служачи йому шаблею і пером, випустила тепер з своїх німичних рук зброю. Справжнім організатором господарського життя країни та його військовим оборонцем стає селянська маса. До неї новинен перейти і політичний вплив, а не, як того хоче Росія до нової бюрократії. Двіста літ тому ся Росія усунула організаторські кляси на Україні не в імя недозрілості маси до політичного життя, а для тріумфу московської бюрократії. Се, що тепер старають ся робити Москалі, і наші червоні москвофіли, се знов в імя суторосійської засади не допустити до політичного панованя нової організаторської кляси, що становить величезну більшість людности, і заступити її знова московською бюрократією. Боротьба проти принципу самоуправи тоді, і боротьба проти того самого принципу — тепер. Скованя демократії, унерухомлення її активности — і тоді, і тепер. Для того не можемо абсолютно прийняти абсурдного принципу диктатури пролетаріату, пропагованої в нас економістами, вихованими на безконечних дебатах в брудних емігрантських кімнатах над Іас Леман або політиками, що черпали свою соціалістичну мудрість з популярних брошур „для дітей младшаво возраста“.

Не говорю тут про большевізм. Для кожного, хто хоч трохи розумієть ся на загальних принципах економіки, ясно, що ся система засуджена на банкрутство. Але навіть в своїм иншій виді, в виді диктатури пролетаріату, совітська система небезпечна для нас нісенітниця. Після совітської конституції

з 10 липня 1918 р. найвищий орган республіки — се всеросійський совітський зїзд. Він вибірає всеросійський центральний виконавчий комітет, котрий знова делегує з себе Совіт Народних Комісарів. Отже сей совітський зїзд складаєть ся з висланців мійських совітів, з котрих кожний припадає на 25.000 голосуючих, та з висланців губерніяльних совітських зїздів (що складають ся переважно з селян), з котрих кожний припадає на 125.000 мешканців.

До губерніяльних зїздів посилають міста, котрі мають таким чином плюральне право голосованя на 2000 управнених до голосованя, одного посла, а повітові збори вибірають также одного посла, але на 10.000 мешканців¹. Отже вся, ніколи на практиці зрештою нестосована совітська Конституція спираєть ся, так само, як і знана вже виборча географія та арифметика Столипіна, на штучнім майорізованю демократії пануючою клясою, котрою за царата було дворянство і котрою за большевізма був в теорії пролетаріат. Як справедливо зауважив Отто Бауер „діктатура пролетаріату в Росії спираєть ся не так на отвертім погвалтованю буржуазії, як на замаскованім позбавленю прав селянства².“ Зрештою навіть самі соціалісти большевіцького автораменту не криють ся з тим, що їх політика проти села — ніщо инше, як звичайне хлополапство, як кажуть в Галичині. На партійним зїзді злучених німецьких комуністів в грудні 1920. р. отверто признавали ся промовці, що ніоден совітський режім не мислимий без селянства, себто без його бодай нейтральности, а А. Гофман мусів признати, що і середне і дрібне селянство творить проти комунізму одну масу, котру ріжними економічними уступками треба привести до залишеня опозиції комуністичним політикам. Такої думки тримаєть ся і Ленін, котрий, як вірити Уелсу, дослідливо сказав йому, підчас візиту остатного в Москві: „се може бути тяжко поконати селянина en masse, але нарізно се не представляє жадної трудности³.“

Як бачимо, апостоли комунізму зовсім не криють ся з тим, що їх цілю на селі не є беззглядне зрештою запровадження комунізму, тільки накинєня селянству свої політичної

¹ Конституція Р. С. Ф. С. Р. в „Собраніи Узакопеній“, ч. 51. 20./7. 1918. р.

² Bauer, цїтор. твір., стор. 48.

³ Morning Post, 9./XII. 1920.

волі, зроблена з него безсловесної худоби, з котрою моглиб робити що схочуть червоні ущасливителі світа.

Для Українців, як нації селянської, ніякий компроміс з тою ідеологією неможливий. Як тому, що вона, як кожна диктатура, як кожна неація демократії — убійча для розвитку нації, так і тому, що ся диктатура скорше чи пізнійше завше виродить ся в диктатуру російської меншости, до зведеня до нуля політичного значія селянства на Україні. Аргументи, що політична перевага буржуазно настроеного селянства може легко повести його до союзу з мійською буржуазією, отже до упадку соціальної революції, нас так само мало обходить, як аргументи, що союз з європейськими імперіалістами може привести до їх переваги над міжнародною революцією. Сі аргументи нас не обходять, поперше тому, що український селянин свою революцію вже зробив і ніякої иншої вже не потребує. Проти совітського режиму, проти диктатури люмпенпролетаріату він, в правдивім сего слова значіню, контр-революціонер. Далі не обходять нас сі аргументи тому, що ми можемо лише вітати все, що веде до упадку Росії, з якоюби то помічу се не стало ся, зрештою тому, що ні в якій мірі Українці не заінтересовані в перемозі соціалістичніс революції в цілім світі. Для цілого українського селянства буржуазний лад, що панує в Англії або Америці та ідеї, котрими він пересякнутий, безконечно ближші, ніж абсурдна „система“, що вродила ся в татарськїм інтелекті Леніна, система, що ближше стоїть до способу думаня ідеологів царату, ніх проводирів європейського соціалізму. Підчас одної з таємних нарад, що скликав перед запровадженям Думи Микола II., заявив Коковцев, „селяни — се віск, з котрого можна лішити як чудові, так і ні до чого непотрібні річі“¹. Так само, як царський міністр Коковцев задивляеть ся на селянина, очевидно, і „вожд світового пролетаріату“¹ Апольгети нової форми російського абсолютизму глядять на селян з кепсько укритсю погордою і ненавистю, як на щось ни-ше, як на щось, що має лише служити фундаментом їх панованю, як колись служило воно основаню панованя дворянства. Сеї погорди не викреслити з житя ні дешевими фразами про єдність інтересів пролетара і селя-

¹ Die russische Gefahr, Heft 3. (Aus den Geheimprotokollen des Zaren.) Stuttg. 1916.

нина. Коли хочете знати, як т. зв. пролетаріат, а особливо його самозванчі ідеологи, глядять на селянина, прочитайте твори ідейного босяка Горького: „я всех мужикоѣ не люблю, — каже оден з його героїв, — ані сволочі. Ані пракінулись сиротамі, сидят да прітворяютса, но жить магутъ, у ніх есть зацепка — земля. А я што протів ніх? — Я мещанин . . . А мужіка би, егаво черназемнаво баріна, ух ти! Грабь, дері шкуру, виварачівай на ізнанку“, і далі: „што есть мужік? Мужік есть для всех людей материал питательный, сіречь с'едобное животное.“

В сих словах чуєть ся вже програма другого духовного босяка, Леніна. Всі вони глядять на мужіка, як глядів на него колишній барін, як на матеріал для політичних експериментів. Колись робило ся сі експерименти „в Государственном Совете“ і в Думі а потім в Совітах, але в обох випадках лишив ся він обектом політики. „Грабь, дері шкуру, виварачівай на ізнанку“ — се лише зпопулярізована формула диктатури пролетаріату. І таке відношеня, розумієть ся, не виняткове, а сумарне. Не тільки вже цітовані німецькі, але й інші соціалісти, тримають ся тих самих поглядів на селянство, думаючи, що воно лише випадково прокинуло ся з політичної летаргії, та що ціною дрібних уступок можна буде його примусити продати права політичного первородства і сховати ся назад в свою клуню. Се побожне бажаня леліють і російські свціалісти та їх українські підніжки, розвиваючи демагогічний прапор боротьби з „кулаками і куржулями“, мобілізуючи сілських „паливодів горлорізів“, збіраючи під свій стяг під терміном „деревенской бедности“ злодіїв, конокрадів та інші знищені екзистенції, сих, як думав Бакунін і Ленін, переконаних сторонників соціалізму.

Се робило ся в тих самих цілях, в котрих колись царица Катерина мобілізувала поспільство на Україні проти шляхти і козацтва, аби по знищеню політичної сили, що була одинокою перепоною для її деспотізму, віддати „визволені“ демагогічними гаслами маси до рук московської деспотії. Тоді, колиб політична сила українського панства не була зломана царатом, себто, колиб Україні вдало ся відстояти свою незалежність, тоді економічне панованя свого панства ніколи не тривалоб так довго, як воно тривало фактично. Говорять,

що указ 1783. р., що запровадив панщину в нас, тільки дав правну санкцію існуючому станові річий. Поперше, се не пілком так. Подруге, без тої санкції, без санкції всего апарату великого самодержавного цісарства ніколи не набралоб кріпацтво на Україні такої сили і консолідованости. Нарешті, як і скрізь на Заході, здана на свої сили Україна скорше прийшлаб на дорогу зламаня політичної та економічної домінації панства або через повстаня здолу, як у Франції, або шляхом компромісу, як в Англії, шляхом перетвореня станового конституціоналізму в модерний, початки чого вже намічали ся в конституції Пилипа Орлика. Так само річ маєть ся і тепер. В чії руки українське селянство добровільно не віддалоб свою долю (як від Хмельницького віддало воно її в руки козацтва і нового панства) все се буде ліпшою заурокою його будучини, ніж повне знищення політичної активності суспільности і віддання її під курателю деспотизму. Не є виключене, що селянська реакція проти диктатури голоти приведе до українського 18-го Брюмера, але скорше чи пізнійше панованя селянства, себто більшости, мусять виляти ся в форми демократії. Можливо, що селянство піде рука в руку з мійською буржуазію, а навіть і з фінансовим капіталом. Війна, через обезціненя гроша, і кооперація знищили значіня гіпотеки і лихви, котрі тяжили над селом і гонили селянина в анти-капіталістичний табор, а потреба високого мита на збіжа також лучить його скорше з великою промисловістю, як з пролетаріатом. Се економічне положеня веде селянина часом в табор христіанського-соціалізму і антисемітизму, часом в табор т. зв. клерікалізму (Partito popolare в Італії). Коли сі ідеології відповідають інтересам нашого селянства, воно засвоїть їх, мимо охів і ахів стороників ріжних „ізмів“, коли ні — воно відкине їх, так як відкинуло вже царську і совітську ідеологію. Головнеж аби зістала ненарушеною політична активність нації, що не даєть ся ніяким способом погодити з російським комунізмом. Визволеная від свої „буржуазії“ (під котрою розумієть ся не лише клерікалів, анти-семітів, але й всіх небольшевіцьких ідеологів селянства, в тім числі „правих“, кооператорів і „кулаків“), уярмлена московською бюрократію маса знов політично вмере, як вмерла по упадку

першої гетьманщини. Старати ся не допустити сего — значить помочи тріумфові виставленої вище тези нашої внутрішньої політики, „вестернізації“ нації, тріумфові європейських понять політичної революції.

Отже, селянська дрібно-буржуазна республіка. Такий наш ідеал. Чи економічний розвій має на сім скінчити ся? А деж „соціалістичний лад“? Говорити про соціалістичний ідеал — для того треба булоб писати нову книгу. Питання про його можливість або ні в даний момент не входить в рамки сеї книги. Можливо, що має рацію Бауер, котрий каже, „що війна, правда, створила суб'єктивні психічні преміси пролетарської революції, революціонізуючи європейські робітничі маси, але правда також, що вона істотно погіршила об'єктивні економічні преміси соціальної революції в промислових державах, що вели війну, бо розклала їх продукцію, а через те надзвичайно збільшила їх залежності від закордону, а перед всім від Америки, котра не зuboжила через війну, а ще більше збогатила ся, і через те не зреволюціонізувала ся.¹“ Може він має рацію, коли каже, що так звана надвартість стала меншою, як перед війною, а що з другої сторони суспільність мусить більшу її частину акумулювати, то в таких умовах конфіскація сеї надвартости робітництвом мало що тому по-моглаби. Може він має рацію, що в таких умовах ліпше не спінжити ся з юридичним актом соціалізації. Може має з ним рацію Каутський, на думку котрого основною задачею, що тяжить над Європою буде ще довгий час не так запровадження соціалізму, як ліквідація війни, що „моментальне відновлення продукції — значить моментальне відновлення капіталістичної продукції“ та що в сім „найсильнійша соціалістична воля нічо змінити не може“ (Arbeiter-Zeitung, 13./VI. 1920). Може обидва автори мають рацію (я, власне, так і думаю), може — ні, але одно певне: завданням внутрішньої української політики не може бути фаворізованя того соціалізму, що зродив ся в незвиклих до логічного думаня хастичних мозках Москалів, у людей, що в крові мають звички татарщини і кріпацтва. Європейський соціалізм може приймати різні форми. Наша суспільність справді хора і божевільний сей,

¹ О. Вауер, Цітов. тв., ст. 82, 83.

хто думає її врятувати самими багнетами. Тому, в стремліннях європейського соціалізму є багато здорового. Сей соціалізм має різні форми: етатизм, синдикалізм, націоналізація, муніципалізація, фабіанізм, тред-юніонізм, кооперативний соціалізм або тепер так популярний в Англії т. зв. гільдійський соціалізм.“ Всі вони — проти системи наємної платні (salariat), натхнені глибоким недовірям до парламентаризму. Деякі з них стремлять взагалі до заміни існуючої системи системою „економічної демократії“, в котрій *paye légal* (правляча верства в країні) буде ділити ся не після дістріктів, не після засади географічної, а на організації консументів і продуцентів, з повним поминенням дотеперішнього територіального принципу. Але при всіх їх різницях всі ці соціалістичні течії твердо стоять на відкиданій Москвою засаді самоуправи, репрезентації та активности мас. Навіть гільдійський рух, котрому Бернард Шоу закидує наміри заснувати нову диктатуру, зв-сти ні на що „пана Кожного“, консумента (*Mr. Everybody the consommer*), на користь „пана Хтося“, продуцента (*Mr. Somebody, the producer*), але й він, сей гільдійський рух схиляеть ся чим раз більше до вищезазначених принципів. Його метою, так як вона була означена в конституції Національної Гільдійської Ліги, є знищення системи наємної праці та „запровадження *self government* в промисловости через демократичну систему національних робітничих гільдій в порозуміню з демократичною державою¹“. Розвій, взятий тред-юніонізмом в напрямку до *joint control* також не грішить проти повисших засад. Цілий професіональний рух робітництва також збудований на сих самих засадах демократії. Найдрастичнійше висловив се президент американської федерації Самуель Гомперс, федерації, що числить стільки робітників, 5 мил., скільки в Росії ніколи не було пролетаріату. Він назвав ці засади засадами „свободи, справедливости і загального виборчого права“, котрі на його думку, американські „мушени і жінки ледви згодять ся викинути на смітник лише тому, щоби подобати ся московським диктаторам Леніну і

¹ Le probleme des nationalisations et le „Guild socialism“ en Angleterre, par Edm. Laskine, Revue d'Economie politique, No. 4, 1920, Paris.

Троцькому“ (гл. Берненський „Бунд“ ч. 463, 1920 р.). Засади, що лежать в основі європейського соціалізму, абстрагуючи від його конкретних вимог і можливості соціалізму взагалі — се загальні засади динаміки європейського громадського життя, і яко такі мусять бути прийняті нами. В політиці — парламентаризм, а не совіти. В промисловості — національна угода, а не хаос і диктатура меншости.

Зовсім інші принципи московського соціалізму. Бо згодити ся, щоби одна партія, що зве себе комуністичною абсорбувала в собі всю соціалістичну акцію, претендувати, що вона одна повина підчинити своїм вказівкам цілий робітничий рух, що вона має заступати всі робітничі соціалістичні організації, партії, синдикати і кооперативи — се не європейський соціалізм. Осудити парламентаризм, як систему, що має свої дефекти — так, але відкидати загальне виборче право як джерело і средство до опановання масами політичної влади — се не європейський соціалізм. Піддати цілий робітничий рух безконтрольному диктату тайних організацій, зречи ся принципу більшости, свідомої свої сили і прав, відкидати свободу преси, особи, стоваришень, яко буржуазні пересуди, а пропагувати принцип дефетизму — се не європейський соціалізм. Се скорше ідеал, котрий присвічував попередникам Леніна, московським царям, від котрого віє тим самим духом терору і нетолеранції, тим самим дрібязковим формалізмом. Читайте напр. § 17 випрацьованих II. комуністичним конгресом умов приступлення до III. Інтернаціоналі, „всі партії, що хочуть належати до Комуністичної Інтернаціоналі мусять змінити свою назву, так що кожна партія, що хоче приступити до сеї Інтернаціоналі, має наперед носити імя: Комуністична Партія такої і такої країни, Секція III. Інтернаціоналі“. Чи не пригадуєть ся вам при читаню сего параграфу маніфест царя Олексія Михайловича до православних мешканців Польщі і Литви: „а ви би, православние християне, асвабодівнісь от злих, в міре і благоденствіи свое житіе правождали, і сколько вас Господь Бог на то доброе дело возставил прежде нашево царскаво прішествія разделение с Поляками сотворіте, как верою, так і чіном: хахли, каторие у вас на галагах пастрігате.“

Хиба се не одно й те саме? Правда, в умовах прийняття до московської інтернаціоналі (не Олексія Михайловича, а Леніна) стоять в тім самім § такі слова: „питання назви не є лише формальне, воно питання політичне великої ваги. Конечно потрібно, щоби кожному звичайному робітникові стала ясна різниця між комуністичними партіями і старою офіційною соціал-демократією, котра зрадила прапор робітничої революції.“ Але і цар Олексій напевне мігби додати до свого маніфесту: „питання чубів не тільки формальне, але в великій мірі політичне. Конче потрібно, щоби кожному посполитому була ясна різниця між сторонниками православного царя і номінальними його прихильниками, що зрадили інтереси православія.“ Аналогію можна булоб перепровадити і далі, бо в обох випадках ціль в суті річі була одна й та сама: знищення групи, що стоїть на чолі якогось масового руху, котрий Москалі хочуть використати для себе, щоби зробити аморфну масу потульною приказам Москви. Ленін гремить проти „робітничої аристократії“ в Англії. Проти неїж виступає і Апфельбаум в відозві до французького робітництва (гл. Humanité, 18./XI. 1920). Хоч ся аристократія була соціалістична, але рівночасно і небезпечна для Москви, як самостійний чинник, що може стати їй в опозицію. Подібно було, коли Московщина зєднувала собі в XVII. в. хлопські маси в Польщі, як тепер пролетарські в Європі. Тоді в Могілевськім Воеводстві цілі шовіти поковачили ся, йдучи їй на поміч, але Москва, як каже Драгоманів, „воліла мати до діла з неорганізованою хлопською масою, як з козаками і тому сама встримала розвиток козацтва на Білій Русі“. Подібно й тепер воліє вона мати діло з дезорганізованим робітництвом, з робітничою голотою, ніж з його свідомою і активною частиною, бо ся остатна, як колись козаки, ніколи з московським деспотизмом не погодить ся. Ту саму політику обсервували ми і підчас російської (большевіцької) інвазії в Галичині. Тоді організуючою силою була там галицька інтелігенція і власне вона стала тою клясою, з котрою треба було звести рішучу боротьбу, здіскредітувати її в очах селян (гл. „Факел“, орган політичного відділу 14. червоної армії з 1. серпня 1920. р., підг. з „Гром. Думки“ 10. жовтня.)

Там проти шляхти, тут проти кваліфікованого робітництва, проти інтелігенції або проти „кулаків“ — і все з найбільш темними масами, аби знищити елементи політично думаючі та опозиційні всякій деспотичній методи, що оперує лише з рабами, та щоби запанувати над масою, що пріч шлункових інтересів і демагогічних кличів нічо не розуміє. Се якраз властива метода також московського парату і московського соціалізму. Для того напр. і в своїм посланні до французьких робітників домагаєть ся Апфельбаум не лише вірности соціалізові але й Москві і перестерігає проти шовіністів, котрі нарікають на диктатуру Москви. Отже спершу служба Москві, далі боротьба з шовіністами, котрі інакше називають ся ще кулаками, українськими націоналістами і т. д. заповідь всіх дотеперішних панів на Кремлю... Ясна річ, що такий соціалізм повинен стрінуги в нас неблаганих противників.

В політиці — демократія, в соціальнім житю — закріплення збутоків селянсько-буржуазної революції та рішуча боротьба з диктаторським соціалізмом, так виглядає на практиці поставлений вище принцип „вестернізації“ нашого внутрішнього житя. В церковнім житю сей принцип вимагає визволення нашої церкви з пут російського православя, повернення до сих часів, коли церква на Україні була грецька, але й католицька, греко-католицька, а не „Греко-кафоліческа“. Я в горі вказував на величезну ролю церкви, яко чинника формуючого народну псіхіку. Тому церковного питання ніодин політик обійти не сміє. Не входячи в догматичні розумованя, виходимо з простого факта істнованя церкви, як великого культурного фактора, з факта її впливів в масах. З того простого факта якраз маємо намітити лінії нашої церковної політики: якою має бути вона в сім кольосальнім реформаторським русі який настав на Україні по упадку Росії на всіх полях громадського житя. Зачепивши поле соціальне, політичне і культурне, сей рух розумієть ся не міг затримати ся і на полі релігійно-церковнім. Реформація мусіла наступити і тут. В яким напрямку піде се й реформаційний рух на Україні та який його розвиток бажаний тим хто стоїть на принципах, боронених в сій книзі?

Напрямок сей вказуєть ся знова всіми, європейськими в своїй сґті, традиціями нашого церковного житя. Принявши

релігію з Візантії, Україна скоро з під залежності від константинопольського патріарха визволила ся, і з другої сторони коли східна церква, за Керуларія, звязок з римською церквою зірвала Україна за нею відразу не пішла. А хоч і зробила се пізнійше, одначе старих звязків з церковним заходом не рвала, при першій можливості навязуючи знов обірвану нитку. Сим звязком з незалежною, без порівняня від східної культурнійшою церквою, пересякнутою духом активности та індивідуалізму, — завдячує також українська церква і нарід сей дух відпорности, сю високо розвинену правову психіку, про котру я говорив в горі. Сі прикмети можна ще й тепер спостерігати там, де наш нарід не підпав під ярмо московського православя, як в Галичині з її національно свідомим і активним духовенством. Здобути їх назад може наша перква, як я вже сказав, тільки тоді, коли звернеть ся до своїх давніх традицій. Хочемо сего чи ні без релігії нарід поки що жити не хоче, з московського православя незадоволений. Одинокий вихід з того ненормального стану — не зупиняти ся, на втіху демагогам, на половині сего великого шляху реформації, на який вступив наш нарід по 1917. році, а перейти його до кінця, не ганяючись за отруйними для нації московськими звірцями, і вертаючи як в політиці, так в соціяльнім і релігійнім житю до європейських засад, котрі Україна, хоч в змінених формах, але все, визнавала та котрим завдячує, що досі її не знищила московська „культура“ . . .

Росія вирає на наших очах. Організм сего потвору смертельно зраний в своїх трох головних підставах: самодержавю, народности і православію. Наш колективний ідеал ставляє замість першого — принцип самодіяльности, замість другого — самоозначеня націй, замість третого — незалежну, навернену до своїх давніх звязків з окцідентом, перкву.

Доходячи до кінця мої спроби дати короткий нарис того, що я називаю колективним ідеалом нації, реасумую сказане. Нашим ідеалом повина бути — невідлегла нація з власним національно-політичним ідеалом. Се значить по перше, що не сміємо ставити на перший плян або чисто-культурні, або чисто-економічні, ані чисто соціяльні, ані чистоплемінні („всі в купі“) потреби національного колектива. Хто продає

права політичного первородства за „Наталку Полтавку“, за принесене на ворожих багнетах „визволення“ сеї чи иншої кляси нації від соціального гнету, за гварантію приналежності до великого господарчого організму, за „національне зєднання“ всіх частий нації — сей ренеґат, а його політика політика кляси, племені, а не політика сувереної нації, котра сю сувереність ставить понад все. Дальше, мусимо стреміти до національного ідеалу, а се виключає щоб ми ставили понад сей ідеал якісь космополітичні цілі (світсва революція, інтер-національний соціалізм, папфізм). Стремлючи до власного національно-політичного ідеалу, мусимо потрете відкинути всякі, його заступаючі чужі, що зрештою виходить на одно і те саме, бо за т. зв. космополітичними ідеалами, під гіпнозу котрих попадають слабі нації та мало відпорні одиниці, криють ся звичайно суто-національні, але чужі ідеали, як під славнофілством, большевізмом то що. Конкретно — сей наш ідеал провадить до політики лучности з Европою і сепаратизму від Росії — на вні; до „окпіденталізації“ нашої культури, до засвоєня європейського способу політичної еволюції — в середині. До опертя на сей чи инший європейський „імперіалізм“ і до оборони аграрно-буржуазної революції — в даний момент.

Тільки ясна свідомість сего ідеалу врятує життя нації. Тільки нація, що свідома великих задач, які має виконати в інтересах цілої людскости, втягаєть ся яко самостійний чинник в історичний хід подій, тільки такій нації відводить ся спеціальна клітка на шахівниці світової історії. Лише ясно зформулований національний ідеал, робить з певної національної ідеї кристалізаційний осередок для індивідуальних і групових воль внутрі нації, котрі інакше шукають инших центрів тяжіння.

Поставити сей ідеал вимагала від нас історія підчас великої катастрофи, що наступила в наслідок світової війни. Як сю вимогу сповнено?

V.

Роки, що почали ся від 1917., були свідками трагічних зусиль нашої генерації вибороти для нації се, що не вдало ся дідам і батькам. Як вона взяла ся до виконання великої задачі? На се не можна відповісти, заким не здамо собі справи з

тих сил, котрими, з волею чи проти волі, довело ся будувати українську державу або так чи інакше брати участь в політичній творчості нації в остані роки, починаючи від воєної катастрофи Росії. Сі сили були: селянська маса, національна інтелігенція ріжних клас і український Ульстер, себто національні меншости. Селянська маса хоч цілком невідготована до державного будівництва, показала себе чудовим матеріалом до него. Глибока свідомість своїх інтересів, великий політичний інстинкт, бистра орієнтація, незломна упертість в переслідуваню цілий, організаційний сприт, змісл порядку, повна байдужість до паціфізмів, антімлітаризмів та інших „ізмів“, аристократична відраза до всяких форм охлократії, насильнонакидуваних їй інтелігенцію, — ось були прикмети нашого селянства. Їх не в стані зменшити ніякі наївні, скороспілі осуди його ворогів ні приятелів, що старали ся представити його раз „небезпекою для Європи“ (гл. славнозвісний колись польсько-французький памфлет: „Un danger pour l'Europe“), раз „гайдамацькою дичю“, то знов бандою, ворожою всякому порядку. Остатні голоси звертали ся особливо проти так званої отаманщини, забуваючи, що вона, якіб жорстокі квазі антикультурні (розбираня залізниць) форми не приймала, була лише реакцію на спроби насадити в нас большевіцьку державність. Реакція була страшна і в своїх формах може ніде опріч України в теперішнім світі не стрічала ся, але хіба деінде істнували подібні форми державности, як в пореволюційній Росії? Та чи цивільна війна у Франції, припустим, малаб інші форми, колиб їй довело ся зі зброю в руках боронити ся не тільки проти зовнішнього ворога, але й проти націй знімчених або переповнених німецькими патріотами-жидами міст? Відповідю хай буде французьке франккірерство в 1871. р., і бельгійське за сеї війни, а вони прецінь мали до діла тільки з зовнішнім ворогом ще до сего в тисячу разів культурнішим і більш людяним — ніж большевіки. Люди, що знали наше селянство близче, дивили ся на сі і подібні експеси, як на протест проти деґенерації державної влади, котрої значіня селянин розумів, як не кожний з інтелігентів. Так дивив ся на сю справу, м. і. також Стефан Баторий, котрий казав, що з тих „лотриків“, як він називав наше козацтво,

може колись повстане самостійна держава. Подібно дивились на справу і многі самовидці Хмельничини, що не відмовляли їй певних елементів лицарскости. Не інакше справа маєть ся і тепер та напевно на фундаменті українського селянства можна булоб вибудувати міцний будинок власної державности, колиб сей нарід не був народом без голови. Він її не мав, бо в супереч до свої назви інтелігенція сею головою не була.

Тут переходимо до другої верстви, котра несла на своїх плечах наше державне будівництво від 1917. року. І тут бачимо дивну диспропорцію між генієм української раси, між глибокою мудрістю селянина, з його вродженою шляхотністю, розвиненим зміслом до дістінкції, — між цілим підсвідомим життям нації та верствою, що її репрезентувала навні — інтелігенцію. Між генієм країни та її інтелектом. Серед сеї інтелігенції треба спершу відділити сю її частину, котра активно зброю в руках віддала ся праці здійсненя національної цілі. Перед нею стоїмо з німим подивом, бо всякі слова похвали булиб тут блюзнірством. Вона в остатні літа одинока представляла волю нації до чину, була властиво кажучи майже одиноким політичним чинником на Україні. Яко така вона зливаєть ся з масою нації, з селянством, що робила одне і те саме діло. Зовсім що инше доведеть ся сказати про масу інтелігенції, котра „робила“ нашу історію останіх літ. Українська інтелігенція здавна носила на собі подвійну каїнову печать: власного духовного каліцтва та історичного каліцтва нації. Нація була ампутована, позбавлена більшої частини своїх вищих кляс. Інтелігенція терпіла на духовне каліцтво, будучи — в найвищих проявах свого інтелектуального житя, — змосковщеною до непізнання. Обидва факти склали ся на дивну гермафродітську анархістську псіхіку українського інтелігента. Належачи до „мужицької нації“ він скоро зачав ідентифікувати націю з клясою. Се зачало ся ще від „Старих“, котрі ні слова не вміли нам оповісти ні про чудові палаци Розумовського, ні про бібліотеку Самойловича, ні про Батурина, ні про Глухів, ні про іх панів, котрим стільки завдячує матеріальна і духовна культура України, і котрі скорше нагадували *grands seigneurs* в стилі Валенштайна, ніж вічно п'яних дурників, як іх малює Мордовцев

або Костомаров. Се почало ся від „Старих“, що робили разом з російськими істориками з Виговського — Ляха, з Мазели — „реакціонера“, що поминали мовчанкою конституцію Орлика і незалежницькі змагання українського панства за Катерини, що знали Котляревського — веселого оповідача і не знали Котляревського — члена національно-патріотичної організації; що цілий історичний ідеал народа хотіли представити в виді якоїсь кольосальної „демократичної“ та „антібуржуазної“ махновщини. Шевченко був тільки метеором, що блиснув в сій темряві, в котрій куняли в своїх зруйнованих храмах українсфільські божки. По нім темрява залягла ще темнійша. Звичайно, він став національним пророком, але офіційне українство викидало з него все, що не гармоніювало з „демократичним“ ідеалом як його розуміли семінаристи, фармацевти і ліберальні учителі „словесности“. Найглибші акорди його поезії, в котрих дзвеніли мелодії стародавньої традиції та пориву до національної боротьби — не знайшли жадного відгому в нашій інтелігенції. Тужливі згадки „про степи та про могили“ були не на часі, а мрії про се, коли на сих степах „блисне булава“ — шовінізмом. „Гайдамаки“ — ляпсусом поета, фальшивим акордом, що бренив національною ненавистю. Лишали ся отже лише „вишневий сад зелений“, „ласки дівочі“ і „червоний місяць мов діжа“, та ще протест кріпака проти панщини. За се остатне і вхопили ся в нас, примітивізуючи всего Шевченка і роблячи з цілого „Кобзаря“ якийсь перелицьований „утьос Стенькі Разіна“. Ідеал, котрий створила собі українська інтелігенція з чудового богатства Шевченкової поезії був не політичний ідеал нації, а соціально-економічний ідеал кляси, ідеал Спартака, Феллахів, паріїв, китайських кулі, ідеал народів-кляс, котрим, з галюканям, не в голові були якісь політичні стремління. Почуття національності в пересічного інтелігента розпливало ся в сентименталізмі, в чувстві. Волеві моменти в поезії Шевченка, що де в чому так нагадували Франка; моменти, що творять істотну прикмету політичних націй, — лишились мертвими для української інтелігенції. Найбільш популярним гимном була „сладкозвучная“ „ще не вмерла Україна“, в котрій навіть тріумф над ворогами мислив ся не як вислід волевих зусиль нації, тільки як

якесь побожне бажання („згинуть наші вороженьки як роса на сонці“), як зникнення нечистої сили перед обличчям вічної правди або перед фіолетовими проміннями, котрими колись французький консул Енно лякав нас, а ми большевиків. До того самого приводила також ширена з давніх часів концепція, що ми „нація без буржуазії“, твердження безконечно наївне (бо ні одної європейської нації без буржуазії нема, лише одні мають свою, другі чужу) але котре, культивоване з запалом ученими, ще більш зміцняло в нас розуміння нації, яко кляси. Іншими словами інтелігенція стратила не тільки колись її одушевляючий політичний ідеал, не тільки спустилася до ролі „культурної нації“ якою були напр. Чехи або Словаци перед 1848. роком, але ще низше: до сего щабля, де саме поняття нації зникає, уступаючи місце поняттю суспільної верстви. В їх очах українство не було прастарою, історичною расою, що будила ся з довгого сну, сягаючи по політичну владу, се була суспільна верства, уполітижена, без традицій, що прийшла упоминати ся о свої соціальні права. В головах нашої інтелігенції українське національне відродження не викликало споминів про італійське рісорджіменто або угорські чи польські повстанчі рухи. В її памяти вставали не великі фігури нашої історії, не тіні забутих предків, що будували державу, тільки рухи, що сю державу будувати перешкоджали, їх ідеалом було провансальство і катальонство. Весь примітивний український націоналізм (рідна мова в школі і т. д.) засвоював ся не як постулят нації хвилево пригніченої, але не забувшої своїх прав, ні! Наша інтелігенція вибрала українську мову, як російський революціонер косоворотку або козакоман смушкову шапку. Як аксесуар не нації, а плебса, бачучи в ній, як Драгоманів „етнографічну ознаку мужицтва“, або як український Арцибашев ознаку „простоти“ (чи не простацтва?). Поворот до української мови в нашій літературі — се часто-густо не дальший тяг гетьманських універсалів або листів Мазепи, мови предків, мови традицій, ні, се було звернення до воляюка сіроми, свого рода арго, котрим пописують ся французькі симпатички большевізму Барбюс в своїй „Clarté“ або Ролян в своїй „Liluli“. Українська мова не була, мовою колишньої цивілізації, мовою Литовського

Статута і старих наших конституцій, се була мова ігноранта, що прийшов диктувати „панам“ свою волю. Се була мова сеї „grande canaille populaire“, котру Бакунін думав ужити для свої соціальної революції. Її плекало ся і шанувало ся не як переказану дідами святощ, лише яко річ, що належала до босяцького, стилю до стилю масовика, ворожого, як думали, всяким буржуазіям. В своїх споминах („Грядущая Россія“, Париж січень 1920) описує Боборикін оден російський революційний кружок в Швайцарії, котрого „дами“ (зрештою з інтелігентських кругів) інакше не називали одна одну як „Варька“ і „Катька“, та щоби стати подібними до „народа“ вживали таких виразів, як „трескати груші“ і „лопати яблука“. Вони думали, що се жаргон нової класи, 4 го стану, котрий кожний правдивий революціонер мусить засвоїти, як, на думку Толстого, кожний народолюбчець мусить вбрати ся в лапті та зіпун. Чиясь подібним була для української інтелігенції народна мова, котру вона все плутала з мовою пригніченої суспільної верстви, так само як поняття суспільної верстви з поняттям нації. Таке розуміння нації знайшло м. и. своє відбиття і в літературі. Її темою стали невина етнографія або протести проти соціальної неволі, а таких поем, як „Войнаровский“ Рилеева українська література, окріч Шевченка, не здобула ся дати. Характеристичне для сего настрою також, що навіть таємнича фігура Мазепи, що натхнула своїм трагізмом Ліста, Верне, Гюго, Байрона і многих инших, зацікавила лише одного — двоє з наших письменників. Першою фігурою в нашій літературі 10 літ перед війною став згаданий вже мало-російський Арцибашев, котрого часто толстовська, чисто босяцька ненависть до інтелігенції йшла в парі з неохайністю стиля і карикатурізацію мови, що часто справді спускала ся до якогось огидливого аріо. Навпаки, немногі письменники Європейці, що будили старі традиції нації, що хотіли вивести свою творчість поза вузький овид суспільної верстви або племені, торкаючи моменти чисто національні, як Леся Українка, дусили ся і гинули незрозумілі, в атмосфері літератури народжуючого ся хама, соціально-революційної фанфаронади, благодушного провінціалізму, селянського етнографізму, порнографії. Перед ними з респектом відкривали

голову, інстинктивно, як звірі в людині, чуючи в них вищий інтелект, але — охочо збочували. Не до них, великих пророків національних, летіли оплески інтелігентської юрби, не їм усміхалися розпромінені обличчя розентузіазмованих земляків, не їм співали хвалу в пресі: тріумф належався ідеологам сперматоїдизму і поетичним горобчикам, цвірінькаючим славу сходячому сонцю „соціальної революції“.

Очевидно, що в такій атмосфері не могла зродитися думка про власну державність, повстати національно-політичний ідеал. Живучи психологією соціальної верстви, інтелігенція наша не могла протиставити свій нарід, яко націю — другій теж нації російській. Свідомости протилежності політичних інтересів між Україною та Росією, між українським і російським народами, не було. Ворогом був режим, та й се вороговання було властиво лише непорозумінням, що виникало з „непоінформованости“ про правдиві цілі та стремління українського руху. Ідея національної самостійности була смішним і шкідливим шовінізмом, бо так гляділа на него пануюча серед нашої інтелігенції російська соціалістична думка. Отже не тільки не малося власного політичного ідеалу, без якого нація не є нація, навіть його мати уважалося за непотрібний шкідливий люксус. Взагалі на всі політичні прояви нашого життя гляділося через призму московської державної ідеї: всі великі рухи минулого, як самостійницький рух українського панства, до Орлика включно, як рух уніатський, стемплювалося, як реакцію або клерикалізм. І тільки єі з них, котрі носили москвофільський характер, підносилися до значіння народного ідеалу. Під впливом єі московської соціалістичної ідеології навіть початки державницької думки (Р. У. П., Н. У. П. та інші) завмирили і гинули. Чесноти плекані в кожному національно-державнім ідеалі, як суспільна дисципліна, державний авторитет, мілітаризм, відкидалися, як лахмітя. Міжнародне братерство, погодження народів, їх федерація, знищення національних границь — ціле сміття засад, котрими ще до недавна дурили собі голову упосліджені верстви суспільности, забуваючи про інстинкт самопомочи і самоохорони — стали доктріною, котрою мала жвати нація, що хотіла собі вибороти самостійне існування! Традиції в нас були, але до них звертати ся забороняло

пануюче розуміння української ідеї, ідеї нової кляси, що підносила ся з долу, котрій яко такій ніяких традицій мати не належало ся. Таке розуміння не лишало ся без впливу і на концепцію зовнішньої та внутрішньої політики. Нація — держава, котрої інтереси означують ся її географічним або стратегічним положенням, може входити в усякі політичні комбінації, як напр. Росія Александра III, що союзничала з республіканською Францією або Росія Леніна — союзниця Кемаля і Енвера. Упосліджена суспільна верства, що бореть ся за своє визволення в даній вже державі шукає собі союзників тільки в інтернаціональнім соціалізмі, в визвольних рухах рабів інших рас. В середині нація, що стратила колись свою державу могла стреміти до її відзискання, пригноблена суспільна верства мріє тільки про зміну режиму в уже існуючій державі. Сей клясовий світогляд перенесла наша інтелігенція також в сферу своєї національної політики. На зовні се була політика кокетованя з космополітичними доктринами, опозиції „клерикалізмові“ та „реакції“. В середині — політика не будови, але революції. Відхрещуючи ся від держави, як від шовіністичної вигадки, ніхто з тої інтелігенції навіть не сунув собі голову над питанням, як має виглядати ся держава. В суті річі національного ідеалу інтелігенція не мала. Його заступав ідеал соціалістичний або інтернаціональний. Річ природна, що в таких обставинах чужий національний ідеал заступив місце власного, як за браком власного засвоював ся Провансальськими політичний ідеал Франції. Спершу се був ідеал російської державности, потім — славянофільський або антінімецький, в остатні часи — ідеал „світової революції“ — всі з московською фабричною маркою. Під гіпнозою сего в суті річі московського ідеалу знаходили ся майже всі політичні течії на Україні. Поперше соціал демократія, що була копію російської партії тоїж назви, та котра, хоч працювала також серед селянства, уважала його за причепок, за таран, котрий має розчистити дорогу до соціальної революції пролетаріату. Ще більше перенята московфільськими тенденціями була партія українських соціалістів-революціонерів, котра, з її соціалізацію землі була на Україні таким самим дивоглядом, якби була напр. торії в Франції або Якобінці в Англії або християнські-соціалісти в Росії, і

котра зродила ся лише з невільничої психіки українського інтелігента, задявленого, як в сонце, в сліпучі московські бані. В супереч до соціал-демократії селянство було всеж для них самоцілю, але зі своїм бакунінським анархізмом і з російською „общинністю“ вони так само далеко стояли від него, як соціал-демократи зі своїм пролетароманством. Інші несоціалістичні течії, за малими винятками, (Н. У. П.) рівнож пливали в російським руслі.

Сі партії та течії різнили ся між собою. Одні, ліберали, робили величезне культурне виховуюче діло, були справжніми працівниками, а не героями революційної фрази, але мимо того фактично звужували розмах національного руху, відбіраючи йому всякі політичні тенденції. Другі, соціалісти, підкреслювали політичність українства, одначе вистерігали ся надати йому самостійний національний характер. І перші і другі старали ся погодити українство з існуючим або з будучим російським режімом. Свідомости великого конфлікту Европа-Росія в них не було, тим менше, що сей конфлікт вступає в свою гостру стадію. Для всіх них Україна належала до російського світа, хоч і представляла певну його відміну. Голоси, звертаючі увагу на неминучу війну, на потребу використати її в інтересах нації уходили за голоси манянів коли не провокаторів. Ідея самостійности мала кредит тільки в Галичині, але й там се була лише фраза, повторювана на всіх вічах; скорше звичайне „умонаклоненіє“, як сказалаби Катерина, без жадного конкретного змісту, а головне зовсім непередумане і позбавлене розуміння конкретних шляхів для його реалізації. Опріч сего, ся вимога завше підпорядковувала ся гаслу „пролетарської революції“ (в соціалістів) або „зєдненю нації“ (в несоціалістів). На програмі зовнішньої політики стояли гасла, перекладені з російського, як установчі збори, славянська федерація, тощо. На програмі внутрішньої політики — подібніж плятати з маленькими ледви помітними відмінами. Але сі відміни, як „автономія“, „сейм“ були розпливчасті, неясні, ніколи в агітації не акцентовані, аби могли стати центром, притягаючим увагу мас. Різко зформулованих національних гасел в нас не було. Тому національна українська ідея не могла знайти формули, що обєд-

налаб більшу частину населення країни, як українського, так і чужого. Неясність і москвофільство в програмі зовнішньої політики не могли прикувати до українства також уваги за-границі, як до можливого міжнародного чинника. При тім ся неясність не була, як дехто думає, „малоросійською хитростю“ для улегшення легальної акції. Вона була щирою і представляла собою скорше сю „малоросійську самоатверженність“, котру подивляла ще царичка Катерина в наших дідах, що так легко захоплювали ся чужими національними ідеалами. Немисливий хаос і мішанина зі селянського демократизму і соціалістичної диктатури, з міжнародного братерства і націоналізму, з патріотизму і славянофільської дурійки, хитання між „королем Данилом“ і світовою революцією, між визволенням нації та визволенням пролетаріату, між Костомаровим та Іловайським — ось що панувало в головах нашої інтелігенції перед війною і революцією. Не маючи ясного національного ідеалу, котрий моглиб протиставити російському, ставала інтелігенція під впливом національним мертвим чинником: активні, що щиро переймали ся російським ідеалом, переходили до московського табору, пасивні, що не хотіли сего робити — кінчали провансальством. Провансальство і москвофільство — такі були два бігуни, до котрих йшла наша інтелігенція. Такими були два береги, між котрими, як човно без керми, шамотала ся скалічена політична думка українського інтелігента в остатні літа перед нибухом війни.

Велику частину відповідальности за пануючу в нас сентіментально-космополітську, москвофільсько гуманітарну ідеологію поносила людина, що і досі є головним вождем українського націоналізму. Чоловік, котрий свою великою інтелігенцією і працьовитістю відіграв величезну ролю в розвитку нашої політичної думки, чоловік, котрого вважають своїм учителем майже всі наші партії — Драгоманів. Річ природна, що Драгоманів має великі заслуги перед нашим поколінням та ніхто йому їх ніколи не відбере. Сі заслуги були — його кольо-сальна праця, його широка освіта і се, що він вперше поставив українство, яко питання політичне (що зрештою його епігони так само скоро, як і ґрунтовно забули) та підкреслював значіння національних традицій. Але не відбіраючи сих вели-

чезних заслуг Драгоманова треба врешті раз ствердити, що цілим напрямком і духом свої науки він приніс надзвичайні шкоди здоровому розвитку українського націоналізму. Ці шкоди впливали з трох засадничих ідей Драгоманова: з його космополітизму, з його переконаного і старано обґрунтованого (але не обґрунтованого) політичного москвофільства, на котре він терпів, хоч як се не старають ся заперечити його ученики, далі з його неясного розуміння суті національних конфліктів, нарешті з його дивного погляду на українство, котрий трохи зближав ся до погляду цілої нашої інтелігенції, що дивила ся на українство не то, як на націю, не то як на соціальну верству.

Вся наука Драгоманова була наскрізь пересякнута сим неясним і туманним космополітичним універсалізмом, цілий отруйний вплив котрого ми власне тепер відчуваємо на собі. На його думку всякий націоналізм повинен був бути поставлений „під контроль космополітизму“ („Листи на Наддніпрянську Україну“, ст. 17). Сей космополітизм уявляв він собі не все ясно. Раз були се взагалі „поступові європейські ідеї“, раз знова ближче не означений соціалізм, котрому, як він думав робили уступки і англійські „міністри і консерватори“, і „німецький імператор і Папа“ (тамже, ст. 37). Провідної думки для громадської праці він шукає не в „почутях т.з. інтересах національних“, але „в інтересах інтернаціональних, вселюдських“ (тамже, ст. 38). Через те він відкидає націоналізм, „а надто такий, котрий себе сам протиставляє людскости або космополітизму“. Він відкидає ненависть до других народів. Для него національність допускала ся тільки „в ґрунті і в формах культурної праці“, а „космополітизм в ідеях і цілях“ (тамже, ст. 38). Він був переконаний, що се дух часу, та що тепер скрізь в Європі „висунулись на перший плян тенденції космополітичні або універсальні“ (тамже, ст. 109). Таке підпорядкування національного моменту моментові „вселюдському“, підхоплене, розпопуляризоване і звільгарізоване його учениками, а особливо нашою пресою в часі між першою і другою революціями, стинило в молодій та кволій національній свідомості нашої інтелігенції неможливе спустошення. Перше всего через те, що звичайно йшли до нас різні „інтернаціональні“ ідеї

з Росії, а йдучи звідтіля були вони звичайно тільки маскою, що прикривала їх націоналістичну суть. Так було зі славяно-філством, так було з боротьбою проти німецького *Drang nach Osten*. Так було зрештою також з — „світовою революцією“. Всі вони, сі цілком, на пів і чверть універсальні або космополітичні ідеї, а в кожному разі далекі від „вузького“ націоналізму — були плащиком, в котрім зявляв ся до нас заборчий імперіалізм Росії. Респект, з котрим, між иншим під великим впливом Драгоманова, стрічали ся сі ідеї в нас і страх протиставляти їм націоналістичні гасла допровадив до повної безплідности політичну думку на Україні. Пересякнутий сими ідеалами, звикнувши після вказівки Драгоманова ставити національні постуляти під контроль космополітичних, мірив український інтелігент всі завдання національної політики „інтернаціональним“, а на практиці московським, мірилом. Соціаліст роздирав програму самостійности, заміняючи „самостійну Україну“ — „дядьком Дмитром“, живцем відписуючи програму „укр. с.-д. робітн. партії“ з універсальної російської. В сій „універсальній“ програмі шукав він також розв'язання аграрної справи на Україні. З простолінійною лясікою ігноранта російської соціаліст ділив всю людскість на пролетаріат і буржуазію. Для селянства, яко особливої класи з власною програмою серед сях бігунів не було місця. Не могли знайти для него сего місця і наші соціалісти, загіпнотізовані „універсальною“ ідею соціалізму, „котрому навіть Папа і германський імператор робили уступки“. Вони так само, як іх російські товариші впихали многомільонову селянську масу на прокрустове ліжко соціал-демократії. З респекту до сих „універсальних“ ідеалів вагав ся український інтелігент до останого моменту, навіть підчас війни, втягати в свої комбінації „клерікальну“ Австрію або „гогенцолернську“ Німечину, не бачучи в своїй наївности, як чудово лучили ся сі самі універсальні ідеали в Росіянина Плеханова з підтриманням династії Романових. З респекту до тих самих ідей звикли в нас взагалі ховати національний прапор за всякою иншою, щоби лиш не „шовіністичною“, сино-жовтою, ганчіркою. Се раз виявляло ся в обороні українського шкільництва сим аргументом, що се улегшилоб засвоєня „державної мови“; раз

в порадах домагати ся не національної автономії, а тільки адміністративної, під полою котрої хитрому Малоросу вдало сяб провєсти і першу (програма Драгоманова). А особливо величезну шкоду вирядив нам сей універсалїзм Драгоманова через проповідь „братерства народів“, через боротьбу з ширеням „ненависти до инших народів“. Сама по собі чудова засада звела ся на практиці до повного абсурду, бо в сей час, коли українська ідея мала перед собою важучих на її житя безліч ворогів, їй проповідувала ся поміркованість і залишеня ненависти, в сей час, коли одним фронтом стояла проти нас Росія нас переконувано, що сего фронту в суті річи нема та що проти нас тільки купка „злонамеренних личностей“. Сям ослаблювано чуйність національної свідомости, сям її спшукано і приспано аби зненацька збудити в огні революції. Тоді зачали ся, розуміть ся, несподівані відкриття: „несподіванка“ що до московського лібералїзму, „несподіванка“ що до московського соціалїзму і т. д. Стукали головєю о мур, розбиваючи її до крови, там де сподівали ся — братерського поцілунка. Коли українська національна думка щойно кривавим досвідом остатніх років зачала приходити до правильної оцінки політичної, ідеології ріжних верств російського народу, до свідомости засадничої ворожости російського народу до українських домагань, то вина в сему в значній мірі паде на сих наївних ілюзїонїстів, котрі свідомо прищелювали нації віру в „вселюдські ідеали“, в „солідарність працюючих кляс всіх народів“ і погорду до релїгії ненависти.

Другим моментом політичної ідеології Драгоманова, котрий уємно відбив ся на формованю нашого національного ідеалу — було його політичне москвофїлство. Він правда, в супереч його ученикам, (особливо з першої „Громадської Думки“ і з „Ради“) бачив в українстві не тільки культурний а й політичний рух. Але ціли сего руху він розумів дуже вузько і вважав їх паралельними з цілями Росії, і в сїм була його засаднича похибка. Вже тоді російські політичні мислителі, як Леонтев (котрого, м. и. і Драгоманів раз цїтує) і инші, виразно формулювали своє відношеня до Европи, в котрій вони бачили засадничого противника Росії. Вже тоді бачили вони в славянстві, а в тїм числі і в нас, тільки помїст, котрий

треба „відевропеїзувати“, аби по нїм перейти на підбій Європи. Вже тоді вони ставили російську месіянську мету так високо, що готові були зачекати з „визволенням“ Славян і з усуненням Турків з Європи, коли се повелоб до опанованя Константинополя одною з великих європейських держав. Та Драгоманів сего не бачив. Він не бачив того, що бачили його російські сучасники, а навіть їх батьки: що унезалежненя якоїсь країни від Росії (України або Польщі) може наступити тільки при ослабленю Росії та при зміцненю Європи. Ненависти до Росії в него не було і слїду, а слова Достоевского: „кожний Росіянин, що став Європейцем не може не ненавидїти Росії“, напевне звучали для него абсурдом . . .

Таким самим абсурдом уважав він також політику сепаратизму від Росії, і то не тільки з тих причин, котрі він подає офіціально: що він, нібито не бачив „ніяких серйозних підстав для українського державного сепаратизму в Росії“ (Листи, ст. 82), ніякої поважної ґрупи, на котрій сей сепаратизм мігби оперти ся. Сі причини не були правдиві. Вже хочби тому, що розвиваючи свій програм перебудови Росії („Історіч. Польша і великоруск. демокр.“, ст. 266) він проговорюєть ся: „ми не вважаємо можливим вдавати ся в розумованя про те, хто властиво тепер може взяти ся за здійсненя бажаної нам перебудови Росії, тим більше, що, правду кажучи, всі громадські елементи, що виявляли себе за останній час, і уряд, і революціонери, і земство дуже мало збуджують в нас оптимістичних сподіванок.“ Отже „правду кажучи“ Драгоманів навіть для здійсненя свого програму (котрий він протиставляє сепаратизму) так само як і для здійсненя сепаратистичного програму не бачив громадських елементів, на котрі можна булоб оперти ся при його здійсненю. Навіть в земстві — ні, в сім земстві, котре спершу він представляв, яко головну остю свої політики. Отже, „правду кажучи“ підстав для його політики перебудови Росії було так само мало (або так само багато), як і для програму сепаратизму? Чомуж він вибрав не другий, а перший. Тому, що з него говорив переконаний політичний москвофіл. Тому, що він відкидав програму сепаратизму не тільки через те, що нібито не було верств, на котрі можна булоб оперти ся борючи ся

за сю програму — він був засадничим її противником. Бо одна річ — не допускати можливості практично досягнути якусь ціль в даний момент, а друга річ — виставляти сю ціль як пожадану, хоч і віддалену. Як напр. від самого повстання соціалізму представляє сей останій соціалізацію средств продукції яко програму максимум, суспільні реформи, яко програму мінімум. Сі ріжниці дуже добре знав і сам Драгоманів, для котрого його програма демократизації Росії також була до певної міри програмою максимум. Він сам писав: „ми зовсім не думаємо вимагати від кого небудь з наших земляків у Росії активної боротьби з теперішнім політичним режимом. Ми знаємо, що се праця не легка і ризиковна. Тількиж з того не виходить, щоб наші земляки мусіли держати в тумані і свої голови. Се вже зовсім недостойно поважної людини. Треба раз на завше признати, що серйозна праця для маси української неможлива, поки не буде в Росії політичної волі“ (Листи, ст. 51). Отже, як видно, сам Драгоманів розрізняв дуже добре — виставлення політичної мети в програмі, і можливість в даний момент за сю мету бороти ся. Колиб він відкидав сепаратизм не засадничо, а тільки з браку сих груп суспільности, котрі моглиб в даний момент бороти ся за него, він сказавби всім противникам сепаратизму, парфразуючи себе самого: „ми зовсім не думаємо вимагати від кого небудь з наших земляків у Росії активної боротьба з російською державністю, ми знаємо, що се праця не легка і ризиковна. Тількиж з того не виходить, щоб наші земляки мусіли держати в тумані свої голови. Се вже зовсім не достойно поважних людей. Треба раз на завше признати, що серйозна праця для української маси неможлива, поки ми не відірвемо ся від Росії.“ Так мусівби сказати Драгоманів, колиб він не був прінципiальним противником української самостійности, колиб він не хотів „держати в тумані голови своїх земляків“. Але він був прінципiальним противником сепарації від Росії. Він навіть глузував з тої ідеї! „В прінципі, — писав він, — не тільки нація чи племя має право на осібну державу, але навіть всяке село. Єсть же й досі посеред Італії республіка Сан-Маріно... Схотіли дві частини Авенцелю поділитись на осібні пів-кан-

тони і живуть собі так . . . То чому б не то Україні, а навіть Мяргородові і Сорочинцям не бути осібною державою!" (Листи, ст. 43). Представте собі, що в такім глумливім тоні говорять про свій програм-махімун соціаліст, ви будете мати відповідь на питання: чи Драгоманів був тактичним тільки, чи засадничим противником української самостійности . . .

Розуміть ся, що в сім анархістичнім крузі ідей не могла знайти собі місця ідея державної суверености. Де причини ворожости Драгоманова до сеї ідеї? Причини були сі, що він уважав політичні інтереси України ідентичними з інтересами російського імперіалізму, і в сім, на мою гадку, лежить найфатальніша похибка сего, зрештою ясного і тверезого розуму, похибка, що мала для розвою нашої політичної думки найшкідливіші наслідки. Він був переконаний, що Росія „виповняла і наші національні задачі“, що „такими національними задачами були м. и.: увільнення нашої країни від насильства татарсько-турецького і від підданства польського“. Сю задачу мусіла виконати Росія, бо Польща була „державою балтійського басену, і через те байдужою до чорноморської справи“, Московщинуж тягла до сего моря Донщина, і тому сю нашу задачу мусіла виконати якраз вона (Листи, ст. 18). Тому і „присяга Богдана Хмельницького цареві восточному була актом не тільки натуральним, але й цілком національним“ (Тамже, ст. 20). Тому бачив він багато спільних інтересів між Україною і Росію, напр. право колонізації країн між Доном і Уралом (Чудацькі Думки про українську справу, ст. 94). Тому експансія російська на Полудню, переступаючи через труп самостійної України, довершила ся для него „на задоволення самої України, котра дістає тепер . . . береги Чорного моря“ (Іст. Польща, ст. 23). В своїх фатальних похибках йде Драгоманів ще дальше. Він уважав ідентичними не тільки інтереси України та Росії, але й інтереси Росії та всего славянства! Він думав, що „Поляки все будуть іграшкою інтриганів, поки не злучать свої долі з долею інших Славян“ (Восточная палітіка Германії і абрусеніє ст. 15) і уважав „зовсім природним, що німецько-мадярські інтереси знаходять ся в противенстві до російських і (sic!) славянських!“ Він був противником розкладу Росії та вважав „моральним обовязком перед рідним

краєм (яким?) вказати на заміри дуже живлені в німецькій літературі на королівство польське“ (тамже, ст. 62). Українські експедиції на береги турецькі в XVI—XVII. віках — се для него початок „тої російської (sic!) історичної місії, за котру взяла ся Російська Імперія по прилученю України (тамже, ст. 86). Як бачимо, коли заходила мова про зовнішню політику, Україна в Драгоманова моментально розпливала ся в Росії, котру він називає навіть „рідним краєм“ (!). Для него відірвання України і навіть Польщі від Росії засадничо недопустиме, бо перечить російському імперіалізові, котрий Драгоманів ідентифікує з українськими національними інтересами. По всім сказанім в перших розділах сеї праці, нема що доводити недоречність думок, що національні інтереси України можна нібито реалізувати не проти Росії, але з нею. Оправданя ідеям Драгоманова не можна шукати навіть в сім, що в той час російсько-український конфлікт не набрав таких гострих форм та що не можна було передбачати конечности боротьби з Росією. Об'єктивні підстави сего конфлікту були, була й наша історія, що вказувала на сей конфлікт. Історія, котра свідчила, що була в нас тенденція рятувати наш стан посідання на Чорному Морі в союзі з всіми іншими державами, навіть з тими самими Турками і Татарами, проти Росії. Але для Драгоманова сі тенденції не існували, для него, для котрого Мазепа і Орлик були не виразниками національних прагнень, тільки „виключними появами“ (Листи, ст. 17). Рівнож не розумів він, що переяславський акт був актом розпачі, котрий навіть його творцем мислив ся, як щось хвилеве. Не існували для него і свідчення самовидця сих подій, Серба Крижаніча, котрий знайшов на Україні велику „політическую ересь, что жить под православним царством Масковским горше турецкой мукі і екшкетскаво рабства“. Мимо голосів самих Росіян, котрі товмачили російську імперіалістичну ідею, як знищення політичної ролі славянства, мимо цілої 300-літної практики російської зовнішньої політики, Драгоманів тримав ся своїх думок. Аргументація його була досить поверхова. Він думав, що як Росія, так і Україна були заінтересовані в посіданю чорноморських берегів (що було зовсім слушно), та що через те між обома народами виростає певна спільність політичних ідеалів (що було зовсім неслухно). Бо в

такім разі мусілаб існувати тожсамість національно-політичних ідеалів Чехії та Австрії, бо чеські королі все стреміли до берегів Адрії та Габсбургів, анектуючи Чехію та завойовуючи адрійське побережжя також, кажучи словами Драгоманова, „виповняли і національні задачі“ Чехії?! Отже не булоб ніяких підстав для чеського сепаратизму, ані для югославянського? І тому „присяга Чехії Габсбургам булаб актом не тільки натуральним але й цілком національним“?! Даліше, в такім випадку і Бельгія мусілаб не так вже нарікати на німецьку окупацію, котра лишала неторкнутими досягнуті Бельгією „національні задачі“ — володіня берегами океана? Нарешті: сам Драгоманів узнає, що Польща була державою балтійського басену. Як Україна, котра з тяжкою бідю сама ледви могла утвердити ся над Чорним Морем, так і Польща над Балтицьким. Отже, парафразуючи Драгоманова, Росія завойовуючи сі береги, а потім анектуючи і саму Польщу — ділала також в національних інтересах Поляків, бо забезпечувала ім посідавя балтійського побережжя?! Се значить доводити ідею Драгоманова до абсурда? Але вона є ним в самім заложеню. Причина сеї засадничої похибки була ся, що коли дві держави, або народи, мають деякі спільні обекти в зовнішній політиці, то се веде не до їх союзу, як вчив Драгоманів, а до ривалізації, як вчить історія. Бо здобуваючи „для нас“ береги Чорного Моря, Росія думала не о сім, тільки о своїх інтересах, о стратегічнім забезпеченю експльоатації України проти можливої загрози зі сторони Европи, і більше ні о чім. Як зрештою і Австрія стоячи міцною ногою на Адрії, дбала тільки про скріпленя свої стратегічної позиції в цілях тим більше успішного панованя на і тими самими Чехами та Югославянами. Драгоманів не хотів бачити, що під взглядом економічним російський імперіалізм привів нас не до здобутя чорноморських портів, а до колоніального визиску, а під взглядом політичним і культурним — до ослабленя відпорної сили нації та до політичної летаргії. Перша преміса Драгоманова, що Українці самі не зуміли здійснити свій національний ідеал, і тому мусіли з волею чи проти волі, прийняти поміч Москви, привела його до ворожости до всяких сепаратизмів. Ся преміса та ще його розуміня космополітизма, що змушувало його думати, що еволюція народів

в Європі вже переростає рамки державних організацій і стремить до Федерації. Такі були його і вихованого ним покоління ідеї, і тому, коли наша суспільність стала перед страшним завданням політичної організації українства, то не могла вона нічо иншого зказати, як повторити драгоманівську клятву на російську державність. „Сей напад Німеччини, — писала київська „Рада“ в момент вибуху війни, — загрожує великим нещастям нашому українському народу і нарід наш, як підданий російській імперії (що за горда мова!), стоїть перед очевидним і простим фактом: треба боронити імперію, треба обороняти свої дома, волю (sic!), свое добро“ (ч. 163, 20. липня 1914. р.).

Як бачимо, як се зрештою все буває, думки Драгоманова, що мали хоч позір аргументації, знайшли в його епігонів дуже просту, зрозумілу для кожного мужика синтезу: ми піддані російській імперії, отже маємо її боронити і сю „волю“, котру в ній заживаєм . . . Се називало ся політичним ідеалом нації!

Ідентифікуючи політичні цілі України з цілями Росії, уважаючи їх властиво за одну політичну націю не міг зрозуміти Драгоманів і суті конфлікту між обома народами. Для него сей конфлікт не був суперечкою між націями, а відповідальність за русифікаторську політику на Україні поносив не нарід, а правлячі кола. Се не дало йому можливости виробити ясну програму національної політики, котра вся обмежувала ся для него боротьбою з режимом.

Коли ми захочемо ближше підійти до питання чому Драгоманів не бачив того, що бачили многі його сучасники — Росіяни, не кажучи вже про Європейців, то прийдемо до висліду, що спершу може видати ся навіть трохи парадоксальним. Отже причина політичного москвофільства Драгоманова була та сама, що й у галицьких москвофілів старої та новітшої дати (адораторів Брусілова в 1914. р. і — Буденного чи Денікіна в 1919. і 1920.) що і в заметеличених московським універсалістським дурманом українських соціалістів і в наших мужиків катеринівської доби. Причина ся була: ставлення засади егалітарізму, інтересів соціальних понад національні і політичні. Думка властива всім політично нерозвиненим верствам і соціально незріжничкованим націям, а особливо їх інтелігенції, що безперестано плутала поняття нації з поняттям суспільної

кляси. Колись наш селянин думав, що цар принесе йому волю і тому готов був зректи ся всіх політичних прав за сочевицю економічних полекш. Його примітивна логіка не здавала собі справа, що навіть хвилиний економічний успіх в решті решт нищить націю, котра продає право свого політичного первородства, право самій рішати власні справи. Його логіка не розуміла, що зберігаючи се остатне право, так сказати, право національної недоторканости, нація скорше чи пізнійше ліпше урядить також свої соціальні справи у власнім, а не в інтересі чужинця. Як відомо, гайдамаки, що кликали на поміч проти своїх панів царя, нимже були повернуті скоро в кріпацтво, і скоро переконали ся в хибности своїх сподіванок. Наша інтелігенція сего переконання ще не набрала. Не мав його і Драгоманів. Він, як і В. Антонович, глядів почасти на українську націю, як гляділа на неї наша інтелігенція перед війною: майже як на соціальну верству. В своїй сновіді, писав колись В. Антонович („Основа“ 1862. р. ч. I, ст. 94—95): „я перевертень і гордий з того, так точнісінько, як буду гордий в Америці, коли ставби аболіціоністом з плянтатора“. Огже, Поляки — се не нація, а плянтатори, Українці — також не нація, а невільняки, і одні і другі — просто соціальні верстви, що веуть між собою боротьбу. Трохи подібний погляд на сю справу мав також Драгоманів, котрий, як і Антонович, ставляв економічні і соціальні інтереси на перший плян, жертвуючи для них ідеалом політичної самостійности. „Колиб я був Поляком, — писав він — я благословлявби небо, що остане польське повстаня не вдало ся і в той самий час перешкодило завершеню системи маркіза Велеполського конституцію для Королівства Польського. І в однім і в другім разі Польща моглаб стати конституційною державою, в злучі з Росією чи ні, але з перевагою в представництві аристократії . . ., котра ніколи не потерпілаб нічо подібного тому устрою селянського стану в Польщі, який запроваджено в 1864. р. московським урядом. А забезпеченя мас народа — се такий здобуток для країни і національности, для котрого варто навіть багато перетерпіти“ (Восточ. Паліт. Германії, ст. 132). Який сенс сеї вражаючої своєю наївністю тиради? Її сенс — примат ідеї егалітарности над політичною свободою і національною незалежністю, ідеї, котра змушувала многих

Росіян тішити ся, що спроби „верховників“ в XVIII. в. обмежити царську власть не довели до нічого, бо „дворянський парламент“ також ніколи не давби волі селянам; ідеї, що дала початок легенді про „народного царя“, ідеї спільної всім політичним москвсфілам від сосницького гайдамака XVIII. в. до галицького соціаліста XX. в. ідеї, котра змушує також деяких наших учених тішити ся, що Петро I. зламав українське панство; ідеї верстви, кляси, а не нації, ідеї східних паріїв, а не Європейців, для котрих навіть сурогати політичної свободи, самодіяльності дорозші всякого щастя під деспотом.

Не потребує тут вказувати на нестійність аргументації Драгоманова, що нібито незалежна Польща не могла б так скоро прийти до селянської реформи. Його твердження найліпше збивають ся такими фактами, як 1648. рік на Україні, або варшавська конституція 3-го Мая, котра, якби поверховно не розв'язувала селянське питання в Польщі, всеж таки ставляла селянина в ліпше положення ніж в котрім він був тоді в Росії. Тут важно сконстатувати тільки дивний факт, що Драгоманів був взагалі сторонником „народної монархії“, сторонником незріжничкованої суспільності без пануючих кляс, але зате з одним деспотом на горі, котрому не нині то може за сто літ, але захочеть ся ущасливити своїх підданих якоюсь великою реформою. Тепер на большевіцьких експериментах ми можемо переконатися до чого доводить така політика „просвіченого абсолютизма“, політика натхнення, що не спираєть ся на політично розвинену і активну суспільність. Большевізм навчив нас бачити, в які форми виливають ся в політично аморфних суспільностях соціальні реформи, коли по першім „вундеркінді“ (Александрі II.) не знайшло ся в 1917. р. другого, котрий міг би довершити діло свого попередника. Напевно ні в самостійній Польщі, ні в самостійній Україні, де, як скривъ в Європі з рудиментів політичної свободи повстала б демократія, де нарід не стратив би політичної активності, — не довело ся б селянам так довго ждати на своє остаточне увільнення, як в Росії, бо аж до 1917. р. Драгоманів сего всего не бачив. Читаючи ще раз вже наведені цитати з него, так і чуєть ся за ними відгомін старої давно званої ідеї: „нема визволення без Росії“. Ідеї з котрої зробилась ідеологія Росії — центра світової революції, Росії — визволительки народів, ідея російсь-

кого месіанства. Зіставляючи в одну цілість всі писання Драгоманова, відносить ся вражіння, що він справді був недалекий від сеї ідеї. Росія — для него — здійснювала наші національні ідеали і соціальні ідеали польського селянства, а ворогами сих націй — були Туречина, Німечина і Австрія вся Європа, та ще їх власні інтелігентні класи, ті самі отже, що й вороги Росії . . . Як се все знайоме, і як мало виграють сі ідеї в їх обоснованости навіть тоді коли в числі їх оборонців знаходимо Драгоманова! Не дивно, що з такими думками сумнівав ся Драгоманів хто ворог Поляків, чи московський уряд чи весь нарід? Не дивно, коли він думав, що „наклін до православія (себто пропаганда платних московських аґентів — Д.) може послужити в Галичині якраз свободі совісті і поділу церкви від держави“ (Листи, ст. 30. та инш.). Куди може довести ясний зрештою розум, затуманений ідеями московського месіанства і космополітизму!

Сеї космополітизм і туманий соціалізм, замість націоналізму, невміння поставити осібного українського політичного ідеалу, плутанина ідеала національного з ідеалами суспільних верств і, в наслідок сего, неспосібність оцінити суть російсько-українського антагонізму — ось були найголовніші хибні науки Драгоманова, що були в значній мірі причиною умового каліцтва цілої нашої інтелігенції ostatnich двох генерацій. Недавно ювілей Драгоманова обходили, як ювілей пророка „нвої України“. Тривожна ознака закам'янілости нашої політичної думки . . .

Зпихати відповідальність за ідейний сумбур, що панує в головах нашої інтелігенції на самого Драгоманова булоб, одначе, неслухно. Бо його ідеї були зпопуляризовані і звульгарізовані цілою хмарою його епігонів, а в першій лінії чоловіком, що недавно став на чоло партії соціалістів-революціонерів, а перед тим з всею енергією підтримував віру в російський лібералізм і зневіру у власний нарід, та про котрого буде мова пізнійше.

Не більше ясности і одностайности і в політичній ідеології виказав також український „Ульстер“ (Ульстер — англікансько-бритійська частина католицької Ірляндії, її національна меншість, упертий противник сепарації Ірляндії від триєдиного королівства). Ся наша „національна схизма“ скла-

дала ся: з російської мійської інтелігенції, безуслівно по російськи буржуазно чи соціалістично настроєної, в своїй масі інертної; з жидівства та з чужого національно капіталу і великої земельної посілости.

Жидівство на Україні, як зрештою і скрізь, було на стороні пануючої нації. Може тому були глибші причини. Певна покровність жидівської та російської психіки: психіки обох народів, що досі залишили ся майже народами номадами. Такі покровности у вдачі Жидів і Москалів справді мають ся. І одні і другі такі самі буквоїди, одні й другі — страшні догматики і формалісти. Перші — привязані до букви своїх святих книг, другі — вічно готові счинити суперечку задля хибного розуміння того чи иншого слова в Маркса, або задля полишення одного слова в титулятурі царя, як се робили послі перших Романових, роблячи з того не раз навіть *casus belli*. Як Жиди, так і Москалі — в своїх власних очах „вибрана нація“, і коли майже всі жидівські партії приступили до большевізму, то чи се не тому, що в крові сеї раси лежить месіанська ідея? В своїм гето вони чекали Месію на білих коні, поза гетом — бачуть вони його, як Блок, йдучого за червоним прапором. Обидва народи в суті річі ненавидять теперішнє життя та його втіхи. Обидва — надзвичайно ексклюзивні і се був ніхто инший, як жидівський соціаліст Юлій Урі, котрий за большевізмом своїх земляків в Росії добачав той самий нахил до месіанства. „Треба мати, — писав він в сприяючій большевікам *Humanité* (один з грудневих номерів 1920. р.), — треба мати справді зарозумілість моїх російських одновірців, треба бути переконаним, як багато дітий гето, що вони тільки сини Давида, що вони тільки посідають „правдивий закон“ аби мати нахабство говорити всім великим партіям: не увійдете до Інтернаціоналі поки не приймете спершу наші услівя і нашу тактику. Не кожний, хто хоче увійде в землю обіцяну, бо тільки чисті допущені туди. Треба спершу відчитати символ віри, сліпо йти за святим письмом, інакше лише здалека зобачите Сіон-Москву“. Зближення Жидів до Росіян ще пояснюєть ся їх любовю до скрайностей і неедин Жид в нападі щирости признаєть ся, що Жидам, як нації пригніченій нема рації „чіпляти ся за сучасні форми культури, за сучасний порядок життя“. Навпаки їх національний ідеал

веде скоріше в сторону „катастрофічних можливостей“, бо тільки катастрофічний перебіг історії зможе в найкоротший час принести жидівству повне національне визволення (Жидівська Трибуна, Париж, 2. VII. 1920. р., ч. 27).

Якби там не було, чи мої припущення оправдані, чи тільки гіпотетичні; одно певне, що жидівство на Україні, як свою месіанською філософію, так і своїм русофілством, так і своїм космополітизмом (наслідком розпорощення раси) мусить ворожо ставити ся до української національної ідеї.

Іншою була позиція вищих верств українського Ульстера. Капітал, мимо деяких націоналістичних тенденцій, що виявили ся перед війною, був чужий ідеї української державности, але при відповідній політиці, опозиції сій ідеї не робив би. Земельне панство мало за собою великі національні історичні традиції, відгомін котрих чуто ще навіть в XIX. віці. Сі традиції тлили ще в деяких родах, як в спольщених, так і в змосковщених, навіть за наших часів, але в великій своїй частині наше земельне панство було цілком полонене російською державною ідею. В сій його ворожій українству позиції укритив його також новий український рух, котрий виступав в першій лінії, як рух соціальний, не дбаючи про створення державної ідеології, в котрій знайшло ся місце — нехай під суворими умовами, але для всіх клас суспільности. Такий український рух, в котрім наше панство бачило лише „гайдамачину“ не міг стати притягуючим центром навіть для найбільш ліберальних і українофілських верств вищої земельної аристократії на Україні. Ся тенденція українського руху, що не потрапив стати відразу на державницький ґрунт, скріпила і без того ясно виражені москвофілські симпатії Росіян на Україні, а Поляків — заморозила в їх „неутральности“. Многі готові були погодити ся зі знищенням Ульстера, але ні в яким разі зі знищенням самих ульстерців, кожної їх ролі, навіть співробітництва в публичнім житю.

Так мала ся справа з суспільними елементами на Україні в 1917. р. Маса селянства спрагнена соціальних реформ, але під виглядом політичним консервативна, ксенофобна, ворожа всяким космополітичним і „гуманним“ гадкам. Національна схизма — нев'рюча в свої сили, загрожена соціальною і національною революціями, але інертна і готова на компроміси; національна інтелігенція — пливаюча в своїй більшості під

прапором непродуманого, сино-жовтого соціалізму, далека від яких будь мрій про власну державу, з увагою скеровано виключно в сторону соціальної революції, антимілітаристична і, як се не звучить парадоксально, позбавлена всякого революційного розмаху, бодай в особах своїх вождів.

І се в той момент, коли славянофільство, германофобія та „американізація“ Росії — ідеї, що мали зліпити різні народи Росії в одну російську націю, з одним політичним ідеалом, — одна по одній банкрутували, коли об'єктивні умови і удари зовні категорично вимагали на „українах“ падаючої імперії повстання нових власних центрів політичної волі!

Зачав ся період шукання наосліп, неясних поривів, хаотичної організації сил, без означеної мети. Період надання певних форм стихійному піднесенню мас, що йшли здійснити об'єктивну вимогу часу: створення нової київської держави. Період так званого національного будівництва.

VI.

Політична нікчемність російського елемента на Україні, як що до числа, так і до якості, зробила се, що з вибухом революції, в дуже короткий час влада в краю, оскільки в ці часи взагалі можна було говорити про владу, перейшла до української інтелігенції. Люди, котрі до ідеї української державности відносили ся, як до гасла контр-революційного, котрі готові були орієнтувати ся на всякий російський фронт: війни з Німцями, революції, а ніколи на фронт національно-український, ці люди попали в трагі-комічне положення — будувати національну державу. Розуміючи під націю раз пролетаріат, раз „грудове селянство“, раз знова „трудящий нарід“, до котрого в виді великої ласки з поміж інтелігенції допускали ся лікарські помішники, — більшість сих людей, ділетанти з вихованя і демагоги в душі, льогічно прийшли до висновку, що будувати їх державу, під котрою розуміло ся щось в роді центрального комітету партії, можуть тільки ці, хто уважав себе за представників сего мітичного „трудящего народа“. Монополь державного будівництва дістав ся отже до рук соціалістів, а що елемент справді державно-творчий і вправлений, неділетантський і недемагогічний знаходив ся тільки в рядах „буржуазії“, котру треба було прецінь стерти на порох, то

ділетанство і демагогія стали паспортом кожного кандидата на державний пост. Розумієть ся, страх за буржуазію, що притягнута, до роботи, моглаб киринити, не гравби великої ролі в людей з большевіцькою енергію. Але власне сего бракувало нашій інтелігенції, напханій туманими універсалістськими ідеалами і драгоманівським страхом перед всяким насильством і терором. Боючи ся сеї буржуазії більше як ся остатня її, наша інтелігенція відкинула всяке співробітництво інших груп. Як в Щедрина в „Современной ідилії“ була корпорація „странствующих палководцев“, котра скоро знайшла „примененіє і в других ведомствах“, так повстала з соціалістичних партійників в нас „корпорація странствующих палітиков“, що одні мали монополь на веденя державних справ. Скоро до сеї корпорації будь що будь патріотів прилучила ся плеяда нових людей, ново-навернених грішників. Як колись до Січі, збігали ся під новий український прапор люди ріжних переконань, сумнівного минулого, необмежених апетитів на будучину і нічим незахитаної віри в своє провіденціальне для України значіння. Як сих, що йшли до Січовиків, питали ся тільки чи вірують в Святу Тройцу, так і ново-навернених питали ся лише чи вірують в соціалістичне Евангеліє і до якого соціалістичного „толку“ належать. Тоді Сезам отвірав ся і корпорація українських політиків заповняла ся ріжного рода парвеню, що приносили з собою всі додатні та уемні сторони сеї сампатичної породи людей: неперебірчивість в средствах, карєрєвництво, зарозумілість „случайних людей“, манери *pocheux riches*, і почутя особистої гідности „з Івана пана“. Попри ідейних і старих Українців виринули люди, котрі в упорядкованих „буржуазних“ державах звикло сидять не на лаві міністрів, а на лаві обжалованих. Але вони вели свої інтереси, не оглядаючись на боки. Українська суспільність була за безкритична, щож до вождів корпорації „странствующих палітиков“, то вони на всякі рекрімінації мали стереотипову щедринську відповідь: „мерзавец, но на правільной стезе стаїт“, що в данім випадку значило: „але належить до соціалістичної партії“. Многі офірєвали свої послуги нації, але вони були або „буржуа“, або „Поляки“ (себто не православні) або аристократи, що носили якесь славне в нашій історії імя, як перший український посол при Вати-

кані, як голова галицько-української церкви або, як останій гетьман. Таких ненавиділо ся найбільше, ненавиділо ся з цілою злостію жаби, що не могла стати волон, з ненавистю нових богачів до старого пана, котрого інтелігенцію і всяку иншу вищість над собою вони в глибинах своєї душі мусіли признавати. Маса робітників не знаходила доступу до „корпорації політиків“, бо, як вже сказано, не були соціалістами. Се не значило, що в слово „соціаліст“ вкладав ся якийсь певний означений зміст. Далеко від сего! Соціаліст міг виробляти скоки, котрих позаздривби цірковий блазень: нині, разом з „Новим Временем“ виступати в обороні російського імперіалізму, завтра — тримати „революційний фронт“ з Керенським, позавтра — як провідник українських комуністів або ес-ерів, пропонувати свої послуги московській Чрезвычайці, що правила Україною, далі знов каяти ся перед „всем чесним народом“ в своїх похибках, передполуднем — бути на утриманю військового міністерства одної з „імперіалістичних“ держав, пополудни міністром республіки. Все се міг робити соціаліст і мимо сего лишати ся соціалістом. Як той самий цірковий блазень, чи коли „виступав“ з обличчям насмарованим крейдюю, чи рожевою пудрою, все лишав ся тим самим блазнем. В усіх цих хитанях в одиниць, вже публично розшифрованих, безперечно грало ролю розумованя Дона Базілію Бомарше, котрий все був прихильний тій стороні, що мала *des arguments irresistibles dans ses poches*, в многих грала ролю амбіційки людей, що не могли дарувати своїм політичним противникам, що сі, а не вони, віхали або збирали ся віхати або думали, що відуть до української столиці на білім коні. Але в маси партійників головною причиною їх хитань був застрашачий брак всякого політичного ідеалу і свідомости метод до його реалізації, подруге — повне неуміння передбачати події та на підставі комбінацій виводити лінії своєї політики. Кожний з них міг докладно довести, чому для робітництва потрібні вісім годин праці, але як практично перевести сю реформу, аби не потерпіла видатність продукції, — не знав ніхто. Що вся земля мусить відійти до „народа“ — знали, але як зробити, щоби не пішла в нівець ціла земельна господарка і повязаний з нею промисел — не мали найменшого понятя. Знали, що армія — се „знарядя в руках кляси експльоаторів“, в копій-

нових брошурах читали, що її треба замінити на „міліцію“, як се мусіло бути в кожному шануючім себе „соціалістическом атечестве“. Але, як зробити, щоб ся міліція фігурувала не тільки в партійній програмі, але була здібною до оборони краю, яко дисциплінована сила — про се ніхто не мав понятя. Знали, що „буржуазна фінансова система“ збудована на „визиску працюючих мас“, але як видумати таку нову систему, щоб не ахнули ні спеціалісти, ні ляжи — сего ніюден „товариш-міністр“ не знав. Всі, навіть запитані зненацька в сні, могли дати моментальну і нехибну відповідь про се, що, де, коли і як треба руйнувати, але нікому не був ясний проект будови. Не було також її пляну. Сей плян не повстав навіть тоді, коли з права на ліво і з гори в діл краяла ся політична мапа Європи, коли над Росію вже висіла смерть, коли в кривавому хаосі війни падали тисячлітні держави і вставали з мертвих напів забуті народи. Навіть в сей момент світової катастрофи вагала ся наша інтелігенція виступити з ясним і власним національно-політичним програмом. Вона се зробила, але проти волі, пхнута масою і подіями. Мимо страшних лекцій революції не хотіла інтелігенція розуміти суті російсько-українського конфлікту, бо соціалістичний мозок відмовляв ся розуміти таку річ, як конфлікт двох націй, двох рас. Він знав тільки боротьбу клас, всякаж боротьба між народами, що повині прецінь любити оден другого, була певно сатанською грою „визискувачів“ або фортелем „тайної діпльоматії“. Сі примітивні погляди, переплітаючись з закорініним майже в кожного інтелігента москвофільством привели до сеї політики угоди, що характеризує весь розвиток подій на Україні навіть в сей час, коли вона була в стані війни з Росію. Навіть проголошуючи самостійність, наші соціалісти не могли відірвати ся від думки, що справа України тісно звязана з справою Росії, з котрою вона має — як се думав і Драгоманів — одні й ті самі зовнішні політичні інтереси: боротьба з німецьким „посуваням на Схід“ підчас війни, „спільний революційний фронт“ за Керенського, „фронт світової революції“ — за большевиків. З Росію могли ми сперечати ся і навіть воювати, але коли ходило о Європу, о Польщу, або о „антантський імперіалізм“, тоді ми виступали разом в Росію. Тоді наша суперечка з Росію була — „домашнім спором“, („старий спор Славян между

сабою“), до котрого чужинцям було зась і котрий на всяку інтервенцію зовні міг не в одного нашого соціаліста викликати патріотичну відправу подібну до „клевветника Росії“ Пушкіна. Ті немогі моменти, коли наші правлячі круги отверго та ясно виступали проти Росії треба завдячувати не свідомому пляну, а, як пізнійше побачимо, або енергії більш ясно видючих одиниць, або частійше, упертому натискові мас, котрі пхали москвофільську інтелігенцію в антіросійським напрямку. Самійжеж інтелігенції ходило не стільки о боротьбу з російським народом, як о боротьбу з режимом або навіть з його хибами, з незначними дефектами, зрештою досить доброго механізму: спершу з непослідовністю російського конституціоналізму, далі з нещирістю Керенського, потім „похибками“ большевіцького централізму (як давнійше з „похибками“ царського централізму на Україні), о боротьбу з „чорносотенщиною“, з „пятаковщиною“ і т. д, а ніколи з Росію, яко такою. Доводило ся, що український конституціоналізм (автономія) ні скільки не суперечить російському, українське „радянство“ чудово дасть ся погодити з російським советізмом. Взагалі — що українська державна ідея дуже легко дасть ся зреалізувати в порозуміню з російською, а не проти неї. Ся наївна віра і брак власного політичного ідеалу привела до сеї політики зігзагів, і гопсаня, котра так характеристична для нас, до політики сидження між двома кріслами або скаканя з одного на друге, про котру буде мова пізнійше. Подібно зігзагувала також наша внутрішня політика. Так як на вні не знали, на яку силу треба оперти ся, так не знала інтелігенція наша, на якій клясі в середині країни мусить вона будувати свою силу. Зачали ся безконечні гопсаня і тут, які робили вражіня, що нашою політикою керує пара особистостей, котрим щасливий випадок дозволив втікти з дому божевільних. В парі з тою нерішучістю що до цілій їх політики, йшла нерішучість і що до її метод. Тут було безконечне хитаня між революцію та угодою, між політикою революційних жестів і таємних переговорів в передпокоях, при чім революцію ніколи не мислило ся як національну, а переважно, як соціальну, що ще більше затирало границю між нашою та російською політикою. В обох випадках — і в пляні політичної роботи, і в методах звикло йшли на помапки шарпаючись з одного кінця в другий,

не ведучи маси за собою, але йдучи за нею. Глибшою причиною сего всего було безпорадне невміня передбачати події. В нас не передбачали світового конфлікту, ні еволюції москоського лібералізму в сторону імперіалізму, ні націоналістичного підкладу большевізму. В наслідок сего будували політику не на схоплених тенденціях політичного розвитку, тільки на натхненню, на політичних плітках, на заявах Савінкова або Раковського, приходячи від них в телячий захват — аж до нової блямажі. Все се приводило до якоїсь простітуції думки, котра робила для чужинців неможливим розібратися в нашій політиці. Одна й та сама особа, одна й та сама часопись могла протягом найкоротшого часу змінити свою політичну фізіономію без найменшої видимої причини, без того, щоб в політиці наших сусідів зайшло щось таке, чогоб не можна було бачити ще вчора. Самозакоханість сих „політиків“ доходила до того, що гримнувши в брудну калюжу, до котрої вони летіли, як до чистого озера, вони ще глузували з тих, що за двадцять кроків бачили в калюжі калюжу і не потребували в ній аж вилежувати ся, щоб пізнати, що се не прегарне озеро. Хаос думок, брак ясного ідеалу і метод політичного будівництва, страшена революційність на словах і наївна угодовість на практиці — такі були характеристичні риси нашої офіціальної політики остатніх літ. А поза нею йшла власною дорогою політика народніх мас, уперта, з інстинктовим, але завше вірним розумінням своїх цілей і метод до їх досягнення, недовірлива, чужа всяких змін, оперта на почутю великого расового антагонізму і своїх правдивих, невидуманих всякими „есами“, клясових інтересів. Коли під натиском мас, окремим енергійним одиницям удавало ся хоч на хвилину привести в координацію з бажаннями сеї маси офіціальну політику, результати були блискучі. Колиж або під впливом ходу подій, або втручення соціалістичної інтелігенції, сю координацію загублено, наступав знов кавардак, котрому не передвиділо ся кінця.

Але спочатку сего не було видно. Спочатку, в медові місяці української свободи, в мартові дні 1917. р. про се не думали. Се була доба руйнації, себто доба, до котрої українська інтелігенція ніби була створена. Одріч того, під впливом рішучого настрою мас, вона не сміла вести соціалістичної полі-

тики, виступаючи тільки, як оборонця демократії. Так їй вдалося стати в Центральній Раді каліфом на годину, стати на час нібито керуючим органом революції. Несподівано для неї самої. Зізди селянський, військовий, національний оден по однім виносили довіря до Ради. Політика, якої вони від Ради домагалися була політика національна і революційна. Такі домагання, як творення національного війська, скликання Українських Установчих Зборів, ставлені організованими українськими масами, були виразом волі нації створити з Київа осібний центр політичної волі, незалежний від Росії, подруге — створити сей центр самовільно, не оглядаючись на петербургський уряд, котрий ще до того сидів дуже не міцно, zagrożений всякими заповідженими і незаповідженими револьтами. Для політика, що будував свою тактику на тенденціях хвилини, завдання, здається, було ясне; поглиблювати розбуджений „національний шовінізм“ і ввести надріваючий конфлікт в рамки конфлікту Україна-Росія, звязуючи міцно політичні та соціальні гасла національної революції. Далі, робити революцію — революційним шляхом. Але Центральна Рада сего не зробила. Рвати з російським урядом вона не хотіла, бо до самостійности відносила ся так само неприхильно, як і Росіяни. Ще менше хотіла вона „ослабити єдиний революційний фронт“. Бодай такий погляд має знаний український історик Поприщин, що недавно випустив трохтомовий твір про відродження нації. „Ми одразу, без вагання, без торгування повірили в революцію“ (гл. т. I, ст. 42), запевняє нас з обеззброючою наївністю автор книги, в котрій несмачна вульгарність стилю успішно конкурує з грубою примітивністю думки. А коли хто вірить комусь, як він може з ним бороти ся? „Зразу одпали всі інші способи увільнення, всі орієнтації на зовнішні ворожі Росії сили. Український сепаратизм тоді помер“ (яка шкода, акурат перед тим, як йому треба було вродити ся!). „Ми (себго Поприщин та його близькі) так щиро, так безоглядно були закохані в свободолюбність руської демократії“ (т. I, ст. 42, 43), як розмірняний мартовський—Українець. „Щож до самостійности, то її навіть уважали небезпечною для революції ідею сепаратизму, бо вона могла розбити революційні сили всеї Росії“ (ст. 44), і борони Боже, повалити свободолюбного вождя нової Росії — незрівнаного декляматора Керенського. Правда, воля

народа виявляла ся величаво, але „стотисячні маніфестації“ всеж таки не зовсім переконували! — „Хто його зна, а може се так собі, а в дійсности українство то є собі купка інтелігентів, яка гвалтує, робить шум і лякає спокійну совість чесного російського демократа“? (Ст. 67.) Сумнів був поважний і свідчив про глибоку віру українських соціалістів в українську справу. Опріч того, як було йти на перебіг? „Ми ж не мали до того ні матеріальних, ні духових сил. Військо, отой штик, яким нас погрожували ще раз знищити (і котре, додам від себе, за пару місяців розлізло ся як руді миші по своїх хатах), було не нашим, хоч може частками і складало ся з українського елементу. Вся адміністрація, всі органи управління (котрих, знов додам від себе, також за пару місяців розігнала на чотири вітри нова большевіцька революція) були також не наші“ (ст. 91). Правда, маніфестації та все нові величаві маніфестації йшли своїм порядком, але „ми“ старали ся ввести їх в льояльні рамки. Тому, коли зійшов ся всеукраїнський національний зїзд 5—7/IV. 1917. р., то першою найбільш невідкличною справою соціалістичної інтелігенції було доводити „стурбованим Росіянам, що конгрес зовсім не має на меті проголошувати себе Установчими Зборами і брати державно-політичну владу в свої рука“ (ст. 90), а щоби заманіфестувати льояльність конгресу, до Тимчасового Уряду і Росії, то його голова, а теперішній председатель партії ес-ерів „поцілував представника уряду Суковкіна“ (ст. 97—8). Розбурхана маса могла лише під впливом „шовіністів“ попусвати сю іділю, і тому Центральній Раді, себто тимже „нам“ нічо не лишало ся, як для рятунку Керенського, — pardon! революційного фронту, робити революцію з чорного ходу та йти на переговори з Тимчасовим Урядом. Правда, як запевняє нас вже цитований Поприщин, тоді вже совети були сильнішими за уряд, і „влада дійсно була в руках не уряду, а совета, бо совет спирав ся на озброєні військові частини, на революційно рішучий пролетаріат, а правительство тільки на піддержку того самого совета, та й то з умовою, „остільки-оскільки“ (ст. 155), але мимо того соціалістичні представники відродження України виїхали до Ексцеленції Керенського, щоби представити йому „українські жалі“. Що робити? Льокайський кодекс моралі має свої правила — і „коли відродження нації повинно добу-

вати ся крім усяких інших способів і пониженням, і соромом, то українська демократія (себто — „ми“) щедро заплатила, як усієї російської нації, так і її найпоступовішій демократії“ (ст. 157). Хто сказав А мусить сказати Б. Хто цілував ся з Мілюковим і Суковкіним, мусів цілувати і Керенського . . .

Як перед царським урядом, котрому вона доказувала, що запровадження української мови в школі улекшить за-своєня „мови державної“ і зробить з Українців лояльних підданих, так тепер благала „українська демократія“ Тимчасовий Уряд піти на деякі уступки, щоби „ся стихія (українська) стала найвірнійшим, найбільш одушевленим чинником волі Росії!“ (ст. 163). Ах, се були ще шасливі дні першої любові, коли соціалістичні противники українського сепаратизму офірували свої послуги не „світовій революції“, не „ділу пролетаріата“, а просто на просто — Росії! Перед її волею, обіцяли вони, клячатиме вся вдячна українська нація, революційний порив котрої „ми“ всіми силами старали ся загальмувати.

Так стало ся, що замість надати сій волі, що шукала чину, ясну мету, „ми“ звернули ся до Тимчасового Уряду (дні котрого були вже почислені), з петицією, суть котрої була: «сподіванка (не домагання!), що „Тимчасове правительство висловить в тім або іншій акті принципіально (тільки принципіально!) своє прихильне відношення (не волю законодавця, а тільки відношення!) до сего постуляту!“ (автономії) (ст. 164). Мова гідна революційної демократії що, счираючись на розбурхану масу вела від імені сеї маси переговори з засудженим вже на смерть буржуазним урядом! Така гідна, якби се була не петиція Центральної Ради, а супліка Союзу „Визволення України“ до цісаря Вільгельма, інших німецьких князів і — німецького народа, „прийти і володіти нами“. Але може се була тільки дипломатична форма, за котрою, в разі відмови, була приготована инша? Ні, ніякого страхітя ми не домагали ся. Ми тільки скромно хотіли, щоб правительство . . . висловило . . . своє прихильне відношення . . . Тільки принципіально. Тільки десь там собі хоч згадайте, що ви імено до автономії України ставате ся „прихильно“. Не заводьте її зараз, ми готові скільки там треба ждати здійснення сего постуляту, не вирішайте його навіть тепер не кажіть, що так і буде, заявіть тільки, що ви „прихильно ставитесь“ (ст. 166) . . . Така

автентична інтерпретація революційного кроку революційної української демократії... Наші предки, хочби ті, що в катеринівській законодавчій комісії домагалися того самого постуляту, вели трохи гіднішу мову. Але вони не були соціалістами, їм не треба було рятувати революційного фронту, їх положення було легше. Хоч переслідування, на котрі вони себе наражали були поважніші від сих, котрим підпалиб-соціалістичні делегати Ради, колиб захотіли промовляти до Тимчасового Уряду мовою, відповідаючою, коли не товаришівській то загально-людській гідности. — Перші наслідки демаршу були такі, що його в Петербурзі просто не зрозуміли. Тимчасовий Уряд не міг собі просто представити, що в такий момент, момент практичних діл, знайшлися люди, які приїхали з Києва до них займатися теоретичними дискусіями і прохати, щоб видано принципіальну декларацію про автономію. В Петербурзі питалися „який розмір сеї автономії уявляє собі Рада? Які права, які обов'язки, які взаємовідносини між автономною Україною та Росією?“ (ст. 166) і т. д. На се делегати Ради відповіді не мали, бо ніякого проєкту автономії з собою не мали. Дискусію довелося відрочити. Тимчасом, власне-тепер більш ніж коли будь-моглаби стати Рада на революційний шлях. Бо ніколи, як тепер не була українська маса готова вступити на сей шлях. Селянський зїзд, що якраз в сей час радив в Києві, готов був на крайні кроки. Справоздання делегації з її подорожі „викликало таке обурення, що воно перелялось через край і заляло навіть Центральну Раду. Дячого, навіщо вона посишала делегацію випрохувати милостий від сих віковичних ворогів нашого народу? Не проханнями, не переговорами, не справедливістю треба з ними балакати, а кулаком!“ (ст. 174). Подібний настрої був також серед учасників II. Військового Зїзду: „піднесений, розпалений, рішучий, який нераз вибухав у гострих пропозиціях, промовах і вигуках на адресу Уряду“ (ст. 200). Зїзд навіть ухвалив „Центральній Раді в сій справі (автономії) до Уряду більше не звертати ся, а негайно приступити до твердої організації в краю... себто до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу“ (ст. 202). Разом з тим настроєм все яркіше виявлялась безсилість уряду, котрий не хотів балакати з Радою в той час, як сам був безсилий зреалізувати заборону Укра-

інського Військового Зізду, котрий мимо сеї заборони зійшов ся. Але мимо сего Рада не відразу вступила на шлях, котрий їй вказував і настрій людности і безсилість уряду. Вона роздумувала над тим, щоб стало ся, колиб революційний рух в широких розмірах удало ся викликати. Се можна булоб зробити, отвираючи напр. фронт і зеднуючи собі популярним гаслом мира військо, на котре потім можна булоб оперти ся в боротьбі з російським урядом. „На се ми мали досить сили. Обурене національне почуття українських вояків... помоглоб нам. Миб зруйнували фронт. Але що далаб нам і всій Росії така акція одчаю? Розгром російської армії? Відновлення Гогенцолернами дому Романових?“ (ст. 192). Аргументи, котрих не злякали ся большевіки перелякали на смерть українських патріотів „всієї Росії“ і змусили їх до поміркованости. Тим більше, що „національна організація війська була під той час потрібна не як технічна, фізична, чисто військова сила, а як моральна, як ще один доказ нашої дозрілости“ (ст. 139). Полуботківців відправлено на фронт, а Рада вживала всего, „аби не внести серйозного заколоту уряду демократії“, аби стлумити новий порив до формування національної української армії. Тай се було цілком льогічно. Бо нащо була потрібна ся армія в боротьбі з укоханою російською демократією, коли „ми“ мали за собою „справедливість, правду, совість, цілу купу гуманітарних ідей, виводів науки, здорового розуму“ (ст. 90), до котрих не моглаж лишити ся глухою російська демократія!? Для маси не Петербург, а Київ став вже фактичним центром, до котрого летіли її думки та її воля, тоді як над „нами“ північна столиця тяжила ще тяжкою зморою, немовби її збудовано не на запорожських кістках, а на твердих черепах української соціалістичної інтелігенції. В сей переломовий момент „ми“ справді дали „ще оден доказ нашої дозрілости“!

Самочина організація армії, самовільна політика в справі миру і отверте опертя на революційні маси проти цілком захитаного вже і підмінованого уряду — ось була тактика, що сама накидала ся бігом подій. Се була тактика національно-революційна, і тому власне Рада її — не вибрала. Замість національної тактики вона мала соціальну, замість революційної — угодову. Та й звідки мала взяти ся в сих людей сама ідея національної революції, коли майже ніхто з них не розу-

мів українсько-російського протиставлення, як конфлікту між-національного? Коли вину за сей конфлікт спихали вони на режим або злу волю кількох одиниць? Коли директивою для наших політиків була прецінь „воля Росії“, коли їм треба лише переконати своїх панів, що створення осібногo центру політичного в Києві інтересам Росії ні скільки не суперечить? Коли їм ходило не о боротьбу з російською демократією, але о союз з нею, коли кликаня помічі в чужинців було „зрадою Росії“, коли на їх думку великими подіями мали керувати не великі, зроджені моментом, кличі, що порвалиб за собою маси, а млява мішанина революційно-москвофільсько-соціалістичних ідейок, приправлених „загально-людським“ сентиментальним космополітизмом? — Отже Рада рішучо стала на шлях компромісу. А що зовсім ігнорувати незадоволення мас не було можливо, то рішили спинити ся на півдорозі. Першим дороговказом на сих манівцях, по котрих судило ся блукати Раді аж до її упадку, був її перший універсал — „рішучий крок“, на котрий проти її волі штовхнули Раду радикально настроєні маси. В сім маніфесті не розривакчи з російською державою, не відділяючись від „всієї Росії“ признаючи над собою власть неіснуючого російського парламенту і більш ніж проблематичних Російських Установчих Зборів, і запевняючи, що „нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю“, заявляла Рада, що хоче сама збудувати автономний лад на Україні. Не для того, щоб се було святим правом нації, а тому, що „нас приневолено“! Такою мовою говорила установа, на одно слово котрої „сотки тисяч Українців, які були в армії, готові були на найбільші жертви“! (ст. 226). Разом зявила ся декларація про Генеральний Секретаріат: тумана, довга, благородна і сентиментальна, без ясних гасел, без ясно вираженої волі сі гасла перепроваджувати в життя. — Мимо сего на оден момент здавало ся, що зрештою вдало ся революційним масам зіпхнути Центральну Раду з її уговоної позиції. Показало ся інакше. Переляканий уряд пішов на переговори, і Рада, котра щойно ухвалила самовільно творити правно-державні підстави подітничної конституції України, — згодила ся на се. О, „ми“ не були такі дурні! „Ми“ знали . . . „що переговорами та угодою з урядом ми охолоджуємо температуру самочинности і революційности мас, що вводячи в „каззонні“ норми нашу боротьбу,

ми самі себе знесилюємо (ст. 275), все се „ми“ знали. Але на жаль се знав також центральний уряд! Так обидва противники, „буржуазний уряд“ та українська „революційна демократія“ рішили сісти при мировім столику, що й скінчило ся ганебною угодою та другим універсалом, в котрім Рада „рїшучо відкидала проби самочиноного здійснення автономії України (до котрого кликала вчора) до всеросійських Установчих Зборів“, признавала себе не орґаном революційного народу, але Тимчасового Уряду, і відмовляла ся від твореня національної армії. Звичайно, що з подібними представниками „революційної демократії“ російський уряд не потребував вже церемонити ся. Угоду зломлено, а замість неї Центральна Рада отримала (4./VIII. 1917. р.). Інструкцію Генеральному Секретаріатові, котра обмежувала владу Ради, зменшувала кількість секретарів, відбирала Україні кілька найліпших провінцій та, після компетентного поясненя українського автора угоди, була „цінічним, безсоромним і провокаційним зломаням угоди 16. Мая — отвертим бажаням видерти з рук українства всі його революційні здобутки“ (ст. 319 — 320). Остатне було зрештою неправдою, бо Тимчасовий Уряд зовсім не потребував сих здобутків видирати: з грацією льюкая принесла їх йому сама українська „революційна демократія“ в особі її вождів, як офіру на вівтар єдиного російського революційного фронту! Даремне робітничий зїзд, що радив саме тоді в Києві, обіцяв своє повертя Раді, даремне „з усіх кінців України посилались протести проти поділу єдиного народу, проти шматуваня національного тіла“ (ст. 48. II). Даремне „в оден голос кричали Ген. Секретаріатові: „беріть владу в свої руки! Та будьтеж сильні, тверді, будьте справжнім Урядом!“ (ст. 55. II). Даремним мementо була большевіцька революція в Петербурзі, що показала навіч безсилість Уряду, перед котрим збирала ся компромітувати себе Центральна Рада, даремні були розумованя, що „наша згода на інструкцію виявить і перед Петербургом і перед нашими масами нашу слабість, що поділає на маси пригнічуючо, а на Уряд підбадьоруючо“ (ст. 333). — Рада інструкцію ухвалила прийняти, бо відкидаючи її, вонаж „зірвалаб з неукраїнською демократію“ (ст. 336), сталаби — страшно сказати! — „нелегальною організацію!“ „Прийшовби розрив фронту і поява Німців!“ (ст. 336). Розрив з російсь-

кою демократію „народні маси зрозумілиби по своєму, переходячи від слів до діла (а сего власне так бояли ся „ми“!), а розвитку їх поступованя ми не могли передбачати!“ (ст. 336). . . . Страх вождів „революційної демократії“ перед нелегальністю і перед ділом народних мас, страх зрадити Німцєві спільну вітчизну Росію, страх перейти від балаканини до чину в момент, коли все, починаючи від Тимчасового Уряду аж до фронту, хитало ся і розвалювало ся, страх виступити на нелегальну дорогу в той час, коли стерла ся всяка різниця між легальним і нелегальним, коли до сеї нелегальности виразно кликали і маси і революція — сей страх вплинув на рішення Ради 22. серпня 1917. р., що на все лишить ся дивним прикладом трусости і тупости вождів української демократії. Від сего дня, властиво, і зачинаєть ся повільний упадок популярности Центральної Ради в масах. Характеристично і се, що найбільш активним оборонцем сеї капітуляції, що віддавала Росії кілька цінних українських губерній, в тім числі і донецький басейн, був той самий провідник української соціал-демократії, (автор цітованих записок), котрий два чи три роки пізнійше кликав грім і пекло на людей, „продавших“ Галичину урядові, в фактичнім посіданю котрого вона вже знаходилася . . .

Від свої політики угоди за всяку ціну Рада очуняла тільки тоді, коли на троні Тимчасового Уряду зробило ся порожнє місце: по поваленю сего уряду більшевїками 20. листопаду 1917. р. „Силою обставин Україна фактично відрізала ся від Росії . . . Центральной Раді лишало ся тільки відповідним актом зафіксувати сей стан“ (ст. 74, II). Але вона сего не зробила. Вона й тут злякала ся „взяти всю владу в свої руки“, вона й тут запевняла в своїм третім універсалі, що Україна не хоче відділяти ся від Росії. Одиноке позитивне що в сім універсалі було — се проголошеня України Народною Республікою, але в федеративнім звязку з неіснуючою Росією. Опріч сеї капітальної дурниці (проголошеня федерації) стрічаємо їх в універсалі ще дві. Друга була ся, що Рада знов не зважила ся взяти питання миру в свої руки, упоминаючи всіх „громадян України . . . стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу“ хоч жовтневий всеукраїнський

військовий зїзд отверто кликав до сего Раду. Третою дурницею було скасованя приватної власности на землю. Не дивно, що третій універсал, як з сумом зауважує той самий Поприщин в своїх записках, „уже не зробив такого сильного вражїня на населеня, як перший“, бо він „явив ся не результатом безпощадної боротьби“. Причини, що вивели на світ сей універсал були „зовнішні, незалежні від нашої волі обставини робітничо-селянської революції в Росії“ (ст. 80, II). — Рада зачала явно падати в очах населеня. В області зовнішньої політики вона віддала ініціативу Росії, в області внутрішньої — також не могла знайти клясу, на котру повина була оперти ся. Сентиментальне українофільство заборсняло їй виступити провідником переважно змосковщеної мїйської голоти, як се зробили большевіки, а їх „соціалїзм“ перешкодив їй зорганізувати середнє селянство, одну справді ворожу Росії силу. Замість сего вони зразили його собі земельним законом, що був наругою над цілим устроєм українського села і над здоровим розсудком, і що на віки лишить ся памятник безглузлого ділетантства українських соціалістичних кол. Не зеднавши собі мїйської голоти, вони не залякали і мїйської буржуазії, національні меншости. Замість зеднати їх собі ясним програмом державного будівництва, кинули їм нікому непотрібну національно-культурну автономію (Жидам і Полякам) або навіть самостійність (Криму), що свідчило знова про повне дитинство Ради та її застрашаючу безпорадність в рішеню державних справ. Армію здеморалізовано агітаційною вакханалією, решту довершило адміністраційне безголова ділетантів, що стояли „на доброй стеже“ і безконечна балаканяна в партійнім клубі в Педагогічному Музеї. Не помогли ні проголошеня 4. Універсалу (вимушене, як свідчать всі історики-актори сеї доби), ні, рівнож вимушене запрошеня Німців до краю, що не було виконанням наперед уложеного пляну, а політикою „sauve qui peut“, ратунковою акцією тремтячих за свою владу, переляканих на смерть людей. Не помогли ні запізнені спроби змінити земельний закон, котрий треба було подерти на кусники, ні геніальні спроби деяких „самоотверженних Малороссов“ погодити ся з большевіками, що вже сунули на Україну, ні інші скоки і викрути. Цен-

тральна Рада агонізувала. Владу, що валила ся з її рук піднесла спершу Москва, а потім — гетьман. Ганебний, що в кожній поважачої себе людині викликав згїрдливу грїмасу, уряджений Німцями процес кретина, що за згодою майже всіх партій називав себе премером Української Народної Республіки, був моментом, що довершив моральне банкрутство вираючого ладу. Як далеко від революційного патосу мас були всі ці партії, котрі толерували своїм міністром-президентом сего чоловіка, зі слезами в очах благаючого в окупантських судїїв „снисхожденія!“ Центральна Рада мала успіх, доки грала ролю агітаційного клюба, підбурюючого маси до початкової роботи революції, до руйнації, і доки вона не важила ся виступати з намірами ущасливити Україну соціалістичними експерїментами. Коли ся доба минула, роля Ради, як самостійного чинника, скінчила ся. Перший універсал видано під натиском мас, третій — в наслідок упадку уряду Керенського, четвертий — знов проти волі Ради. Мир в Бересті литовським і закликання Німців так само були вимушені. В зовнішню політику не внесла Рада ніякої органіуючої, ясної для маси ідеї. В політиці внутрішній вона обмежила своє завдання на гальмованню революційної енергії пробудженого націоналізму. Безперестано оглядаючись на Петербург вона відічала маси глядіти на Київ, як на осібний центр політичної волі. В протівність до німецьких і австрійських „інородців“ вона, як п'яний плота, чіпляла ся фантома вираючої російської державности. Спершу, в політиці „єдиного революційного фронту“, далі „утриання зовнішнього фронту проти Німців“, зрештою в своїх перегонах з більшевїками вона сирїзь перебирала на себе ролю папуги, що рабськи малювала чужі національні ідеали. В сім мусїла програти, бо природа любить економїю, і коли Україна устами своїх революційних провідників хотїла робити те саме, що і Росїя, показало ся, що публіка волїє оригінал від кенського плятіата. Для веденя одної і тої самої кампанії не треба було двох генеральних штабів. Рада не зрозумїла імперативних наказів національної політики, а її прекраснодушність і нехїть до всего, що (як армія, державний примус, гієрархія,) було конечним акцесуаром державної волі, засудило її на повну імпотенцію. Скажучи між „кулаком“ і люмпенпролетарїатом;

між оселедцями і капіталом Маркса, між Айхгорном і Леніном, нарікаючи і на одного і на другого, не спроможна переняти ся великим патосом ні одного, ні другого, вона скінчила тим, чим кінчать звикло люди, що сідають між двома кріслами: вона опинила ся на землі. Весь початковий успіх її політики полягав на дивнім *qui pro quo*. Тимчасовий Уряд бачив в ній речників революційного народу, а не угодовців, переляканих духами, яких вони самі викликали. Маса селянства йшла спершу за нею, бо за „соціалізацію“ бачила тільки конфіскацію дідацьких маєтків і збільшення своєї приватної власности. Німці бачили в ній представників славянської Італії, що переходила добу свого *risorgimento*. Але се *qui pro quo* довго тривати не могло, і коли зрештою в українськiм парламенті побачили агітаційний клуб, в міністрі-президенті — неграмотного молодика, а в председателі Палати — перелицьованого на українське Менеля з „Прекрасної Олени“, гра в піжмурки скінчила ся. Колиб опріч розгону Центральної Ради і пропеса її скопромітованих діячів не було ні Крутів, ні бомбардування Києва — можна булоб жалувати, що шановна інституція зі своїм славетним президентом не застала в живих Жака Оффенбаху . . .

Так до влади прийшов український Ульстер. Можна розуміти обурення людей, котрі просили в Німців „не правосудія, а снисхожденія“, що їм замість сего „снисхожденія“, дали — гетьмана. Але треба признати, що їх нарікання на німецькі багнети, що дали Україні нового вслодаря, — принайменше облуда. Бо сі багнети закликала Центральна Рада, а не гетьман. Тільки їм завдячувала вона своє існування, від самої німецької інвазії, на сих багнетах, хоч і протестуючи, баянсував також президент Ради, ріжнучи ся від гетьмана тільки тим, що навіть в сій не вигідній позиції мріяв про се, щоби дати світові приклад соціалістичної республіки. Опріч того треба рівнож признати, що переворот завинила та сама безглузда земельна політика Ради, проти котрої в остатні місяці її існування отверто зачало повставати селянство. Об'єктивно думаючи, ми мусілиб тішити ся з перевороту, бо тільки він заощадив нам огидливе видовище українського повстання проти демократичної української влади. Бо се не була

вина гетьмана, що маса селянства, налякана всякими соціалізаціями, посунула юрбою до „Союза Земельних Собственнікоф“, шукаючи там охорони для своїх приватно-власницьких інтересів (факт, повторення котрого ми бачимо на Угорщині, де правительством Горті знаходить піддержку в навченого експериментами Куна селянства). Розуміть ся гетьмана хотіли мати Німці, і сам акт його вибору в цірку не мав в собі нічо величавого. Що робити! Колиж в остатні дні квітня Педатогічний Музей більш нагадував цірк, ніж сей великий незграбний будинок на Миколаївській, де став ся памятный акт 29. квітня 1918 р. . . Авспіції, під котрими зачав свое пановання новий володар країни, були як найліпші, бо гетьманська старовина, гетьманська армія, навіть гетьманський деспотизм, весь блеск гетьманського двору безперечно більше відповідали і нашим традиціям і селянській психіці та, що особливо важне, тривожній хвилині, котру переходила потрібуюча міцної руки країна, аніж анемічно-соціалістичний парламент кепських промовців. І навіть особистий ворог нового пана, вже цитований автор записок про відродження нації, не може не признати, що „гетьман в перші дні по перевороті мав виразний намір надати владі національно-український характер“ (ст. 29, III). Умови, в котрих розвивала ся селянська революція на Україні, давали ієніальному кондотеру блискучу можливість повторити на українських степах бонапартівський експеримент, закріплюючи за селянською масою всі соціальні здобутки революції, накладаючи збавений намордник на довгоязиких „ідеологів“ та інших герзів, що „стояли на добрій стезі“, а з другої сторони, коли треба, розстрілюючи навіть наших герцогів Ентієнських. Сей образ власне і звичав ся, як я думаю, всім щирим українським прихильникам гетьманщини. До тогож не тільки момент, але й особа гетьмана здавалась найбільш придатною до сеї спроби. Він мав особисту відвагу, з професії належав до стану, з котрого все виходили давні гетьмани, не лякав ся почуття відповідальности. Як многи йому подібні історичні діячі, був він homo novus, але з другої сторони, овіяний всіми традиціями старого українського імені, міг він своєю особою навязати перетягу нитку між обома Українами: старою і новою. Його імя усувало конечність

штучними церемоніями прилучати себе до старих, імпонуючих народів споминів, без чого напр. не міг обійти ся Наполеон пррстягаючий руку до Габсбургів і до корони. Він міг справді зачати нову добу української історії. Замість того він зачав тільки оден з її епізодів, і то не найдовший. Щоб виповнити свое завдання бракувало йому дрібнички: геніальности. В сім ціла суть і причина його невдачі, бо всяку нову еру в історії народа зачинали тільки геніальні натураи. Одиноке, що йому вдало ся — се зломити на час політичну силу „ідеологів“, що зрештою не було так тяжко зробити і на довший час, колиб їх погромця повів ясну селянську національну політику. Але якраз сего він не зробив: герцоів Енґієнських не тільки не розстріляв, але навпаки масами спровадив до країни, доручаючи їм правити нею і, що найгірше, відновляти „старий порядок“, той самий порядок, котрий ще більше, ніж ancien régime за Наполеона, відійшов в країну споминів. Через те він дав знова силу „ідеологам“, котрим вже легко було, спираючись на розбурхану масу, скинути свого противника. Особливо, коли він ставлячи точку над останім „і“ та проголошуючи свою злочину „федерацію“, вимазав себе раз на все з памяти своїх колишніх прихильників. Богато завинили в неудачі гетьманської спроби, звичайно, і наші політики. З сектантсько-революційною нетерпимістю, з міною Марків Антоніїв, за котрими стояв весь нарід, відмовили вони йому всякої підтримки, і хоронячи свою невиність (вони були переконані, що ще її не стратили) не взяли ся до одного, що було на потребу: стати опором новій політичній комбінації, розумієть ся, роблячи тільки національно-селянську революцію, а не революцію голоти. В той час обставини, що зложились на Україні нагадували почасти сі, в котрих опинилась Франція по скиненню Наполеона III. Там повстала „республіка без республіканців“, бо перша Камера III. Республіки мала монархічну більшість, хоч розумієть ся, про відновлення царства не могло бути й мови. Щось подібного зайшло на Україні в 1918. р., коли навіть найбільш завзяті противники української республіки мусіли вдавати її прихильників і працювати над скріпленням ідеї їх переконанням безумовно ворожої. Завданням українських політиків було використати се положення.

Вони сего не зробили, загортаючись в тогу принципіальности, полишаючи спершу кадетам, а потім навіть правдивим російським монархістам надати свій зміст перевороту. Сі останні не вагали ся для діла пожертвувати своїми засадами і стати на плятформу ім ненависної української державности. Сим способом справа, що лежала в руках одиниці найбільш здавалоби ся укваліфікованої до сповнення задачі моменту, відкриваючи перед Україною великі перспективи, опинила ся в руках тупого і мстивого українського Ульстера, котрий скорим темпом довів її до катастрофи. Сторонники бувшого гетьмана напевно не без апробати його самого роблять заходи, щоби знов поставити сю людину на ту височину, на котрій він, як показав досвід, не зумів балянсувати. Запевняють, що він „покався“ і тепер потрафить зробити лишне. Колись граф Шамбор, претендент на французький трон, сказав своїм землякам: Ensemble et quand vous voudrez, nous reprendrons le grand mouvement de 89 („Разом з вами і коли ви схочете, ми зачнемо наново великий рух 89. р.“) Сей заклик, здасть ся не знайшов великого відгону. Не знайде його з певністю також заклик українського претендента. На жаль історія не знає „поправок“. Вона їх не допускає ні для одиниць, ні для сістем.

По трагічнім кінці режиму 29 квітня „ідеологи“ знов прийшли до влади. Прийшла до влади Діректорія, а з нею і ціла хитка, нелевна, безцільна політика, здавалось, на віки похованої Центральної Ради. Зачала ся знов безплянова метушня. Селянство стало отверто на протибольшевіцький бік, про що свідчили і повстаня, що скоро по тим зачали ся, і постанови т. зв. Трудового Конгресу. На Діректорію се все не мало ніякого впливу. Вона ніяк не могла зрозуміти сути селянської революції в краю, і мріяла про свій переворот, переворот, як його назвав Бакунін „великої престонародної наволочі анальфебетів, не діткнутих майже буржуазною цивілізацію“. Але вона чула, що ся „наволоч“ не є ніякий політичний чинник на Україні, селянські маси, до котрих вождів Діректорії тягли спомини українофільської молодости, — були „буржуазні“. Таким чином Діректорія опинила ся між російським сіном і українським вісом в неfortunнім положеню Буріданового осла.

З одної сторони видавала ся гумористична Деклярація, котра думала „лікарськими помічниками“ зачарувати большевіцького опира і довести йому політичну бездоганість нової влади на Україні, з другої — заряджувала ся мобілізація проти Совітів. З одної сторони провадила ся війна з Росією, з другої салдатськими радами розкладала ся армія. Переговорювали з большевіками і рівночасно з Антантою, переконуючи одних в своїй соціалістичній, другу — в своїй буржуазній невиності. При всім тим наївно думали, що Совітам справді ходить тільки о запровадження рад на Україні, тоді, коли на ділі їм ходило о захоплення для Росії (а не для світової революції!) донецького вугля, подільського збіжжя, чорноморських портів і галицької нафти. В той час, як Росія ставляла (дійсно, а не pro forma extero) конфлікт в площині національній, Директорія наївно думала розв'язати його в площині соціальної. Тому в той час, коли Росія нищила їй вже непотрібні, по доконанім розкладі царської армії, совіти в армії і в політиці, заступаючи їх дисципліною в війську і диктатурою комісарів в цивільній управі, — нуждені київські плягіатори думали виблагати собі московську ласку радами і „Трудовими Конгресами“, шкідливими нам і непотрібними Москві. Вони, а особливо їх тодішній інспіратор, щиро вірили, що большевіки будуть захоплені системою виборних рад, котрі він хотів запровадити; ті самі большевіки, котрі давно відкинули засади виборності в себе вдома. Думали, що ті самі большевіки, що розігнали російську Конституанту, вітатимуть з ентузіазмом заповіджені в „Деклярації“ Українські Установчі Збори. Думали, що там повірять в їх революційну фразеологію, що не побачать з під незграбно накинутої львиної шкури довгих вух філістрів угоди. Помагали сій політиці Директорії майже всі партії, бо коли сю Деклярацію читано в гетьманському палаці, за нею висловили ся (окрім хліборобів-демократів, котрих зрештою до національного Олімпу не впускали) всі партії. Всі партії, з властивим їм сервілізмом перед всякою владою, обіцяли підтримувати явно абсурдну Деклярацію, котру навіть не можна було назвати програмю. Лише представник одної з партій, що належали до національного Олімпу, виголосив типову для своєї партії „опозиційну промову“, в котрій, як в одного з салтиковських героїв, було „всьо чере-

дом сказано: с одной старани нельзя не сознаться, с другой — надо признаться, а в то же время не следует упускать із виду“; що мовляв, декларація Діректорії до нічого і приведе країну до руїни, але партія з почуття національної карности буде помагати Діректорії в її ділі: себто в допровадженню країни до руїни. Се була політика „опозиції“ знана нам вже з часів Центральної Ради, котра, як тоді, так і тепер, діттувала ся браком півільної відваги, і котра в обох випадках привела до катастрофи . . . Люди, що стояли на чолі політики, сеї катастрофи не передбачали. Вони думали, що зрештою нашли правдивий шлях, а коли Росія, не зважаючи на протести і реверанси Діректорії, робила далі своє, себто воєний підбій України, обуреня Манілових революції не знало границь. Відслоненя правдивої фізіономії совітського уряду що до України, видало ся ім таким самим чудом, як переміна пуделя на чорта для Фавста. „Замість допомоги нам“, Росія почала наступати на українську територію, „цілком ігноруючи Діректорію“ і „виявляючи проти українських військ навіть деяку ворожість“ (цит. записки, ст. 159, III). Діректорія запитувала: навіщо Совіти посилають армію на Україну, і „що се має значити“? Червона Шапочка питала ся в „бабусі“: „навіщо ти маєш такі великі зуби“? — І навіть коли прийшла на наївні запити наївних вождів „революційної демократії“ відповідь з півночі, подібна до сеї, яку отримала від „бабусі“ дурна Червона Шапочка або від Запорозжів султан, навіть і тоді Діректорія на дала себе збити з пантелику, з свої угодової повісті. І тоді вона ще вагала ся стати на становище, на яким давно вже стояли Совети — на становище національної боротьби. Як за вічної памяти царата, як в юні дні флірта з російським лібералізмом, так і тепер уважали вожді нашої „революційної демократії“ сі противенства, що виляли ся вже в форму війни, за непорозуміння, за дефекти режиму, котрі відповідно направлені, установилиб найкращу згоду між „братніми народами“. Тоді порозуміню сих народів перешкоджали „новременці“, тепер — як зі зворушуючою ацирістю стверджує Поприщин, — „пятаковці“, а в ніякім разі не сам режим, не сама Росія. Як за часів Керенського, він і тепер готов був зробити в Україні „виразника волі

Росії". Чому жби ні? Прецінь заключаєж він, ще перед повстаням з представником совітської влади в Києві! Прецінь зроблено висланцеві Діректорії в Москві „уважний і щирый прийом!" (ст. 223, III). Прецінь „бабуся" так перебрала ся в спідницю і хустину, що хиба лише ясновидячий або „схолястик занадто вже хоробливо перейнятий національним чуттям" (ст. 43, т. I) мігби з під бабусиної спідниці вглядіти вовчий хвіст . . . Ся москвофілська іділя тягла сяб не знати як довго, колиб їй не поклали край з одної сторони Росія, що на щастя знала ліпше від наших угодовців, що її національні інтереси не дадуть ся погодити з незалежністю Києва, з другої, колиб, як свого часу Центральній Раді, Діректорії не вказали її шляху самі народні маси. Тимчасом політика Діректорії йшла зітхагами. Коли ворожим до большевізму показав ся навіть діректоріальний дивогляд Трудовий Конгрес, коли показало ся, що льокальні совітські організації, що їх насаджувала Діректорія, відкидали ся селянами і навіть мійським робітництвом, як про се свідчить один з вождів наших с.-р., ініціаторів сеї вакханалії (*La lutte sociale et politique en Ukraine*, Prague 1919). Діректорія зробила зворот направо в сторону парламентарізму і Антанті. Але ся остатня дуже добре розуміла, що новий тяг українського уряду був такою самою особистою політикою, політикою *sauve qui peut*, як і радянська політика угоди з Німцями. А що Антанті бракувало сил, щоби занявши Україну, бодай робити міну, що її признаєть ся, то і одесько-антантська комбінація скінчила ся таким самим фiasco, що й комбінація з аптекарськими помічниками. Відпускаючи „правий" кабінет і віддаючи владу наново скомпромітованим соціалістичним партіям, Діректорія ясно задокументувала, що права комбінація була вимушена, і що вона твердо рішила, як досі, так і на будуче своїми блискучими експеріментами пустити в непамять славу Буріданового осла, рішила не звертати ся консеквентно ані на право, ані на ліво. Але що накинута боротьба з большевіками вимагала свого продовження і всеж таки якоїсь стабілізації влади, то ся остана і перейшла силою факту до рук тільки одного з членів Діректорії. Діректоріяж як установа перестала існувати. — Жозеф де Метр в своїй книзі

„Du pare“ говорить, що „les révolutions commencées par les hommes les plus sages sont toujours terminées par les fous“ (революції, що зачиняли ся наймудрішими людьми кінчали ся звичайно божевільними). Колиб прийняти, що повстання проти гетьмана зробили не Січові Стрільці та збунтовані вже від кількох місяців маси селянства, а пятиголова Діректорія, то до неї сі слова де Метра не стосують ся, бо сю революцію почали ті самі люди, що її й скінчили. Хиба лиш до одного з них не можна застосувати нечемного епітета автора „Du pare“. Се власне до того, котрий по упадку Діректорії перебрав владу в свої руки. Йому закидають ся багато злочинів і дурниць, але він мав тільки одну одніську хибу, котра одначе в людині того положення, в котрім він опинив ся, важила більше, ніж сотки інших: се була за слаба людина. Він мав ідейний запал і патріотизм, був великий артист і позер в душі, що в данім випадку ні скільки не шкодило і мав коли не енергію, то сю „жахляцьку шпартість“ в переведеню своїх цілей, котра могла допроваджувати ворогів до шалу. Але він був за слабый. Він був за панібрата з окруженням, котре його висунуло, а сего юрба ніколи не дарує. Таких, як він, юрба може любити. Але корять ся довший час, навіть ненавидючи, звичайно иншим. Ось напр. таким, як князь Дмитрій Ставрогін до котрого говорять оден з дівчих осіб в „Бесах“: „Ви мой ідеал! Ви нікаво не аскарбляете, а все вас ненавідят. Вы смотріте всем равней і вас все баят . . . К вам нікто не падайдьот вас патрепать по плечу. Вы — ужасный арістократ. Арістократ, кагда ідьот в демократію, обаятелен.“ Сего „збаяніл“ якраз не мала людина, про котру тут мова. Він не став понад масою, лишаячись звязаним з нею тисячою неток. Ні, він лишив ся в ній, лишив ся одним з іх. Річ непрестима для чоловіка, що має аспірації вожда! Я бачив його колись за гетьманщини у великій юрбі, тоді, коли він ще не став самостійною зіздою, сяючи тільки в хвості якоїсь великої чи малої медведиці, у величезній, святочно настроеній юрбі оваційно його вітаючій і, — я бачив, як він пілував ся з кількома з окруження. В сей вечір я почав сумнівати ся в сій людині, в котру мені faute de mieux хотіло ся вірити. Бо народній вожд не сміє

цілувати ся ні з ким (річ йде розуміть ся про бридшу половину людського роду), він може когось цілувати, ніби спускаючись до него, уділяючи йому ласку. Сего він не вмів. Він був занадто їх, аби не дозволити клепати себе по плечу. Він мав в собі за багато старого „фільства“, та „ізмів“, за багато сентиментальної любові до народу, коли людині, що хоче зробити щось велике, звичайно вистарчає любити тільки свою ідею. Се все не дало йому змоги зрозуміти як треба момент, хоч він його розумів ліпше від многих, і хоч в нім було, попри всі його хиби, більше державного зміслу, ніж в головах многих членів с-д., с-р., с-ікс і с-пет. партій разом взятих. Він знав, що треба змобілізувати український „шовінізм“ і вести невблагану національну боротьбу з всякою Росією. Він знав, що лише ослабленням Росії та опертям о Європу можна будувати Україну. Він мав цивільну відвагу — річ надзвичайно рідка в нас — витягати всі висліди з свої політики, яких се жертв не коштувало. Він рвав (хоч і не пірвав) з клясовістю і провінціональністю нашої політики. Він був тим, котрому сю ідею боротьби з Росією в найнеможливіших обставинах удало ся zorganizувати, і довгий час вести, і тільки особиста заздрість або тушість його противників може не признавати йому сего. Але багато він не бачив. Не бачив, що часи Ґарібальді минули, що сій силі, сій дикій енергії, котру розвинула большевіцька Росія треба було протиставити щось рівнозартне. Але для того в нім було за багато м'якості і шляхотности. Так само і в політиці внутрішній бракувало йому сего геніального пінізму, з котрим відносив ся напр. до своїх якобінів перший Бонапарт. Він не розумів, що там, де йде о життя нації, півмірами не досягаєть ся жадних наслідків. Що в нас, як і в Франції, що Діректорії повинен бувби прийти Консулят, але не Парлямент, Передпарлямент, Трудовий Конгрес, або який инший діскусуючий, балакакий і нікому непотрібний партійний клуб. Більше того, умови моменту були того рода, що колиб війна з Росією засталаб нас у Виниці чи в Кам'янці якусь подібну до французької Ради Пятисот колегію, то їй треба булоб зробити її 18. Брюмера. Він думав про се, але переговорював, втягаючи в справу ширші круги. Добреб удали ся їх ініціаторам 18. Брюмера, 2. Грудня або 29. Квітня, колиб вони

тримали перед тим наради з партіями! Він дочекав ся розпаду збольшевіченої Діректорії, замість взяти в сій справі ініціативу, робив „міністерські кризи“, ухвалював „конституції“ та пактував з „партіями“ (що нераз зраджували справу), там де вистарчилоб тільки злегка вдарити навіть не кулаком, а долонею по столі, щоби перекопати „громадську думку“ в слухності своїх поглядів. Переконалаж колись анемічна Деклярація Діректорії маленьким натяком на „саботажників“ наші праві партії в правильності свої позіції! Переконалиж большевіки наших боротьбістів! Але на сей жест він не був спосібний, а коли навіть і робив його від часу до часу, розстрілюючи сего чи иншого (хоч не завне тих, кого треба), то так перед тим свою нерішучістю вимучував людей, що вони ще перед смертю божеволіли. Він мав всі задатки стати українським Монком, коли, на жаль, Україна не мала своїх Стюартів! Для того був лише розмах — без удару. Початок — без кінця. Добра воля — без тої залізної волі, котру мусять мати люди, що мріють про великі цілі. — Так стало ся, що мимо скасування Діректорії, власть не зробила ся, як сего вимагав момент одноличною, а перейшла до рук двох партій с-д. і с-р. В очах стороного глядача, сі патрії вже досить себе скомпромітували, щоби грати наново ролю в політиці. Події одначе показали, що ніщо на Україні не е так тяжке, як скомпромітувати ся політичному діячеві або партії. Часом навіть найбільш героїчні зусилля в сім напрямку не осягають ніякого наслідку. Так стало ся і тепер, партії прийшли до власти знова. По всіх експериментах з большевіцькою Росію, по всіх недвозначних заявах своїх анти-большевіцьких сімпатій (зізди за Центральної Ради, навіть радянські, на Україні, вибори до обох конституант, трудовий конгрес, повстання) — здавалось лінія української політики, що до Росії, мусілаби вияснити ся навіть для соціалістів. Здавалось ясно було, що російській національній ідеї на Україні, треба булоб протиставити такий самий впертий і безпардоний націоналізм, знаний на соціалістичнім жаргоні під іменем шовінізму, котрий робив дива в Латвії, Естонії, Фінляндії, Франції, Сербії, Польщі та Грузії. Націоналізм, котрий, боронячи свою землю від „зайдів“, відчував нап селянин. Але власне суспільну вагу сего чинника важко

було поняті соціалістам. Лімановський сказав колись, що польський соціалізм, се патріотизм розпечений до червоности. Червоний прапор наших соціалістів був навпаки — старий триколоворовий російський, з котрим вони парадували ще вчора, і котрому большевіки віддерли білу і синю частину не роблячи його від сего менше російським . . . Лінія політики дітнувала ся самими обставинами. Треба було, по упадку Австрії та ослабленю Росії, всіми способами підтримувати від занепаду новий блок проти Росії, від Фінляндії через Польщу до Чорного моря. Треба було використати антиросійський настрої Румунії та Польщі. Треба було всіми способами помагати тому, щоб з обох тенденцій закордоної політики сих держав — антинімецької та антиросійської, перемогла ся остана, треба було для сего не порушувати справи Бесарабії, та, коли Біла Русь не потрафилаб виявити державного хисту, навіть відкривати в сій напрямку перспективи для польської експанзії, котра в сій країні всеж більш бажана як російська, хочби для того, що ангажує раз на все польську політику в усякі проти-російські комбінації. Треба було використати слабість в суті річі осамітненої Польщі, посвареної майже з усіма сусідами, не маючої піддержки Англії, маючої розбіжні інтереси з Малою Антантою, — аби навязати з нею добрі відносини, тим більше, що привид російсько-німецького союзу, небезпечного також для нас, повинен бувби нас навчити лишне розуміти не лише антиросійську, але й протинімецьку тенденцію польської політики, як і антилитовську, бо ся остатна також перестала бути байдужою нам з хвилиною, коли Литва почала кокетувати з Москвою та Берліном. Треба було вже раз зрозуміти, що мимо всего нам потрібна не сильна Росія, але сильна Європа, що остатна не опиратиметь ся за всяку ціну повстаню нового політичного центра в Києві, як Росія. Треба було зрозуміти, що французький „імперіалізм“ о скільки він виступає проти політики німецько-російського зближення позитивний чинник для нас. Що ні Антанта, ні Польща, ні Румунія не валилиб української держави, колиб їй вдало ся яко тако уконститувати ся, що се робилаби напевно і лише Росія. Що політика „соборности“ проти суверености (а вона все мусить йти проти суверености) так само наївна, як булаб

нею політика балканських Славян, колиб вони хотіли малу Сербію та малу Болгарію (з перед 1912. р.) прилучити назад до Туречини в ім'я „зєднєнє“ цілого сербського, взглядно болгарського народу. Що навіть хвилєва невдача орієнтації на Європу ні скільки не нищить правильности сеї орієнтації взагалі, як не знищили її ні невдача Сагайдачного під Москвою, ні Мазепи під Полтавою . . . Офіціальна наша політика, політика Діректорії йшла, інстинктивно і зігзаґуючи, в сім напрямку, але, під фатальним впливом керуючих соціалістичних партій, безперестано робила екстратури. Не вмючи відділити справи України від справи Росії, вони схияли чоло перед кожною видуманою в Москві „інтернаціональною“ доктріною, за котрою ховав ся національний інтерес Росії, чи се ходило о „єдиний революційний фронт“, чи о „німецьку небезпеку“, чи о „антантський імперіалізм“. Дійшло до сєго, що проводирі українського соціалізму засвоїли не за страх, а за совість навіть лєнінську ідею „визволеня“ азійських народів, спускаючись до положєня сих українофільських дурників старої дати, що, замикаючи очі на російську політику на Україні, приплєскували „визвольній“ акції Росії на Балканах . . . В країні сі соціалісти відзначали ся репідієм большевікоманії, утруднюючи, як лиш могли, боротьбу війська і нації з Росією, висловлюючи ся в безчислєних „нарадах“ та „конференціях“ всіх міст Волині й Поділя за „совітську владу“, кілька разів пробували навіть робити повстаня на річ Росії, закладаючи „комітети зради“ . . . пардон, „спасєня рєспубліки“, заводячи „ревкоми“, зачинаючи деморалізувати большевіцькою пропаґандою навіть Галичину, як се робили „світила“ галицької та буковинської соціал-демократії, котрі за се дістали теки міністрів в польнофільськїм антибольшевіцькїм кабінєті, роблючи такі підлі, нікчемні та провокаторські виступи, як поміч оказана Росіянам проти української армії в осєні 1920. р. в Галичині, розкладаючи своєю пропаґандою армію, або як деякі „незалежні“ (мабуть від здорового розсудку) та „боротьбісти“ переходячи отверто до табору ідеологів російської чрезвичайки. Вони звали се компромісом, не вмючи добре відрізнати компроміс від компромітації. Вони прикривались обставинами, забуваючи, що є, як казав Берне, невільники

обставин, котрі не тратять права називати ся порядними людьми, і льока і обставин, котрих може виправдати хиба лиш їх льокайська совість... Своїми компромісами і своїм льокайством вони в великій мірі загальмували процес кристалізації єдиного національного фронту і в значній мірі улегшили роботу Росії на Україні.

За кордоном робота сих політиків йшла ще ліпше. Се була робота офіціальна і неофіціальна. Першу робили послані спеціально Діректорію екстраординарні і просто ординарні дипломатичні місії, що етаблювали ся в різних європейських центрах. Сі місії, послані до країн Клемансо, короля Альберта, Льюйда Джорджа та інших дістали від тодішнього міністра закордонних справ Високої Діректорії наказ „високо держати“ в сіх країнах „прапор соціалізму“, і м. и. добивати ся узнання української простонародної республіки. Початок їх діяльності був, можна сказати, блискучий. Про них заговорили всі в Європі, а часописі друкували про них (переважно в *chronique scandaleuse*) цілі колюми. Поминаючи кілька світлих винятків, ділила ся корпорація, що займала ся закордоною політикою, на дві категорії: Перша, що тримала ся думок вихованців Гаріантуа, після котрих *soy... reïgner, laver et nettoyer étoit perdre temps en ce monde* (чесати ся, мити ся і чепурити ся — значило тратити час на сім світі). Що треба лише займати ся божественною справою служби рідному краєві, причім, подібно до раблевського монаха також плутали сю божествену справу, сей *service divin* з *service du vin*, відсвіжуючи у вдячній заграниці призабуті спомини про перших висланців московського царя. Друга категорія не тільки не тримала ся гадки першої але, навпаки, була переконана, що „чесати ся, мити ся і т. д.“ — є одиноке гідне діпломата провадження часу, котре ще до того обезпечує повний успіх справи. Що займати ся чимсь иншим — недозволена втрата часу. В однім обидві категорії цілком погоджували ся одна з другою: обидві були певні свого провіденціального значіння для України і тяжкої konieczности нести для неї свій важкий хрест. Мабуть сим пояснюєть ся і засвоєна в нас в дипломатичній службі, зрештою знана тільки в судівництві, засада невіддаємости з посади. Щоби сказати правду, ся певність свого великого

післаництва прийшла нашому діпльоматичному корпусу не відразу. Цілковито не правдиве твердження ніби переконання в своїй непомилности кожний наш діпльомат діставав від уродження. Спершу вони не чули ся покликаними і як Станарель Молієра, нераз звертали ся до своїх мучителів з благальним запитанням: „Скажіть на Бога, панове, чи ви таки не помиляєте ся? Чи напевно я лікар, пардон, діпльомат?“ Але дружний хор партійних товаришів розвіював рештку сумнівів, і вони, сі діпльомати мими волі, брали ся за свою роботу з апльомбом молієровського „*Médecin malgré lui*“, дивуючи, не згірш як остатній свою латиною, свою політичною штукою, весь світ... Зрештою відповідальности за сю штуку вони на себе, як і Станарель за свою, брати не могли. Як сей остатній, зможуть вони на страшнім суді відповісти суворому прокураторові: „я не знаю звідки прийшла до них (до пославших їх) ся фантазія, але коли я побачив, що вони за всяку ціну хотіли, щоби я став діпльоматом, я рішив стати ним“...

Всі вони були великі демократи, і яко такі мали страшний потяг до — титулів. Цілком як провінціональний французький буржуа до стрічки почесного леїону, причім, за браком титулів правдивих (звідки їх в демократичній державі взяти?) користували ся видуманими, виписуючи всіх їх на візитівках, котрі подавали приймаючим їх або не приймаючим закордоним „колегам“. Один ставав таким легким способом доктором, другий професором і т. д. Перший титул вибирали найчастіше, але й другим не гребували. В Сполучених Державах Америки і тепер ще існують універсітети, де можна навіть заочно купити докторський, а кажуть що й професорський титул. Оповідають, що один янкі звернув ся до одного з таких універсітетів з просьбою уділити докторський титул його коневі, але дістав відповідь, що хоч універсітет і роздає часом титули ослам, але коням ніколи... Очевидно недавному зацепленю свобідних американських звичаїв на визволеній Україні треба завдячувати також кольосальне збільшення в нас в остатні часи числа професорів. Але, як сказано, користали з того привілею переважно діпльомати, та й те лиш перший час, бо по кількох місяцях блискучої карієри, такий політик мав вже від вдячного рідного краю

цілий ряд титулів, котрі, з додатком апсіен, видруковані оден по другім, викликали правдиву констернацію, а як думали носителі сих титулів, навіть поважана в закордонім політичнім світі. В своїй політиці всі сі апсіен'и, всі сі „бывшіє люди“, вражали широтою розмаху. Одні (як плела чутка) видалені за границі держави, при котрій були „аккредітовані“ вивідали їй війну на превелике здивованя свого уряду, другі, по не довгім розмислі, переміняли ся нагло з представників України, що вели війну з большевіками, в представників большевіків, що вели війну з Україною, треті — просто переходили на бік Росії, „визволительки зарубезних галицьких братів“, малпуючи старого Дудикевича, отвираючи обійми Денікінові, четверті, на котрих тяжив неспростований публичний закид підтриманя „федералістичної“ політики гетьмана, (гл. „Хліборобська Україна“ стр. 75) призначали ся на одну з найвідповідальніших діпломатичних посад — для оборони не „федерациі“ з Росією, але суверені України. Пятій представник „меньшости“, усильно конферував з сторонниками Денікіна за границею і за се був призначений послом до найважнійшого тепер політичного центру в Европі, і т. д. до безконечности. Чужинці, прдивляючи ся сій політиці мали вражіння, що знаходять ся на масковім балу, окружені „прекрасними незнакомками“, правдивого обличя котрих ніяк не можна розпізнати . . . армія, котрій „дїпломатичні“ і „закупочні“ місії мали улегшити її тажке завданя, надаремне чекала на їх поміч; на поміч людей, котрі свої партійні гасла — „пролетарі єднайте ся“ і „в борбі здобудеш право свое“ давно замінили на нове: *o cives, cives, respublica quaerenda primum est!* Додати до сего згадані вище „дїпломатичні“ подвиги, що заповняли сторінки берлінської, віденської та паризької *chronique scandaleuse*, і будемо мати образ діпломатичної роботи висланців Діректорії за кордоном. Хоч, правда, що до остатного, то вони не були винні. Як Дон Жуан Хозе Цоріля міг кожний з них сказати про себе: „світ свідком, що я не маю облуди. Що я тому винен, що де я не прийду, приходять зі мною і скандал?“

Неофіціальна праця українських висланців за кордоном, або радше праця неофіціальних висланців перевиснала най-

буйнішу уяву. Берлінська група Укр. Соціал Демократії вносила резолюцію на користь окупаційної російської армії. Дон Кіхот українського комунізму представляв „значну частину“ сих, що зі зброєю в руці бороли ся за свою і свободу рідного краю, з властивою собі елеганцією стиля — „безсумнівними падлюками“ (америк. Свобода, ч. 108, 1920. р.). А його вірний Санчо Панза запевняв німецько-мадярську публіку, що „ніхто на Україні не боїть ся злуки з Росією“ та що така злука „може нам лише бути пожадана“ (Die Ukraine, Budapest, 30. IX. 1919. р.). Інші знова запевняли міжнародний пролетаріят, що проголошення невідлеглої України наступило тільки *contre sesur* бо лише тоді коли стало явним, „що всі зусилля партій що до утворення федеративної Росії не вдали ся“ (гл. Меморандум Укр. С. Д. на інтернаціональний соціалістичний конгрес в Люперн, „Вперед“ 1. X. 1919. р.), а один з українських делегатів на сім конгресі поучав згодом Румунів, що „він знає, що большевіки жалують своє торішнє відношення до Українців“ та що Україна, як тільки її займе армія Бронштайна „стане знова свєсбідною (Clopotul, 21. XII. 1919. р.). Оргії злочинного туподумства управляла галицька соціалістична преса особливож її головний орган. Його пропаганда на річ Росії була так витревала, що якби окупанти України мали замір заложити у Львові большевіцьку „Прикарпатську Русь“, котра баламутилаб громадську думку країни, обрабляючи її на річ Росії, то вони безперечно мусілиб доручити се славне завдання центральному органі української соціал-демократії у Львові. Нині сей шановний орган поручав Польщі визнати „суверену українську радянську республику і заключити з нею почетний мир“ („Вперед“ 5. IX. 1920. р.), в той час коли проти сеї „сувереної української“ республики вів збройну боротьбу цілий український нарід. В другім числі переконує свою публіку соціалістична „Прикарпатська Русь“, що визнання міжнародного провідисвіта Раковського головою українського уряду булоб „важним елементом в твореню української державности“ (8./IX. 1920. р.) Далі совітська Росія та окупована нею Україна трактують ся яко „союзники, проти котрих скерована світова реакція“, а на звістку, що большевіцький Муравйов-Вешатель в Києві „тор-

жествено зобов'язав ся не вмішувати ся у внутрішні справи України — соціалістичні редактори впадають просто в телячий захват! (10./I. 1920. р.). Потім наводить ся провокаторську, брехливу, обраховану на безмежний ідіотизм читачів заяву Троцького про незалежність України під заголовком „Троцький за незалежну Україну“ (Вперед 21./XII. 1919. р.) — без жадної примітки редакції, котра тутже офірує окупантам України яко „спільника з невичерпаними запасами“ (17./I. 1920. р.), тій Росії, в котрій „пролетаріят повинен шукати вірців“ (13./VIII. 1920. р.). Ще далі наводить ся мирову пропозицію російського генерал-губернатора в Києві до Польщі під заголовком — „третя українська радянська мирова нота“ (18./III. 1920. р.). І се пише та сама газета, що дісталаб спази злости, колиб хтось поважив ся називати українським уряд, котрий, припустім, повставби в Києві з панів Дем'янчука, Кона або хочби Дашинського . . . Так з дня на день переконувало ся широку публіку, що Україна властиво вже повстала, що купка російсько-румунсько-жидівських авантюристів, що нищать вогнем і мечем країну — її правовитий уряд, що люди, що борють ся за визволення України від ярма зайдів, се просто псіхопати. Так вмовляло ся в загал, що провокаторські пропозиції Росії що до миру, котрі робили ся лише в мисль засади *reculer pour mieux sauter*, — щирі пропозиції, та що одинокими противниками миру всего мира се власне ті, хто бореть ся проти окупантів. Так ширила ся з дня на день, з місяця на місяць злочина робота деморалізації та дезорієнтації, котрій моглиб позаздрити платні агенти Росії. Так, в сей час коли ті самі орди Калмуків, Китайців та інших комуністів, котрих вже бачила Галичина в 1914. році, знов лізли за Збруч, щоби знищити культурний доробок нації та її інтелігенцію, — в той час сему походові приплескувала купка божевільних, що називала себе українською партією, і що напевно булаб образила ся, якби її назвати її справжнім імям . . . Се незначить зрештою (як непосвячений в таємниці псіхології сих людей мігби подумати), що вони повівали тільки червоною хоругвою. Далеко від того! Не лише в слідуючим, в однім і тім самім числі шановної часописі можна було прочитати також випад проти большевізму,

та його апологію. Се була просто якась протітупія думки, що віддавала ся всяким ідеологіям, нотуючи „з днівникарського обовязку“ найбільші дурниці без найменшого слова критики. Коли соціалістичним редакторам протягом цілої їх „освічуючої“ діяльності удало ся в головах їх читачів зробити таку саму саламаху, яка панувала, замість переконань, в їх власних, то роки невсипущої праці потрібні будуть щоби направити деморалізаційну „працю“ соціалістичних політиків сеї доби! Не знати яку заплату дістануть вони від збаламученої ними суспільности, але що кожний з них заслужив на ордер „красной зvezди“ з власноручним написом Нахамкеса „от благодарной едіной і неделімой Расії“, се певно. — Особливож заслужив на сю почесну відзнаку Мальбрук українського комунізму, що вернувши із походу, видав лист до мертвих, живих і ненароджених земляків своїх на Україні і не на Україні суцях. Се була велика спроба, ся його подорж, — на вислід котрої з затаєним віддыхом чекали всі наші комуністи, спроба „примирить с собою правительство“, як хотів свого часу зробити Костомарів, а за ним і „найбільший“ наш історик, що з юнацькою моторністю, протягом найкоротшого часу переробив карколомну еволюцію від скромного автономіста до федераліста, від федераліста — з болем і скреготом зубовним — до самостійника, а від самостійника спершу до большевіка, а там до попихача і льокая московського уряду. Але химерна доля хотіла, що в своїх заходах примирити українство з Росію комуністичний Мальбрук не осяг більше щастя як його славні попередники. Ох, хтож його знав, хтож міг думати, що там все, але то все, зовсім інакше виглядає як представляв собі жадібний влади Мальбрук!? Прецінь він „мав змогу зазнайомити ся тільки з декларативною програмовою стороною діяльності керуючої партії“, як нещаслива Маргарета, котра лиш тоді зазнайомила ся з недеklarативною стороною діяльності Фавста, коли було вже за пізно... Наївна Кретхен і „чесний з собою“ Мальбрук чули тільки „сладковзвучні“ серенади Фавста і Леніна, а не бачили того Мефіста, котрий був видний всім, не сліпим, глядачам драми. Мимо терору над селом, Мальбрук „вірив, що комуністична партія України... походить з ши-

роких пролетарських мас села і міста“. Він та його вірні, кажучи словами йогож однодумців, (Нога Доба, цїт. з Волі, т. I, ч. 3.) „ведені за ніс всякими лавочниками (себто крамарями) революції приймали в найкращій вірі декларативну сторону російських комуністів, з розбалушеними очима і з роззявленими ротами“ . . . Отверезїня прийшло, і, викинутий за двері большевіцького раю, наш Мальбрук міг повторити історичні слова — „все страчено опрїч чести“, як сказав шулер, спущений сходами в дїл. Але показало ся, що і сей досвід пішов на марне. Правда в листі до народжених і ненароджених були скарги і квилїня на „централїзм“ (нотки знайомі ще від 1905. р. і ранїше), але вина в усїм злі була не Росїя, навїть не режим, лише його хиби: „пятаковщина“, „централїзм“, не звертаня уваги на „особливости українського житя“, рїжні „помилки“, але зрештою нїяка инша партїя як комунїстична України виратувати не потрафить! Отже, нема Бога опрїч Бога, а Магомет пророк його! Сему Бзгови треба було молити ся, йому приносити в жертву все: власну державнїсть, суверену волю демократїї, ба — коли буде треба — навїть і мову. До сего останого правда сам Мальбрук не добалакуеть ся, але з тим бїльшою відвагою робить се оден з „малих сїх“, людина, правда зламана житям, але, в своїм соціалїстичнїм фазу, з безперечною ерудїцію, з поважними супроти свої партїї заслугами, і, що особливо в данїм випадку пїквантно, людина з виробленим національним чувством. І мимо сего останого він пише (цїт. з Народного Слова, 28./X. 1920. р. Пітсбург), що відданїсть наших соціалїстів духовї інтернаціоналізму була така велика, що „колиб з Москви прийшов указ на Україну, в інтересї оборони обох радянських республік, в інтересї побїди над Польщею, в інтересї революції, скасувати в укр. рад. республїцї не тїльки такі комісарїятї, як господарства, військовий, шляхів і т. д., але й комісарїят освіти, мало того, коли в сїх интересах треба булоб скасувати українську мову на Україні. . . то українське робїтництво і селянство . . . булиб і на сю жертву пішли“. . . Навїть стоячого на боцї бере лють! Виявити стїльки відданости „інтернаціональнїй“ ідеї, стїльки невїльницької готовости торгувати своєю гідностю і честю напїї — і замїсть по-

хвали дістати такий жорстокий удар! А удар що дістав Мальбрук в товаришами в Москві був справді тяжкий, від котрого, на щастя, довго не прийде до себе українська мальбруцька партія . . .

C'est un coup bien rude
Rude a recevoir
Malgré l'habitude
Q'on peut on avoir . . .

Хоч з другої сторони, наївно булоб думати, що с'ї експеримент відбере скомпромітованому божкові його учеників тайних і явних. Він „покаяв ся“ і — в імя „щирости“, коли не в імя розуму, вірні вернуть до него. Бо він належать до сеї оспіваної Салтиковим породи „іскренних лгунов“ котра так часто здибується в нас. „Лічно, — пише про них Салтиков, (Благонамеренния Речи) — каждый із етих гаспод может визвать лішь ізумленіе перед безграницностію челаवेशескаво тупоумія“, але все претендуватиме на провід в нації „в імя накойто лічної іскренности („чесности з собою“) до каторой нікаму нет дела і перед каторой тем не менее сотні ідупцов астанавліваються с разінутими ртами: „ето дескать, іскренность, а іскренность надо уважать“ . . . Коли се правда, комуністичний август ще довго лишить ся „улюбленнем публіки“, котру разом з собою ще не раз викупає в „багні смердючій“, що здаватиметь ся йому прегарним озером.

Слідами соціальних демократів і комуністів йшла в нас і друга, близька їй партія, партія соціального непорозуміння, або як вона сама себе називає, партія „соціалістів-революціонерів“. Проводирі сеї партії також не раз і не два відважно виступали ділом і словом проти російського комунізму і його „політики“ на Україні, але, лише щоби перестеречи Росію перед „похибками“ режиму і улекшити для себе „приміреніє с правітельством“. Старий льокай московського лібералізму, а тепер шеф партії соціального непорозуміння, каже виразно, що „якіб не були похибки большевіцьких провідників на Україні, якіб не вилазила Україні боком діяльність іх агентів, належить всяко оминати конфлікту з большевізмом, шануючи загально-людську вагу“ експериментів крем-

лівських садистів! (Укр. Голос, 11. VIII. 1920. р. Вівінег). Часом радить здитинілий ес-ерівський Далай Лама перейти навіть в опозицію до Росії, але не в ім'я інтересів України, лише „щоб принаймні збережи в очах української людности від компромітації комуністичні гасла, відділяючи їх від хибної централістичної політики російських большевіків“ (тамже 28. VII. 1920. р.). Можливо, що се ес-ерівським політикам і вдавало ся, але що їм напевно не вдасть ся ніколи, се „збережи в очах української людности від компромітації“ себе самих і свою партію! Та над сям головний хамелеон партії не думає. Як давніше його головною цілю було погодити українську національну ідею з ідею російської державности, так і тепер. Тоді він накликав уряд до уступок лякаючи, що „помилкова“ політика російських правлячих кол пожене Україну на шлях революції. Тепер — він звертає увагу Копів, що їх „похибки“ кинуть Україну на шлях — контр-революції (Укр. Голос, 27. XII. 1920. р.). І тоді, і тепер — інтереси російської державности стояли для него на першій пляні, в конфлікті Росії з Європою все радив він вибрати першу все одно, чи царську, чи „буржуазну“ Керенського, чи большевіцьку. Як для ідеолога нерозвиненої верстви або племені — для него національні і політичні домагання були „побічними“ (Борітеся і. т. д., ч. I, ст. 17), а проголошення незалежности зовсім не було таким вже неминучим. „Проголошуючи сю незалежність ставило ся величезну кропку над і, може більшу ніж треба було“. Бо все, що потребував український нарід — „можна було забезпечити і в федералістичній формі“. Щож до незалежности, то „се гасло було підхоплене гіршими елементами української людности і елементами бандитськими“ (тамже ст. 47). Під сям взглядом, отже обидва провідники обох наших соціалістичних партій виявляють зворушуючу тожсамість перековань: „падлюки“ і „бандити“ — ось хто — показуєть ся — хотів будувати неспідлеглу українську державу... Відкриття цікаве, але не нове. До него додумали ся вже давно і „Кіевлянин“, і „Новое Время“ а тепер і Троцький, і Ленін. Для всіх їх — головне завдання се боротьба з тим „бандитизмом“, для всіх їх одинокє джерело культури і поступу се Росія, з котрою наші соціалісти принципіально „відкидають боротьбу, явну і тайну“ (тамже ст. 48),

ні словом, ні помишленієм. Думати, що щастя країни можна досягнути в боротьбі з Росією — се наївна похибка, протинно, показуєть ся, що „без порозуміння з Росією“ сего добити ся не можна (тамже ст. 48). Особливож без порозуміння з большевіками, бо посивілий на службі московським панам льокай „вдячно памятав, що з російських партій самі тільки большевіки ще перед революцію визнали за Україною право на самозначеня“ (тамже ч. 2, ст. 5), а Троцький своїми заявами „давав надії на щире порозуміння“ . . . всім, кому довголітна праця або інші причини висушили мозок, коли він в них був . . . Зрештою суть нашої політики се ніяка самостійність, головне — „вивести на шлях світової революції“ Україну, на шлях „загально людських культурних інтересів“, котрі дивним дивом стало покривали ся з російськими! Не інакше думав прецінь і безсмертний Тарас, котрого „соціалісти з повним правом можуть уважати своїм апостолом і пророком“ (тамже ч. 1), хоч він ніколи в Центральній Раді не сидів і з Копом переговорів не провадав. Отже завше з Москвою, з Москвою, „куди з вірою і з любовю (але певно без — софії) дивить ся весь трудовий світ“ (тамже ч. 2). Таке було гасло „товариша“ экс-председателя Центральної Ради. А коли, прислухаючись до гуку негаваяючих повстань на Україні, зачала стара Европа відсвіжувати напів забуті історичні спомини, а в Україні бачити правдиве забороло проти реакційної, царської чи совітської, Росії, — в сей момент не завагав ся здитинілий провідник партії соціального непорозуміння, поклясти ся в органі російського Жида Рапапорта, в паризькім Юманіте, що проти коханої Росії Україна ніколи не піде . . . Цілком, як пару років тому, коли шановний діяч запевняв редакторів Речі, що на царат Україна руки ніколи не піднесе, ніколи не піде проти свого укоханого „атечества“. Даремна праця! Бо що ес-ерівський патріарх, посивілий в боротьбі за соціалізм, промовляє в імени України — хто йому повірить? Що говорять в імени свої партії? Напевно, але хто і коли посуджував її вожда о пересаджене почутя власної та національної гідности? Хто сумнівав ся в його та його товаришів вірности „соціалістическому атечеству“? Хто не знав, що їх мрію все було привести Україну в „федерацію“ совітських республік, сего блискучого товариства, до котрого, під егідою Росії, належать вже такі культурні

нації, як Башкири, Татари, Кіргізи, Чуваші, Карели, Вотяки, Черемиси, Калмуки, Азербейджанці, Хивинці, Бухарці та Хорусмізи? Чи се не булаб велика шана, якби й нас до сего товариства, до сего нового, і сим разом вже правдивого соціалістичного інтернаціонала, зволили прийняти? І чи задля такого великого щастя не варто, як казав колишній провідник галицької соціал-демократії, навіть рідної мови відречися, а замість неї засвоїти одну з „федеративних“? І чи сей інтернаціонал не криє в собі о много більше виглядів соціального поступу, як такі варварські країни як Англія або Франція?

Я бувби несправедливим, колиб захотів твердити, що славні діячі славної партії соціалістів-революціонерів все вели одну лінію в своїй політиці. Се вони робили ще менше як їх соціал-демократичні компаньони. Правда, думати льогічно жаден з соціалістичних аяксів не вмів, се була вже їх органічна хиба. Але всеж ім не бракло спосібности відріжнати гусяче піря від каміного муру, особливо коли вони стукали ся о него головою. Але розуміть ся не перед сим. Перед сим, вони, подібно вже згаданому Мальбруку, звертали увагу тільки на „декларативну сторону“. На „неясні звістки про побаченя“ ес-ерівського патріарха з Копом в Берліні, на „звістки з Києва про зменшеня терору“, на „наказ Тропського російським військам на Україні“, на „признаня Леніна в помилках москоської совітської політики на Україні“, і т. д. (гл. Лиет до парт. товар. У. П. С.-р. комітета кам'ян. орг. Воля Т. І., ч. 7./VIII. 1921. р.). Заяви, звістки, чутки, плітки, власні бажаня — ось на чім будували свою тактику дві соціалістичні партії на Україні, допроваджуючи країну до гибелі, а себе до морального банкрутства і політичної компромітації! Аналіза політичної природи якоїсь (в данім випадку большевицької) нової системи, і випливаючих з неї наслідків, базованя на сім власної тактики — на сім не розуміли ся наші баби Палажки від політики. Вони не були „доктрінерами“ і найдурніший провокаторський жест Леніна, „заява“ про мирні наміри, „признаня“ самостійности і т. д. ділали на наших соціалістичних Мальбруків, як сало в лапці на миший. За ґратами вони „спостерігали“ свої похибки і „каляли ся“, але лише — до нової, більш спритної провокації противної сторони, і об'єктивно

беручи, їх діяльність в остатні часи служила тільки зміцненню і утрваленню московського панованя на Україні.

В повнім банкрутстві не лише їх цілої дотеперішної політики, але також їх вихідної точки мусіли вони нарешті самі признати ся. Вони самі признають ся, що їм не вдало ся захопити провід національним рухом на Україні „через несприятливі умови революційної боротьби на Україні, і в першу чергу окупації України совітською Росією“, через що був нарушений „нормальний розвиток клясової боротьби на Україні“, а маси „здеморалізовані“, „відірвані від їх справжніх провідників“ і кинуті „в бік контрреволюції“ („Борітеся“ і т. д. ч. 5, ст. 48.). Іншими словами, їм, соціалістам не вдало ся проводити масами просто через те, що боротьба на Україні прийняла не вимірний ними, фантастичний „клясовий“ характер, а такий який і повина була для кожного не сліпого прийняти — характер расової, національної боротьби. Претендувати, що справа соціалістів не вдала ся лише через ненормальний біг подій, се все одно, якби паціфісти і сторони вічного мира поясняли своє і свої доктрини банкрутство не їх непристосованістю до життя, але сим, що розвиток міждержавних відносин „приняв ненормальний характер воєних конфліктів“ . . . Якбиж він сего ненормального характеру не прийняв, паціфісти, „справжні провідники“ народів напевно „взялиби державне будівництво в свої руки“, так само як і соціалісти-революціонери . . . якби прокляте життя не захотіло йти дорогою іншою від приписаної наївними адептами наївної концепції . . . В своїй, повній грації, наївності панове „революціонери“ навіть не розуміють, що коли тут можна говорити про якусь ненормальність, то тільки про ненормальність їх умових спосібностей. Одному з делегатів іспанської соціалістичної партії, що говорив з Леніном, сказав сей останій (гл. Times 20./I. 1921. р.): „ми ніколи не говорили про свободу. Ми виконуємо диктатуру пролетаріату в ім'я меншости, бо селянська кляса не пролетаріят, і ще не є з нами. Ми виконуватимемо диктатуру над нею, поки вона не скорить ся“. Так про наміри Леніна мусів думати і всякий, хто мав несоціалістичний мозок в голові, і тому кожний, хто хотів, ян се робили соціалісти, погодити совітський режим з інтересами більшости української нації, був: або

сторонником російської диктатури над нашим селом, або — м'яко виражаючись — людиною безконечно наївною. Як між сима двома категоріями „політиків“ поділяють ся наші соціалісти, не моя річ рішати. Але одно певне, що і одні, і другі об'єктивно помагали скріпленню московської диктатури і державности на Україні. Сеі їхні заслуги перед нащадками історія не забуде . . .

Помалу-малу вернули на лоно „спільної батьківщини“ і жидівські соціалісти на Україні. Після компетентного свідoctва одного жидівського політика у „Волі“ жидівське робітництво, в результаті останої кризи, готове було стихійно кинути ся в обійми большевізму, шукаючи в ньому шляхів до радикальної зміни того соціального і економічного рабства, що є неминучим наслідком перебування Жидів на чужих теренах, між чужими більшостями; що жидівське робітництво дивило ся на совітську систему на Україні як на найскорший шлях до соціалізму. І справді, незбитим фактом є, що майже всі найвпливовіші жидівські партії погодили ся і пристали до большевізму, а з ними, після свідoctва того самого автора з „Волі“ і жидівська інтелігенція, зголодніла за владою, бо досі все була віддалена від державного механізму. Констатуючи сі, зрештою і без того відомі факти, автор висловлює навіть побоюваня, що його земляки зачнуть з занадто великим поспіхом хапати комуністичні посади, і не зуміють затримати необхідного такту в міжнаціональних відносинах, викликаючи антисемітські настрої серед людности. Побоюваня автора в значній мірі вже справили ся і великий процент жидівських соціалістів перейшов на сторону большевіцьких Муравйових-Вешателів на Україні, або, вживаючи евфемічної термінології паризької „Жидівської Трібуни“ (ч. 59, 1921. р.) на сторону . . . „романтиків“ і „утопістів“.

На превелике диво загальна протрація, в котру почала падати наша інтелігенція не пройшла без сліду і для наших правих, націоналістичних кругів. Мимо досвідів минулого, давного і недавного, в опублікованій кілька місяців тому програмі наших „хліборобів-державників“ стрічаємо такий уступ: „наше географічне положеня, спільне історичне минуле (sic!) і спільні економічні інтереси (?) вимагають, щоб ми з Росію та Білорусію (мабуть з Білою Русію?) як зовсім окрема та

суверена Українська Національна Держава, заключили тісний мілітарний та економічний союз⁴. Про той самий союз говорить ся ще раз низше (гл. До українських хліборобів, вид ініціативної групи „Україн. союзу хліборобів-державників“ Відень 1920, ст. 9 і 13). Що се? Ляпсус? Певно ні, бо його повторюєть ся. А коли так, то чи думали щось автори сеї наївної книжки коли сей уступ писали? Яке спільне історичне минуле з Росію в країни, половина котрої належить до неї, яко її складова частина, заледві двісті років, а друга сто і кілька? І навіщо нам економічний та мілітарний союз з Росію? Коли для того, щоб, в ім'я преславної програми „соборности“ привести з помічю Росії під московське ярмо Галичину, Буковину і Бесарабію створюючи для Росії домінуюче становище в Європі і тим самим нас навіки їй закабальючи, то пощо всі ті фрази про Суверену Українську Державу, написані ще до того з великої букви? Колиж ні, то пощо ся москвофільська фразеологія? Тим більша, що в наші часи „тісний союз“ і „федерація“ се такі нюанси, що дуже скоро переходять один в другий?! На подібні манівці збочує наша „права“ ідеологія не тільки в наведеном прикладі. З другого джерела довідуємо ся, що сutorосійська концепція мобілізації народів Азії для зміцнення Росії та для ослаблення Європи, а з нею також нас, — се геніальна ідея, варта уваги (гл. Хлібор. Україна збірн. I, ст. 90), що про європейську культуру, від котрої єдине може нам прийти рятунок, можна говорити тільки в знаках наведення, ба що її гибелі треба навіть бажати, як сего бажали російські славянофіли і большевіки (тамже ст. 98). Подібна саламаха, яку знаходимо і в головах наших соціалістів, те саме безкритичне засвоєня московських доктрин, ті самі нотки, що звучали в „федераційнім“ маніфесті гетьмана.

Під гіпнозою москвофільства опинила ся також Галичина, де воно в наші часи переживає свій ренесанс, що викликає в памяти „незабутні“ часи Дудикевича і Глібовицького. Тут ми маємо до діла з типовим маломісточковим патріотизмом, що ідею нації замінює „ідею“ провінції, що за деревами не бачить ліса, зі зявищем, котре Стендаль в Італійців називав *patriotism d'antichambre*, передпокойовим патріотизмом, що інтереси свого шматка землі ставив вище інтересів нації.

Одиною мудрістю їх політики сеї доби було: „хоч гірше, та инше!“ Все ліпше від того що є. Большевіки, правда, не принесуть нам повного національного визволення... але колиб се сталось („визволення“ большевіками) малиб принаймні одно — факт об'єднаного і одноцільного фронту (Укр. Прапор, 4./XII. 1920. р.). Яка шкода, що Росія ще за Катарини не забрала Галичини! Бо тоді політичні нащадки Кониського вже від 120 років роскошувалиб „фактом об'єднаного фронту“, а навітьби дочекали ся визволення селян — в 1863., а конституції — в 1905., замість 1848. року... Що то булиб за щасливі часи! А ще ліпше коли „перекотивши ся через Кавказ большевіцька струя піде на Персію, Мезоцотамію та Індію... і зачне стукати до порогів великих англійських володінь в Азії“, „бо се зверне нарешті очі коаліції на нас“ (тамже). І яка шкода, що ми досі сего не знали, що тільки зміцнення Росії коштом атлантичного „імперіалізму“ прискорить визволення української нації! Тоді ми моглиб заощадити собі забавки в якісь там легіони, а разом з Дудикевичем віталиб „російських орлів“ на Карпатах... Коли існує така проста метода визволити Галичину з під польського пановання, як віддати цілу Україну під владу московської Чрезвичайки, чому ж би сего не зробити? Для нас, як вже сказано, перше стремління не визволення з політичного ярма, але „об'єднання з прочими нашими земляками, з цілою соборною Україною, а для сеї цілі немає в нас ніяких замалих жертв“ (Укр. Прапор, 11./VII. 1920. р.). Нема чого зупиняти ся навіть перед принесенням в жертву державної суверености. Бо що значить сувереність 40 мільйонного народу в порівнянню з визволенням з під польського пановання 4 мільйонів Галичан, сеї еліти нації, котра дала нам попри Сагайдачного, ще Дудикевича і його партію та цілу хмару русифікаторів нещасливої Холмщини?... Зрештою і большевікиж не звірі, бо „якраз поширення большевізму є умовою повного визволення нашого селянства“ (тамже). А хочби інтелігенцію большевіки яко „буржуазію“ навіть знищили, то... головна сила нації не кляса, що представляє політичні стремління народу, її можна на ново здобути, як свідчить хочби приклад Наддніпрянищини, котра, хоч і по двохсотлітній перерві (над нами не капає!), а всеж її здобула, та ще яку вишколену і політично виро-

блену! Суть і остоя нації — се люд, се хлоп, що порпаєть ся на своїм куснику землі, а його прецінь большевіки не зачеплять, хіба роблять вони що нашому селянинові на Наддні-прянищині? Лишать сю хлопську силу нам, і ми яко нація і далі істнуватимемо, блискаючи всіми формами національного житя, яко самостійний чинник в сімі народів — ось як напр., також позбавлені інтелігенції, Білорусини, Кашуби або лужицькі Серби! Треба бути кретином аби так простих річий не зрозуміти! Отже віват Москва! Най приходять! Що не прийде по Польщі, „се буде як не повне визволення, то в кожному разі бодай надійний початок до него“ (Укр. Прапор, 4./VII. 1920. р.). Буде і в Галичині так як на великій Україні, де прецінь, як всім відомо, знаходить ся „большевіцька влада майже виключно в українських руках“ (Укр. Прапор, 10./III. 1920. р.), де проти сеї влади повстають тільки авантюристи та жменька збаламученого селянства, що немає таких блиску-чих і далекозорих провідників, як галицькі москвофіли, еліта серед еліти. А зрештою, „нам байдуже який прапор буде в Києві віяти“ (Укр. Прапор, 19./XII. 1920. р.). „Нам“ важно, аби всі в купочці були! Прецінь „нова Росія зоргані-зуютъ ся без огляду на се, чи відновить її Колчак, Денікін чи хто инший“, прецінь „вона мусить збудувати ся на осно-вах конституційно-демократичних“ (22./VIII. 1919. р.). Се не великий ідеал, правда, і можна було його мати ще й за Ми-коли II., але політика мусить бути реальною, „мусить перш усего наступити зєдинення всіх українських земель“. Чи тут говорить передусім ненависть до Польщі? Ні, передусім „пе-редпокойовий патріотизм“, бажаня бути всім в купочці. Гали-чини не можемо зречи ся „навіть тоді, колиб якась справжна, наглядна, реальна випробована дер-жавна могутість за ціну відступлення Галичини запевнила нам у всіх подробицях негайну ре-ставрацію української держави за Збручом“ (Гром. Думка, 2./II. 1920. р.). Накидати українську політику Галичині — се злочин, накидати вузько-галицьку орієнтацію цілій країні, бажати, щоби для „визволення“ Галичини вся Україна узнала владу денікінських або соціалістичних окупантів — се добре! Самостійність — се гасло „падлюк“ (с. д. Маль-брук), „бандитів“ (с. р. Мальбрук) або людей наївних, що „не

розібрали ся в політично-соціалній орієнтації Драгоманова“. Бо „прецінь найважнійшою річю розважити з котрої сторони грозила і грозить небезпека масам, більша небезпека втрати землі як економічної підстави і простору для експанзії“ (Гром. Думка, 26./VI. 1920. р.). Наплювати нам на самостійність, що відбирає нам Зелений Клин, ex oriente lux! Туди маємо йти, до укоханої Росії, де стільки простору, хочби вона, як друга Катарина і перший Ленін обернула сего сувереного властителя землі в парію і раба, „хочби евентуально навіть під національно-культурним і політичним взглядом був здержаний його (народу) розвиток ще на один або два етапи“ (тамже), на одно або два покоління... Правда колись „ми“ також вірили в прімагт гасла самостійности, але тепер, всадити ніж в спину армії, що боронила від московського заливу країну в „нас“ називаєть ся не провокацію, а щобиьте знали — героїством! Правда, і „ми“ колись послали проти Росії якісь легіони, Січові Стрілці, котрі боронили австрійської, навіть майже „виодрембньонеї“ Галичини проти Москви, створили навіть культ сеї жменьки завзятих, але, як теперішні події показують, „ми“ їх шанували не за те, що вони робили, а за те, що вони, „родимці“ робили... Не культ ідеї самостійности, але звикле і примітивне — і якеж провінціональне — співчуття зі своїми, що терплять... Тепер „ми“ вирости, тепер „ми“ вітаємо армію Буденого, а українські війська, що від московських горд „очищують українську територію тратять назву національної сили“ (Вперед, 23./IX. 1920. р.). Закидаєте „нам“ зміну переконань? Зовсім не слушно. Прецінь писавжеж ще пять років тому орґан найвпливовійшої галицької партії під керовництвом одного з найбільших її дипломатів, що відступав країну Денікінові: „азначимо що з всіх можливостей які можуть зустріти український нарід наслідком війни, ніяка не є для нас така непримирима, як власне помирєня з польською державністю“ (Діло, 26./X. 1916. р.). А треба пригадати, що иншою можливістю, котру волів будучий приклоник Денікіна була в той час перед-революційна царська Росія... „Ми“ зостали ся кон-секвентними! Дивно як сего инші не розуміють, не розуміють, що експанзія Росії була все „нам“ на користь, що вона ще в році 1863. і 1795. „зробила нам безмірну наці-

ональну прислугу“ (Укр. Прапор, 19./II. 1921. р.), що — як ї
лячить „льокаям обставин“ — треба при виборі орієнтації
все уважати не на інтереси нації, тільки на се, „котрий в
ворогів має більше шансів на успіх“ (тамже), котрий силь-
нійший . . .

Такий був ідейний білянс української інтелігенції по
кількох роках визвольної боротьби. Білянс, коли не розпач-
ливий, то в кожному разі надзвичайно вбогий. Хаос в думках,
брак пляновости в акції, брак ясно сформулованих цілей.
І все се підбито часом голосною самостійницькою фразеологію,
дзвінкою як в несфіта і такоюж негрівкою. Що могла серед
такого окруження зробити маленька, в порівнянню кількість
очайдухів, що гинули масово в ім'я вимріяного ідеалу? Що
міг зродити центр, що, хоч зізгагами, хоч наївно і недотечно,
але всеж провадив самостійницьку лінію в останні два роки?
(при загальній нашій пространії та мізерії се була велика
річ.) Що значила галицька армія, чини котрої збуджувати-
муть подив в найдальших генераціях — супроти короткозорої
політики галицьких політиків? Що могли зробити титанічні
зусилля народу позбавлені керуючої волі та інтелекту, що від-
крзвби йому сенс його власних чинів і його мету?

Шукаючи за причинами сумного білянсу наших ідейних
і політичних змагань, мусимо на першій пляні згадати невміння
віднайти, відчуті колективний ідеал нації, ні так різко за-
значити його, щоб він став притягаючим центром, до котрого,
як до сталого, непорушного осередка стремілаб мільони по-
одиноких воль в краю, і пильна увага заграниці, котра булаб
бачила в сім центрі свідомий свої ролі чинник, з котрим на-
лежало, в волею чи проти неї, числити ся. Не маючи вироб-
леної програми на вні, українство не могло ввійти, яко певна
означена величина, навіть таким важним чинником в евро-
пейську політику, як маленька Сербія або Бельгія. Не маючи
виробленої програму в середині, ні що до сего на якій клясі
спирати державне будівництво, ні вміння спожвати одною не-
клясовою і ненациональною, а державницькою ідеологію всі
національности країни в одну націю під прапором од-
ного державного ідеалу, українство не могло осягти, консолі-
дації внутрішних сил края. Далі, навіть сей, на швидку зроб-
лений, вічно мінливий сурогат національного ідеалу, що ство-

рив ся в нас, не проклямовано і не утримувано з цілою, потрібною в таких випадках, острою. Знана річ, що консеквентна, залізна, сама в собі переконана афірмативна воля потрапить зацепити свою концепцію масі навіть коли вона є абсурдна. І навпаки, сполучення найясніших ідей зі слабою афірмативною волею їх пропагаторів — не має часто практичних наслідків. В нас була і одна і друга хиба, та коли про українство все таки виробляла ся як в країні так і поза нею, певне досить ясне представлення, як про ясно означений політичний чинник, наділений виразною афірмативною волею, то тільки мала частина була в сім заслуги свідомих зусиль інтелігенції, а величезна натоміць — інтуїтивної, часто намірам інтелігенції ворожої, акції мас. Ся інтуїтивна акція мусіла знайти свій вираз в ясній формулі національного руху, формулі, котру мусіла дати інтелігенція і котру вона не дала. Подібно як не знайшли ми її, сеї формули, і в XVII. віці. Описуючи сю добу і походи козаків на Туречину пише Куліш (Історія возсоедіненія Руси ст. 214): „бракувало одного“ щоби надати козацькій акції значіня першорядного політичного факту — „аби в козацьких головах повстала гадка про самостійне царство, але її вони ніколи не мали, вони були далекі від сеї думки, як обскуранти або як соціалісти“⁴. В геніально-простій формі дав тут Куліш і причини, чому наші предки з тої доби не могли піднести своїх інтуїтивних зусиль до значіня певного свідомого політичного програму охопити їх ясною політичною формулою, але рівночасно він подав також причини того самого лиха і теперішньої генерації! Зі смутним інстинктом беть ся ось котрий вже рік маса нашого селянства проти російського стремліня економічно підбити країну, проти російського стремліня створити систему, щоби тримати його в політичній неволі і т. д. Щоби надати сим частичним зусиллям нашого селянства свідомість мети і організованість — відкрити йому глибокий сенс його боротьби, треба було лише усвідомити се селянинові, так як колись усвідомлювало ся страйкуючому робітникові, що він бореть ся не тільки проти економічного визиску, але й проти системи царату; усвідомити агітацію та ясною політикою. Але се власне якраз занехала наша інтелігенція, і якраз з тих самих причин, на котрі вказує Куліш: провідники нації не змогли

знайти формули масового руху — „як обскуранти або як соціалісти“. Як обскуранти, як люде з недорозвиненим політичним зміслом ставили вони на перший плян не політичне панованя української нації в країні але моменти низшого порядку: „злученя всеї території“, „Зелений Клин“, жертвуючи за се сувереностю нації, волюючи політичний деспотизм і політичне панованя чужого народа від вільної конкурентційної гри свобідних націй. Яко соціалісти, ставили вони на перший плян не політичні інтереси українства, але „інтернаціоналізм“, „вселюдське братерство“, інтереси мітичного „міжнародного пролетаріату“ і т. д. Вони боронили або піднаціональну ідеологію, ідеологію племені, що журить ся тільки безпосередними економічними потребами нації (ідеологія Галичан), або ідеологію наднаціональну (соціалісти), що підпорядковували національний ідеал соціалізму або космополітизму (Драгоманів). Вони не мислили в крузі ідей держави, котра накидає громаді свій авторитет і дисципліну, а в крузі ідей суспільности, котра з тим всім стало провадить війну. Провідники української нації властиво тільки й робили се остане, показуючи зайвий раз, що вони себе почували не державними будівничими, а суспільностю, громадською верствою, котрої одиноким завданням бороти ся з чужою їй державою. Вони навіть тоді сеї боротьби не залишили, коли її довело ся вести проти власної держави, ба навіть тоді ні, коли держава вже була ними зруйнована, коли зрештою настав, здавалосььби, час для відбудови. Надзвичайно характеристичні для сеї психології м. и. вискази вожда ес-ер-ів про принципіально вороже відношеня його партії та й взагалі української інтелігенції до держави та всіх її атрибутів, як примус, армія, дисципліна, повага власти і т. д. Се власне та психологія, з котрої повстала типова аполітична психіка індусів та інших підбитих народів Азії: Індуси напр. і досі з погордою дивлять ся на меткого, вічно занятого ріжними практичними та організаційними справами Британця, вважаючи все се непотрібним гаянням часу, віддаючи ся вищій на їх думку культурі або й „стовпництву“. Подібні погляди на політичні народи і подібну погорду до них (до Європейців і Японців) мають також Китайці, і се страшний сімptom, що ся атрофія політичного інстинкту, чи то в формі ріжних „ізмів“, чи в формі „обску-

рантизму“ ширять ся в нас . . . І се якраз в сей час, коли нарід кричить за ясною політичною формулою! Коли на Україні йде страшна боротьба не верстви з верствою, не інтернаціонального соціалізму з інтернаціональним капіталізмом, але раси з расою, боротьба двох виключаючих себе націоналізмів. Наївно думати, що се все похибки, котрі легко забудуть ся. Ні, се принципіальне питання, бо нація, що зрікаєть ся власного національно-політичного ідеалу, мусить засвоювати собі чужий. Якби не твердив Драгоманів, що Росія вповняє нашу місію, тягнучи до Константинополя, — російські „орли“ нас, української ідеї, не потребують до виконання сеї місії. Якби не доводили наші „єси“ конечність совітської системи на Україні, до її реалізації не потрібно спеціального українського національного чувства і його незалежного огнища в Києві. Під якоюб маскою інтернаціоналізму або космополітизму не заявляли ся російські політичні стремління в нас, вони реалізуватимуть ся Росіянами. Українаж тоді лише житиме, яко самостійний чинник, коли вона, як у внутрішній, так і в зовнішній політиці виступить з власним національно-політичним ідеалом. А здійснення сего ідеалу, як я в сій праці старав ся довести, можливо тільки проти Росії ніколи разом з нею. Росія, казав Герцен, може перемочи Европу, але й може бути переможена нею. В першій випадку Европа мусить бути розднана, в другім злучена в одну цілість. Сі слова мусимо як гасло пам'ятати. Пам'ятати, що жертвованя політичним моментом, всякі спроби вирішити нашу справу шляхом зміцнення Росії, всі сі „федерації“, „тісні мілітарні та військові союзи“ — все се робота не на користь України, але Росії . . .

Головну відповідальність не лише за руйну держави, але й за се виродження політичної думки в нас носять соціалістичні партії, соціалістичні герострати. Бо їх анаціоналізм — се не припадок, а щось, що впливає з підстав їхньої доктрини, а цитовані в горі слова одного з їх провідників про зраду своїй мові, а тим самим і нації, як того вимагатимуть „інтереси соціалізму“ — сімptom, показуючий, що в кожному соціалісті є зародок того національного ренегатства, котрого допустили ся тисячі „малоросів“. Як зрештою і в кожному, після виразу Куліша, „обскуранті“, ревігуючим з власного політичного ідеалу нації. Ся ревіганація привчила соціалістів

дивити ся на самостійників як на хобобливих людей, на „падлюк“ і „бандитів“, привела Драгоманова до ідеалізації російсько-православної агітації в Галичині, а його adeptів змусила бачити не тільки в російській експанзії до Чорного моря, ало й в поході Паскевича і Суворова — полагодження українських інтересів. Лише один маленький крок — і маємо „малороса“ Савенка з його аполіогію не лише Катарини, ало й Петра, маємо Дудикевича . . .

Можна булоб богато дарувати соціалістичній інтелігенції, якби ми мали до діла з витревалым противником, котрий знає що він хоче і куди йде. На жаль сего не можна ствердити в данім случаю, бо стільки морального хамства і політичного льякайства найгіршої сорти, такої великої дози духового босяцтва, що виявила т. зв. демократична інтелігенція трудно деінде стрінуги. Героїв компромісу, недокровних революціонерів, геніальних політиків, вірячих в „добрі наміри“ Леніна, як останій темний мужик вірив в царя, блукаючих навманя між Европою та Росію, між Лігою Націй та третою інтернаціоналею, тупих і зарозумілих ділетантів, кримінальних злодіїв, премерів, благаючих на колінах „снисхожденія“ в окупантів, і не викинутих за се ні з партії, ні з товариства, зідіотілих стариків, „дякуючих“ большевікам за їх працю на Україні, жебраків шмигаючих в передпокоях московських окупантів, публіцистів, огиджуючих самостійницьку ідею та роблячих пропаганду на річ держави, що була в стані війни з Україною, платних агентів чужих урядів, як славнозвістний Союз „Визволеня України“, — ось кого видала українська соціалістична інтелігенція нашої доби! Покоління невільників, без власної та національної гідности, котрим після слів цетки, навіть на волі „бридкі мозолі нагадують хто вони такі“ . . . І навіть в її упадку, в неудаці сеї інтелігенції тяжко мати співчуття з тим шумовиням революції. Впадаючи в гріх і „каючись“, не свідомі суті тої великої боротьби до котрої вони яко учасники хотіли примазати ся раз по одній, раз по другій стороні, приймаючи міцні удари, вони навіть не знали, за що їх приймали і навіть йдучі на Голготу — мали роздвоене сумління, чи правою дорогою йшли, бо — „путь на Голготу велична тоді, коли тямить людина за що й куди вона йде“ (Леся Українка), а в ідеологів нашого духового

босяцтва сеї тямки не було. Вони нагадували скорше сих недолугих героїв, котрі „без одваги і бою на путь заблукали згублизу, плачучи гірко від болю“ давали „себе тернові раниць“ . . .

З того осередка, позбавленого мудрости політичного передвидження і, головне, почутя особистої та національної гідности, — вийти вже нічо не може. Ідеологія, вироста в змосковщенім, невільничім соціалістичнім „підполю“ вмирає на наших очах, і не ми жалуватимемо за тим! Так, колись і вони, її адепти, горіли великим вогнем боротьби і протеста, але — були вогні тепер лиш стелить ся дим . . . Щоби в сім димі та задусі не зачаділо наше нове покоління, мусять вийти на сцену инші люди, носителі та представники иншої ідеології та иншої кляси.

Якої?

VII.

Україна разом з цілим європейсько-американським світом переходить ту тяжку кризу, котра не скінчить ся з упадком большевізму бо не з ним вона і почала ся. Сю кризу передбачав ще Нітцше в першій книзі свої „Wille zur Macht“ в 1887. році. „Се що я оповідаю, — зачинає він свій клясичний твір, — се історія двох будучих віків. Я описую се, що наступає . . . повстання нігілізму“. Такий і наголовок першої книжки твору: „європейський нігілізм“. Се зявище, котре ми тепер називаємо большевізмом, прийшло до нас в проповідях Ляменне, в музикальній демагогії Ваґнера, в малярській штуці футуристів, в літературі Барбюса і Ромен Роляна, в політичній акції Айзнера і Леніна, з тривогою передчуване ще Спенсером і Мережковським, Гюґо і Бодлером. Знаменує воно революту тої бакунінської „простонародної наволочи“, того власне „торжествуючого Хама“, котрий, захоче одної днини перевернути до гори ногами світ „во імя равенства, завісті і піщеваренія“. Представлений інтелігентським шумовиням, людьми з кримінальними провинями проти „буржуазного ладу“, як Собельзон-Радек, соціалістичними волоцюгами („інтернаціоналістами“), як Рапапорт, та парюю гістеричних жінок, як Кляра Цеткін і Балабанова, сей нігілізм загрожує похлинути також нас. Герольдами його на Україні — Росія та її агенти. В нас ся повинь нігілізму

загрожує не лише як деінде, руїною цивілізації, але і самому існуванню нації. Розглядаючи ся в силах, які моглиб ставити чоло сій небезпеці, приходимо до висліду, що сею силою може в нас бути тільки селянство та відповідаюча його інтересам і способів думаня ідеологія. Коли в наслідок війни не наступивби сей ренесанс селянства, один з найбільш несподіваних її результатів, довело сяб справді розпочати над будучиною західної культури. Бо міський пролетаріат, в супереч сподіванкам його перших ідеологів, не приніс зі собою нових богів, не сказав нового слова. Ті самі суто жолудкові інтереси, той самий тупий і вузький матеріалізм, та сама хіть панованя над більшістю нації, та сама клясова диктатура меншости, яку він закидає буржуазії, те саме нерозуміння ідеї солідаризму. Його противник, міська буржуазія занадто слаба і в многих країнах за труслива, щоби виключно на своїх раменах витримати оборону європейської цивілізації проти нових варварів. Аристократія, що прищепила масам багато великих ідей, як понятя чести, суспільного обовязку, патріотизму — майже зникла, а там де існує тратить керуюче становище. Серед двох інших суспільних сил, що поруч з аристократією, творили ще до недавна підпори порядку — монархії та церкви, остатна переживає в розбурханім війною світі не-заперечуване навіть її противниками відродження, як інституція, що вносить в суспільність елемент карности, авторитету і дух антиматеріалізму (річ йде про католицьку церкву). Колиб їй вдало ся підняти ся того завданя, котре вона виконала по упадку римської імперії, се можна булоб тільки вітати, але навіть в сім випадку вона мусілаб шукати клясу, на котру, як колись на фєвдалізм моглаб оперти ся. Отже сама в собі не може бути тою силою, котра моглаб відмолодити і врятувати від катастрофи світ. Даремне думати, що і монархія моглаби стати сею ідеєю, що знов зумілаб споїти в одне розлізлі елементи суспільности. Монархія без аристократії — властиво нічо, і не їй дати хворому національному організмові моральні костури, котрих він так потребує. А особливо в нас монархія не може бути ніякою панацеєю. Я не засадничий противник сеї форми політичного устрою і дуже тішив сяб колиб ся форма (в виді національної монархії) в нас історично повстала, або колиб наш нарід засвоїв той самий темп

політичної еволюції, що Англія, з її глибоко вкоріненим монархічним чуттям. Признаю, що і гетьманська установа мала виразні прикмети поняття монархії (принципіальна доживотність суверена). Але попри все те сумніваюся, щоб монархічні проекти мали в нас вигляди на здійснення. Головно через те, що не маючи коріня в народі, як інституція нова, вона, національно-українська монархія, булаб стало наражена на повний брак авторитету, на безнастані хитання, як про се свідчить історія новокреованих європейських монархій не тільки на Балкані, але також в Італії. В сих обставинах не виповнилаб вона одну з найбільш істотних своїх функцій на котру її прихильники кладуть натиск. Щоби не перечисляти старих прикладів (Батенберги, Обреновичі, Петровичі, Віди) досить згадати остатні випадки в Греції. Коли там досить поважну роялістську кризу викликала — одна малпа, то щож допіру потрафилиб зробити в нас кількох соціалістів-революціонерів старшого і молодшого віку?! Наша монархія не виходилаб з кризи! Про її запровадження можна було хіба ще думати в разі перемоги центральних держав, а разом з ними і монархічного принципу, але тепер! Що инше, розумієть ся, міцна центральна влада на Україні, в чім віддаєна є велика потреба, але з монархію се не стоїть ні в яким звязку, і плутати ідею гетьманську, як се робить дехто в нас, з монархічною, так само смішно, як плутати її з ідею вбраного в фрак і лякрові півчеревики „президента республіки“, як се робили наївні демократії, що хотіли погодити гетьманщину з соціалізмом. Ся тверда влада, розумієть ся, більше ніж коли будь потрібна нам тепер, тай опозиція проти неї булаб слабшою з боку всяких „істів“, котрі, як андалузські бики ніколи не кидають ся на тореадора лише на червону хустину. Але нашим „легітимістам“ власне залежить не на твердій владі, але на монархії, а ся ідея не тільки, зреалізована, не далаби сподіваних її сторонниками наслідків (зміцнення державного авторитету, тощо), але навіть як предмет агітації принеслаб дуже велику шкоду. Колиб результати такої агітації були подібні до сих, котрими скінчила ся пропаганда des incroyables (золотої роялістської молоді) останніх часів Конвенту і Директорії, що замість до реставрації монархії, привела до консуляту, а потім до імперії — можнаб ще було толерувати акцію на-

ших монархістів. Але на се не має виглядів, і — в даних умовах — всяка монархічна агітація на Україні буде неминуче агітацію на річ російської монархії, одинокої званої масам форми. Для того навіть всякі розмови про монархію в нас надзвичайно шкідливі та справі української незалежності ніскільки не помагають. Особливож в сій формі, в котрій ся агітація в нас ведеть ся її неfortunними менерами, що виступають більшими легітимістами, ніж ними були коли небудь, *camelots du roi*. Гаслом останіх було: *le roi est mort, vive le roi!* гаслом наших монархістів натомісь стало: *le roi est mort, vive le mort!* Легітимізм, що витягає своїх кандидатів з пантеону політичних мерців — се нежитева течія . . .

Кожний, хто хоче знайти чинник спосібний привернути рівновагу розколісаной та занархізованой суспільности, шукаючи міцної остой проти ростучого нігілізму, мусить отже лишити „повалені гробя“ і звернути ся до селянства, розумієть ся не так, як се робили збанкrotовані соціал-демагоги, котрі ні з ідеологією, ні зі способом думаня селянства нічо спільного не мають. Отже звернути ся ні до монархії, ні до „великої простонародної наволочі“, лише до тої верстви, що творить в нас (і не тільки в нас) більшість людности, себто до — демократії. — Тут мушу зробити застереженя. Розумію під словом демократія зовсім, але то зовсім що инше, як наші фахові демократи, не належу рівнож до тих, що падають перед ідею, вираженою в сім слові на коліна. Свое відношеня до неї я найліпше виразивби словами Гізо: „демократія — се факт, котрий треба прийняти, чи він нам подобаєть ся чи ні . . . Не можучи його знищити, треба взяти його в карби, урегульовати, бо, незагнузданий і нерегульований, він зруйнує цивілізацію“ (гл. *De la Démocratie en France*, розд. VII). Політичні спіритісти, що хочуть тіннями давноминулого заворожити небезпеку нігілізму, не вірять в можливість урегульованя демократії, називаючи се завданя квадратурою кола. Я так не думаю, бо е демократія і демократія. Демократія „Бесів“, Шігаєвщини, московського „нічево“, демократія Русо, сего великого плебея, як його в оден голос звуть Нітцше і Карлейл, демократія вагнерівського „Смерку Богів“ — се одно. Демократія Бетговенової „Ероїка“, демократія французького або болгарського селянина чи канадійсь-

кого фермера — се друге. Демократія Савойдця чи Тасконця, що в 1914. р. лишав ся дома, говорячи північним Французам: *c'est votre guerre*, се одно, демократія німецького соціал-демократа Франка, що впав, як доброволець в однім з перших боїв в 1914 році — се друге. З одної сторони демократія паціфізму, егалітаризму, антимілітаризму, охлократії, жолудкового соціалізму і клясової боротьби, демократія загальної нівеляції та обоготвореня числа, сентиментально-анемічного народо-правства, з другої — демократія праці, гієрархії, суспільної солідарности, обовязку і — міцного п'ястука. Демократія розсаджуюча і — скріплююча суспільність, демократія руйнуюча і — будууюча. Ся друга демократія теж стоїть за рівність, тільки її рівність не рівність слабих, що хочуть принизити до свого рівня сильних хочби за ціну загального рабства. На першім місці стоїть в неї почуття свого права та ідеал свободи. Вона нічо не хоче знати про викликаня звірячих інстинктів мас, ні про те, щоб всі, і великі і малі, і люди праці і ледарі, і талановиті і нездари, мали одну і ту саму нагороду, одне і те саме значіння в суспільности. Вона проголошує натомісць право кожного, хто більш сильний, витревалий або інтелігентний добивати ся в рівних умовах до найвищого щабля суспільної драбини. Ся демократія признає рівність в конкуренційній боротьбі житя, але рівність що до точки де перегони зачинають ся, а не там де вони кінчають ся. Ся рівність вимагає, щоби всі конкуренти стояли в одній лінії, коли біг починаєть ся, але не гарантує хворим і недолугам, що прибіжать до цілі разом зі сильнішим сусідом . . . Демократія „істів“ не знає иншого регулятора в суспільности, як низько-матеріалістичні інстинкти мас або сваволя пана над отарою рівних рабів. Демократія про котру я говорю се демократія самодисципліни, вищих ідей, котрі, як „родина“, „рідний край“, „суспільна солідарність“ роблять з агльомерату різнобіжних воль один громадський організм вищого порядку. Охлократична демократія як також і абсолютізм підкреслюють в області економічній — момент поділу богатств, в сфері політичній — момент егалітаризму; демократія про котру я говорю — елемент продукції, праці та елемент свободи і самодіяльности. Типовою країною сеї останої демократії північна Америка. Характеристичні її черти знаходимо також

в селянських демократіях взагалі, а в українській зокрема. Се селянство є якраз одинокою силою, що потрафить внести в поняття демократії коректури, без котрих, як казав Лізо, готова згинути вся наша цивілізація.

До сеї сили маємо звернути ся також ми. На жаль ми не маємо в цілій нашій белетристиці ніодного філософа селянської душі. Кілька геніальних спроб Стефаніка, кілька нарисів Франка, приповідки Руданського, отсе і все, рептаж або (розуміть дуже ціна) етнографія, або соціально тенденційні (в свій час також потрібні) оповідання в душі знаного романа Бічер Стоу. Колиб ми мали свого філософа селянства, ми зобачилиб, що весь світогляд нашого селянства нічо спільного не має з так званою демократією.

Зовсім антидемократичні риси зраджує передусім відношення нашого селянства до інших, вищих клас, далеке від хамської заздрости і духа всерівнаючого егалітаризму. Взяти напр. відношення Андрія („Тарас Бульба“) або Хоми Брута („Вій“), або героя „Марка Проклятого“ (Стороженка) до їх „панського“ оточення, се не відношення большевіка до зненавидженого ним „буржуазного“ світа. Український селянин приймає сей світ, з цілою виробленою ним рафінованістю, він уважає себе тільки його правним спадкоємцем. Він не топче ногами квітів, котрими пишаєть ся сей світ, він лиш хоче мати їх і для себе. Не хоче стягнути вище стоячих в діл (соціална філософія Москаля), тільки самому до них піднести ся. А коли навіть воює з ними, то як з людьми одної породи, з котрими всеж треба якось „урядити ся“. Навіть аполіогет російського босяцтва в нас, цитований вже Поприщин, мусить се з болем признати. В своїм „Відродженю“ (Т. III. ст. 133). він стверджує, що „селянство ставилось дуже обережно що до захоплення поміщицьких маєтків . . . Селяни не зачіпали їх, навіть самі охороняли від грабіжу“. Пояснює се автор страхом, але таке пояснення не обовязкове для нас, що бачимо в сім цілком що инше — глибоко вкорінене почуття права та інстинктову ворожість до „демократичних“ метод соціального будівництва. Се не значить, щоб наш селянин не мав зрозуміння до революції, він його має і то в більшій мірі, ніж його непокликані представники, і се він довів чином і в 1902, і в 1905/6, і в 1917. роках, і підчас свої боротьби з больше-

віцькою реакцією, але, подібно Англійцеві, він має глибоке розуміння до того, що називається традицією та тяглістю соціальної еволюції, тобто до річій, чужих і незрозумілих апостолам „світової революції“.

Іншою рисою української національної вдачі є сильно розвинений змісл гумору. Не дурно він так мало властивий нашій змосковщеній, „демократизованій“ інтелігенції, котра досі робила безліч спроб видавати „гумористичні“ часописі, спрб, що з правила кінчили ся фяском. Не дурно і найбільш аристократична модерна нація, Британці, в високих степені посідають се чувство гумору. Сю українську рису підкреслив ще Куліш. „Страх перед глузованям, — писав він, — досі дуже інтензивний в українського люда. Інтелектуальна вищість для него — сила, [перед котрою він більш ніяковіє („сму-щається“), як перед властю“ (Історія возсоєдіненія і т. д. т. II, ст. 63). Опріч респекту перед організуючою силою інтелекту, се чувство гумору має ще й инший глібший сенс: подібно як в героів Молієра і Ренара насміхи над невдачниками, над моральними, а навіть і фізичними хибами мали передосилкою почутя особистої вартости і відповідальности, в противність до колективної відповідальности нігілізму, що кидає на коліна свіх здорових і сильних перед безносим мужиком, як Толстой, або перед повію, як Андреев, в імя фалшивого і розслаблюючого гуманітарізму. Нахил до дотепу зраджує, дальше, потяг до успіху, до особистого зусилля до вищого, подив перед ним, в противність до ідеалу большевізму, що бідність, каліцтво і злочин хоче зробити рівнем, до котрого має бути зведена вся суспільність. Особливож недемократичний характер має самоглузованя, що погорджує скаргою перед загалом — чеснотою всіх „демократів“. Здоровий розум нашого селянина регочеть ся і над злодієм, котрого він, в супереч Москалям, не вважає „несчастненькім“, і над своєю бідю, бо соромить ся її; не знаючи московської приповідки „бедность не парок“, і над фізичними хибами, не думаючи, разом з нашим „демократичним“ віком, що мізерію тіла можна трактувати не тільки з комічної, але ще й з „гуманітарної“ точки погляду. Вершку свого досягає се чувство гумору в насміху нашого „дядька“ над самим маєстатом смерти. Знана байка про Запорожця, котрий перед шибеницею, просить Поляків повісити його вище,

щоби улекшити їм . . . віддання останої шани — виражає не тільки суверену погорду перед смертю, подібну до погорди Камбронна під Ватерльо, але й ще щось більше: страх, щоби його кати не посудили о страх перед смертю . . . Сей страх був знайомий Марії Антуанеті в остані пять мінут її життя, і зовсім не знайомий наприклад Собельзону-Радеку, що арештований в Берліні плакав боязні, що так несподівано, як Роза Люксембург, може розлучити ся з своїм дорогоцінним життям. Як Англієць при грі в фут-бол над кожним, хто впає, смієть ся „хахол“ над всяким кому поховзнетъ ся нога в житевих перегонах, не роблючи собі Бога ні з чувства пожалуваня, ні з егалітарізму. Сю його прикмету чудово вхопив автор найліпшої книжки про неросійські нації колишної імперії паря, Англієць Ботлер (гл. Ralph Butler — *The New Eastern Europe*, London 1919), котрому виривають ся такі слова про нашого селянина: „він глибокий індивідуаліст. Він подивляє усіх, як подивляє його Англієць або Американець. Він може йому заздрити або його надуживати, але при його обсервованю збуджуєть ся в нім бажаня йти на випередки, дух конкуренції“ (ст. 156). Те саме бачить в Українцеві також Мекензі Уолес, додаючи о скільки чужі Москалеві сі англо-саські понятя „особистої ініціативи та безграничної конкуренції“ (MacKenzie Wallace, — *Russia v. I*, p. 185).

Дальшими рисами української народної вдачі — також мало „демократичними“ є глибока повага перед установами, на котрих тримаєть ся суспільна дисципліна і котрі завзято поборюють ся „демократами“: до родини, до приватної власности, до державного авторітету, до церкви. Прірву, котра ділить в сім відношеню психологію селянина від психології „демократичної“, мусять признавати врештою і стороники сеї останої, так науп. Ото Бауер, котрий підкреслює, що ані закордона політика большевізму, ані його „законодавство“ про шлюбне право, право спадкове, про церковні відносини і пр. цілком а цілком не відповідали способіві думаня селянина (Ото Бауер, — *Bolschewismus oder Sozialdemokratie*, ст. 44). Зовсім суперечить ідеалам „демократії“ також політичний ідеал нашого селянина, такий, яким його виробила історія: влада гетьманська, хоч вибрана, але наділена величезними правами і, в засаді, доживотна доказ тому.

Сі елементи селянської психології, котрі можуть служити підвалинами міцної суспільности, служать рівнож підвалинами патріотизму, ще одної чесноти, котру не розуміють „істи“ і без котрої ніяка нація та ніяка держава не можливі. Бюфон каже, що опріч родини, ніщо так не розвиває любови до рідного краю, як земля, котру обробляєть ся, а знаний французький аграрій Мелін додає, що як би Франція не була країною хліборобів, вона не булаб з стані так довго стримувати німецьку інвазію (*Le salut par la terre*, ст. 89). Хіба зайвою річю згадувати скільки ми завдячуємо нашому селянству в боротьбі країни з білою і червоною Росію, скільки завдячує йому вся Європа, котра колись буде мусіла признати, що своє звільнення від варварів зі сходу, від большевізму, вона завдячує безприкладній відвазі та любови до рідного краю українського селянина. В сій власне боротьбі показав він ті риси, які конче потрібні нації, що хоче бути незалежною і кляси, що хоче вести провід в суспільности: сю здорову ксенофобію, се цілком оправдане недовіря до всякого чужинця, котре творить підстави швайцарської незалежности і котре, протиставлене розслабляючому „інтернаціоналізмові“ наших соціал-геростратів, одиноко помогло нашому селу втримати ся на своїй важкій позиції. Зі селянством виходить в нас на арену кляса, не москвофілська, як наша інтелігенція, а москвофобська, не пересякнута ідеологію „кающаво ся дворяніна“, не знесилена і не непевна своїх прав, як мійська буржуазія, несуча через те в собі зародок свого упадку, тільки сильна, не пережита, наділена розвиненою правовою свідомістю, готова всякими способами боронити своїх прав, погорджуюча готовими ідеологіями, ворожа всяким „соціалізмам“, „папфізмам“ та „інтернаціоналізмам“, кляса майбутности. Кляса, що з соціалізмам має стількиж спільного, як Свята Софія з соціалізацію землі, як Наталка Полтавка з Розою Люксембург, як повна великого драматизму боротьба села проти Росії з комуністичною фразеологію і „москвобесієм“ соціалістичної інтелігенції. Серед сеї стіхії чуєть ся чужою наша соціалістична змосковщена інтелігенція, як, після слів Герцена, серед Европейців Москаль. Бо коли ми захочемо ближше приглянути ся сим рисам української селянської вдачі, про котрі тут мова, то дійсно прийдесть ся ствердити, що вони не тільки стоять в

повнім противенстві до черт московського національного характеру, але й справді дуже споріднені з головними підставами європейської психіки. Свобода одиниці, виразно розвинена правова психіка і почуття особистої відповідальности, що є ніщо інше як відгомін давньої „лицарскости“, так як англійський „джентльмен“ є відгомонам давнішого поняття „шляхтича“, нахил до свободної кооперації, відраза до ідеалу егалітаризму — все це підстави, на котрих тримається й досі європейська культура, і з котрими ніщо спільного не має культура московська, ні ся „перелицьована“, котру хочуть насадити в нас симпатички Москви.

На сій класі, що хоронить в собі всі здорові елементи, що рятують від розпаду європейську суспільність, а крім того велике почуття патріотизму, має якраз сперти ся наше державне будівництво. Ренесанс селянства дозволяє м. и. виробити також нову програму української політики, спільну більшости людности країни і (небольшевицькому) „Ульстерові“. Сей остатній ворожо ставив ся до національного руху на Україні як через своє москвофільство, так і через те, що сей рух представляли йогож проводирі як якийсь національний большевізм, як рух в своїм заложеню соціалістичний. Дійсність розвіяла побоювання одних і фантазії других, відслонивши правдиву фізіономію воюючого українства: селянську, приватно-власницьку, націоналістичну. З другої сторони, „Ульстерці“ мусіли переконати ся, що їх ідея утвердити з помічю Росії пановання чужо-національної групки на Україні, така сама анархічна, допроваджуюча країну до руїни, утопія, як і національний большевізм. Відкидаючи обидві, в суті річи анархістичні і типово-російські ідеї, ставляючи на їх місце ідею індивідуалістичного селянства і державної самостійности, самоозначеня нації, ідеї, вироблені Заходом, — і українство, і „Ульстер“ моглиб зійти ся на спільнім ґрунті одної програми, збудованої на прийнятих в Європі і нечужих Україні гадках. Се не мало спричинило сяб до остаточної кристалізації колективного ідеалу нації, яко групи людей ріжних клас і національностей, замешкуючих спільну територію, звязаних спільними історичними традиціями. Сей ідеал буде ідеалом нації але не ідеалом демагогів класової боротьби не знаючої національних ріжниць, ідеалом державности, але не автономії, збудований на вічних законах расової боротьби, але не інтер-

національної „солідарности пролетаріату“, ідеалом політичної самостійности, але не резігнації з незалежности за ціну „зєднання“ всіх земель. Ідеал, що всі питання зовнішної і внутрішньої політики розглядав в рамках великих світово-історичних концепцій. Ідеал скерований в самій своїй природі проти Росії, та проти її волі зреалізований. Лише з здійсненням сего ідеалу розвяжуть ся також справа Галичини, бо не рішення галицької справи приведе до рішення української, але навпаки.

Тільки до здійснення незалежности нації конечна річ, що-би самостійницька інтелігенція, що стоїть на ґрунті селянської ідеології, знайшла формулу великого народного руху на Україні і виразно намітила його мету. Подібно до своїх предків-козаків, що воювали на власну руку з Туречиною, українські селяни, що бють ся з Москвою, кажучи словами Куліша, „мало розуміли суть свого діла та його завдання, але змушені силою річий бити в певнім напрямку, вони ділали практичнійше від державників“, що відмовляли їх від їх чину. Від кількох років „бють“ наші селяни „в певнім напрямку“, але обєднати їх рухи і проти Денікіна, і проти Леніна під одним сино-жовтим прапором, яко боротьбу проти Росії, се зможе зробити лише свідома інтелігенція, так само як тільки свідома акція козацько-шляхотської інтелігенції, що окружала Хмельницького, могла надати політичну суть хлоським бунтам. Без сеї праці інтелігенції, без знайденя формули боротьби, лишить ся вона боротьбою за відібрану худобу або за сконфісковане збіжя, так само, як без Леніна і присних весь большевізм лишивби ся одною великою пугачовщиною. Соціал-герострати на Україні багато попрацювали, що-би перешкодити людям доброї волі і думки знайти правдиву формулу великої національної боротьби, вивести її поза рамки махновщини, зробити з хаотичного руху свідому своїх цілий акцію. Тепер вони мусять зникнути, москвофіли з права і з ліва, і сі що вертають до „традіцій“ Гайдамачини, або, як оден „учений“ професор, навіть татарщини, — і сі, що ніяк не можуть вмазати з свої памяти великої, жалованої на другий день ним самим, пошибки Б. Хмельницького. Зникнути скорше, бо „время люте“, бо коли інтелігенція наша тепер свого завдання не виконає, можуть явити ся різні чужонаціональні демагоги, котрі, заспокоюючи частину потреб нації,

уярмлять її, як се хотіли зробити большевіки а перед ними П. Столипін. Коли се станеть ся, і наш нарід знов ідейно буде запряжений до воза чужої державности, нестимуть виключну вину за се лише наші соціалістичні демагоги.

В димі пожеарів, в морі крові, в нелюдськім напруженю нервів і думки, коли в один місяць переживаєть ся досвід десятих літ, повстає і формуєть ся українська нація, як в 1870 повставала нація німецька. Носителем сего процесу виступає селянство, не люди з „спокійними чолами, незахмареними соромом“, з „серцями порослими мохом“, котрих без ваги каргала поетка українського рїсорджїмента, тільки оспівувані нею „местники дужі“, местники не за „пролетаріат“ але за поневїряну націю. Гомін їх боротьби може видаєть ся спершу за голосним культурному європейському вухові, її поезія за химерна, як сей „непогамований, страшний, несамовитий вітер з України“, що інспірував Бергарена, але, навіть гіперкультурна Европа, скоро знайде в сій боротьбі той своєрідній глибокий ритм котрим хвилеже вона сама. Розгадати сей ритм руху, його сенс, се якраз завдання нашої генерації, що мусить нарешті зрозуміти, що наш національний ідеал може здійснити ся тільки в безкомпромїсовій боротьбі з Росією. Сей рух селянства позволить нам відновити також перервану нитку нашої традиції, котра не є традицію кирило-методівців, Драгоманова та інтернаціонально-москвофілського соціалізму, не традиції часів упадку нації, тільки традиції сего часу, коли розгонова енергія народу досягла свого вершка — традиції лучности з Заходом, традиції 1709-го року, підхопленої в наші часи всіми тими, котрі зі зброю в руці в остатні чотирі роки хотіли її здійснити. Традиції не племені, не провінції, не суспільної верстви, не класи, не політичного підсудка, концедуючого свої права за сочевицю чужій державній ідеї, але традиції політичної нації, якою мусимо стати, коли не хочемо наново пірнути в історичну Лету.

Свідомі сего ідеалу, навіть повалені на землю, навіть під чоботом щасливого переможця — встанемо. Зрікаючись його — ніколи!

Того самого автора

Модерне москофільство.

Київ, 1913. Накладом автора.

Ми бачимо народжуючу ся течію сепаратизму, взірцем кою є брошура Д-ва. (З промови П. Мілюкова в Думі 19. лютого 1914).

Д. закликає вийти з аполітично-культурно-національно-сентиментальної закостенілості і збудувати ясну програму української політики („Wiek Nowy“).

Брошура Д-ва се пристрасний протест проти національного „гермафродитства“ значної часті української інтелігенції і проти її рабського ідолопоклонства перед російською культурою. („День“).

З приводу одної ереси.

Київ, 1914.

Д. Д. старанно підкреслював те, що справділо ся під час вивісної всесвітньої війни, що укр. рух набирає міжнародного значіння. („Шлях“)

Енгельс, Маркс і Лясаль про неісторичні нації.

Київ, 1918. „Серп і Молот“.

Бучасне політичне положення нації і наші завдання.

(Реферат, виголошений на II. всеукраїнським студентським зїзді в липні 1913. р. у Львові.) Львів.

Сю річ належить трактувати, яко першу ластівку самостійнявцьких стремлїнь серед Українців в Росії. („Крутука“).

Відірвали полудневу Русь від Росії, пірвати всякі звязи з нею, проголосити повний політичний сепаратизм — ось реальний і конкретний клич під теперішню хвилю після думки найбільш радикального ідеолога політичної самостійности України. („Прикарпатская Русь“).

Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland.

Berlin, 1915. C. Kroll.

Серед числених творів, котрі трактують українське питання, брошура Д. Донцова є без сумніву найосновнішою. („Köln. Zeitung“).

Брошура Д. Донцова вирізняєть ся короткістю викладу, багатством матеріалу і для того варт особливого поручення. (Зі вступної статі Е. Пернерсторфера в „Berl. Tagbl.“)

Тут знайде читач вичерпуючу ідеологію тої політичної течії, котра носить імя „мавепинства“. (Зі статі П. Мілюкова в „Рѣчи“).

Сі квестії і ті, що до них відносять ся, трактовані в надзвичайно змістовій брошурі одним українським патріотом. (Зі вступної статі в „Gazette de Lausanne“).

В своїй книзі автор викладає, що програма, котра змагає до сепарації від Росії України, є давнійшого походення. Барон Буинзен і Біс-

має з тими попередниками, на котрих покликуєть ся апостол українського сепаратизму. (Зі вступної статі „Le Temps“ з 19. липня 1917.)

Праця Донцова заслугоє на уважне прочитання, як з огляду на свою тенденцію, так і на обильність використаного матеріалу. („Polen“.)

Історія розвитку укр. державної ідеї.

Виниця, 1917.

Укр. державна думка і Європа.

„Всесвітня бібліотека“.

Львів, 1919.

Gross-Polen und die Zentralmächte.

Berlin 1916. C. Kroll.

Брошура Донцова є пересторогою перед велико-польськими цілями. (Проф. Г. Шмолер в „Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung“.)

Коли хочеть ся зайняти становище до сего проекту (полученя Конгресівки з Галичиною), то мусить ся передумати його до кінця з дійсними відносинами що до населеня та з економічними фактами в руці. При сім може брошура Донцова служити досконалим дороговказом. (Массов в „Deutsche Politik“.)

Karls XII. Feldzug nach der Ukraine.

Wien, 1916.

Автор побороє дуже поширену помилкову думку, начебто похід Карла XII. на Україну був безглуздою авантюрою. Йому вдало ся досягнути свою ціль. („Streffleurs Militärblatt“.)

Похід Карла XII. на Україну.

Київ, 1918.

Міжнародне положеня України і Росія.

Київ, 1918. Вид. „Робіт. Книгарні“.

„В доброму публіцистичному темпераменті, в широкій ознайомлености з міжнародною політикою сучасности автору ніколи не можна було одмовити. Лекція Д. в усякому разі була цікавою і змістовою. („Рада“.)

Культура примітивізму.

Черкаси—Київ, 1918, вид. Сіач.

Мазепа і Мазепинство.

Черкаси—Київ, 1919, вид. Сіач.

== Готова до друку: ==

La crise de l'Empire russe.

З друкарні Мелігарксів у Відні, VII.